iScience™

АКТУАЛЬНЫЕ ВЫЗОВЫ СОВРЕМЕННОЙ НАУКИ

СБОРНИК НАУЧНЫХ ТРУДОВ

Выпуск 1(45)

Переяслав
2020

АКТУАЛЬНЫЕ ВЫЗОВЫ СОВРЕМЕННОЙ НАУКИ

XLV Международная научная конференция
26-27 января 2020 г.

СБОРНИК НАУЧНЫХ ТРУДОВ

ВЫПУСК 1(45)

Переяслав

УДК 001 (082)
ББК 72я43
А43

Главный редактор:
Коцур В.П., доктор исторических наук, профессор, академик Национальной академии педагогических наук Украины

Редколлегия:

Базалук О.А.	д-р филос. наук, професор (Украина)
Доброскок И.И.	д-р пед. наук, профессор (Украина)
Кабакбаев С.Ж.	д-р физ.-мат. наук, профессор (Казахстан)
Мусабекова Г.Т.	д-р пед. наук, профессор (Казахстан)
Смырнов И.Г.	д-р геогр. наук, профессор (Украина)
Исак О.В.	д-р социол. наук (Молдова)
Лю Бинцян	д-р искусствоведения (КНР)
Тамулет В.Н.	д-р ист. наук (Молдова)
Брынза С.М.	д-р юрид. наук, профессор (Молдова)
Мартынюк Т.В.	д-р искусствоведения (Украина)
Тихон А.С.	д-р мед. наук, доцент (Молдова)
Горащенко А.Ю.	д-р пед. наук, доцент (Молдова)
Алиева-Кенгерли Г.Т.	д-р филол. наук, профессор (Азербайджан)
Айдосов А.А.	д-р техн. наук, профессор (Казахстан)
Лозова Т.М.	д-р техн. наук, профессор (Украина)
Сидоренко О.В.	д-р техн. наук, профессор (Украина)
Егиазарян А.К.	д-р пед. наук, профессор (Армения)
Алиев З.Г.	д-р аграрных наук, профессор, академик (Азербайджан)
Партоев К.	д-р с.-х. наук, профессор (Таджикистан)
Цибулько Л.Г.	д-р пед. наук, доцент, профессор (Украина)
Баймухамедов М.Ф.	д-р техн. наук, профессор (Казахстан)
Хеладзе Н.Д.	канд. хим. наук (Грузия)
Таласпаева Ж.С.	канд. филол. наук, профессор (Казахстан)
Чернов Б.О.	канд. пед. наук, профессор (Украина)
Мартынюк А.К.	канд. искусствоведения (Украина)
Воловык Л.М.	канд. геогр. наук (Украина)
Ковальська К.В.	канд. ист. наук (Украина)
Амрахов В.Т.	канд. экон. наук, доцент (Азербайджан)
Мкртчян К.Г.	канд. техн. наук, доцент (Армения)
Стати В.А.	канд. юрид. наук, доцент (Молдова)
Цибулько Г.Я.	канд. пед. наук, доцент (Украина)

Актуальные вызовы современной науки // Сб. научных трудов - Переяслав, 2020. - Вып. 1(45) – 169 с.

Языки издания: українська, русский, english, deutsche, español, polski, беларуская, казақша, o’zbek, limba română, кыргыз тили, Հայերեն

Сборник предназначен для научных работников и преподавателей высших учебных заведений. Может использоваться в учебном процессе, в том числе в процессе обучения аспирантов, подготовки магистров и бакалавров в целях углубленного рассмотрения соответствующих проблем. Все статьи сборника прошли рецензирование, сохраняют авторскую редакцию, всю ответственность за содержание несут авторы.

УДК 001 (082)
ББК 72я43
А43

© NGO THE INSTITUTE FOR SOCIAL TRANSFORMATION, 2020
© Коллектив авторов, 2020

СОДЕРЖАНИЕ

СЕКЦИЯ: БИОЛОГИЧЕСКИЕ НАУКИ

Alloberganova Z. B.,Sapayeva G. A.,
Ataboyeva M. R. (Urganch, Uzbekistan)
TESHIK CHOYO'T (HYPERICUM PERFORATUM L) O'SIMLIGINING DORIVORLIK XUSUSIYATI VA TARQALISH AREALI……………………….. 8
Alloberganova Z. B., Bekchanova M. Q.,
Otajonova Y. O. (Urganch, Uzbekistan)
TABIIY SUV HAVZALARIDA BALIQCHILIKNING QISQACHA RIVOJLANISH TARIXI………………………………………………………. 10
Абдурахимов У. К., Салимова С. К.,
Бабаджанова С. Х. (Ургенч, Узбекистан)
ПРОДУКТИВНОСТЬ И УРОЖАЙНОСТЬ РАСТОРОПШИ ПЯТНИСТОЙ (SILYBUM MARIANUM L.) В ЗАВИСИМОСТИ ОТ НОРМ ВЫСЕВА В УСЛОВИЯХ ХОРЕЗМСКОЙ ОБЛАСТИ……………………………………. 13
Аллоберганова З. Б., Бекчанова М. К.,
Атажонов О. Й., Файзуллаев Р. Қ. (Ургенч, Узбекистан)
ҚАДИМИЙ БУҒДОЙ НАВЛАРИНИНГ АҲАМИЯТЛИ ТОМОНЛАРИ………. 16

СЕКЦИЯ: ИСКУССТВОВЕДЕНИЕ

Қаюмов Сухроб Сабирович (Такшкент, Узбекистан)
ТАСВИРИЙ САНЪАТДА КОМПОЗИЦИЯ МАСАЛАЛАРИ…………………. 19

СЕКЦИЯ: ИСТОРИЧЕСКИЕ НАУКИ

Nurmamatov J. Q. (Urganch, Uzbekistan)
XORAZMSHOHLAR DAVLATI TASHKIL TOPISH ARAFASIDA O'RTA OSIYODAGI SIYOSIY JARAYONLAR……………………………………….. 22
Nurmamatov J. Q. (Urganch, Uzbekistan)
BUYUK XORAZMSHOHLAR DAVRIDA DIPLOMATIK MUNOSABATLAR… 24
Қаратаева Динара Ғалымбайқызы,
Нурланова Гульнур Ныгыметдолдановна
(Талдықорған, Казахстан)
НИККОЛО МАКИАВЕЛЛИДІҢ САЯСИ КӨЗҚАРАСТАРЫ…………………... 26

СЕКЦИЯ: МЕДИЦИНСКИЕ НАУКИ

Рахимов Ж. Т., Усмонхонов О. А.,
Буриев М. Н. (Такшкент, Узбекистан)
ЛЕЧЕНИЕ РАЗГИБАТЕЛЬНО - ОТВОДЯЩЕЙ КОНТРАКТУРЫ ТАЗОБЕДРЕННОГО СУСТАВА………………………………………………… 35
Уразбаева Дилбар Абдуллаевна,
Кенжаева Машхура Кузибаевна (Урганч, Узбекистан)
ОНКОЛОГИК БЕМОРЛАРДА РУҲИЙ ҲОЛАТ ЎЗГАРИШЛАРИНИ ТАДҚИҚ ҚИЛИШ……………………………………………………………………... 36

СЕКЦИЯ: ПЕДАГОГИКА

Babayeva Nodira Babayevna (Qarshi, O'zbekiston)
MATEMATIKA FANIDAN TEZKOR SAVOLLAR……………………………. 39

Boboyev Omonxon Muhammadiyevich (Qarshi, O’zbekiston)
AN`ANAVIY XONANDALIKDA KUYLASH USLUBLARINI O`RGANISH……. 41
Boysunova Orzigul (Qarshi, O’zbekiston)
O’QUVCHILARNING MA’NAVIY KAMOLOTINI SHAKLLANTIRISHDA ERTAKLARNING O’RNI…………………………………………………….. 45
G’aniyev O’., Ismoilova M., Usmonov Murod, (Jizzax, O’zbekiston)
KOMPETENTLIGINI RIVOJLANTIRISHDA O`YINLI TEXNOLOGIYALARNING O`RNI……………………………………………….. 47
Karimova Guljahon Karimovna (Qarshi, O’zbekiston)
O’QISH DARSLARIDA “TUSHUNCHALAR TAHLILI” INTERFAOL METODINI QO’LLASH………………………………………………………. 49
O’rinova Latofat Shovkatovna,
Aqqo’ziyeva Komila Qahramonovna (Qarshi, O’zbekiston)
O‘QUV FAOLIYATINI BOSHQARISH VA TASHKIL ETISHNING DOLZARB OMILLARI……………………………………………………… 51
Qurbonov Quldosh Yuldoshevich (Qarshi, O’zbekiston)
O`QITISH JARAYONINING SAMARADORLIGINI OSHIRISHDA TA`LIMGA INNOVATSION YONDASHISH... 54
Rashidova Ra’no Ganiyevna (Qarshi, O’zbekiston)
DARSLIK- KICHIK YOSHDAGI O’QUVCHILARDA O’QUV MUVOFIQLIGINI SHAKLLANTIRISHDA PEDAGOGIK VOSITA SIFATIDA.. 57
Salayeva Zarafshon (Urganch, Uzbekistan)
HAR BIR DARS – IJOD, HAR BIR BOLA – KELAJAK………………………... 59
Usmonov M., Shukurova X. (Jizzax, O’zbekiston)
TA’LIM JARAYONIDA MASOFAVIY TA’LIMNING O’RNI............................ 60
Адамқұлов Н. М., Онгарбаева С.С. (Талдықорған, Казахстан),
Таттибаева Г. Б. (Тараз, Казахстан),
Адамқұлов Е. М. (Алматы, Казахстан)
ОҚУШЫЛАРДЫ КӨРКЕМ-ЕҢБЕККЕ ОҚЫТУҒА ҰЙЫМДАСТЫРУ ҮРДІСІ.. 62
Алхамбаева Гүлназ Ерғалықызы (Караганда, Казахстан)
САЯСИ ДИСКУРСТАҒЫ МЕТАФОРА.. 67
Курбанова Мохидил Улугбек Кизы,
Пакирдинова Шаходат Абдумаликовна,
Юлдашева Зарнигор Хасанбой кизы (Фергана, Узбекистан)
ЭФФЕКТИВНАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ РАННИХ ДЕТЕЙ................................ 71
Матмуратов Курамбай Машарипович,
Камолиддин Беҳзод номидаги (Такшкент, Узбекистан)
ИПАККА ТАСВИР (РАСМ) ЧИЗИШ ТЕХНОЛОГИЯСИ.............................. 75
Мирзакаримов Хаётбек Хосилбекович
(Такшкент, Узбекистан)
ПЕДАГОГИЧЕСКИХ ТЕХНОЛОГИЙ НА УРОКАХ ФИЗИЧЕСКОГО ВОСПИТАНИЯ……………………………………………….. 79
Мухитдинова Маъмурахон Усмоновна (Фергана, Узбекистан)
АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ ПРЕПОДАВАНИЯ ИНОСТРАННЫХ ЯЗЫКОВ И КУЛЬТУР В ШКОЛЕ………………………….. 83

Ортиқова Н. Б. (Жиззах, Ўзбекистон)
БОШЛАНҒИЧ ТАЪЛИМДА ИННОВАЦИОН ТЕХНОЛОГИЯЛАРДАН ФОЙДАЛАНИШ…………………………………… 86
Рустамов Лазизбек Хусанбоевич (Такшкент, Узбекистан)
УЗЛУКСИЗ ТАЪЛИМ ТИЗИМИДА БАРКАМОЛ АВЛОДНИ ЭСТЕТИК ТАРБИЯЛАШДА МИЛЛИЙ ҲАРАКАТЛИ ЎЙНЛАРНИНГ ЎРНИ…………… 88
Рустамов Лазизбек Хусанбоевич (Такшкент, Узбекистан),
Умматов Нозим Раимжонович (Наманган, Узбекистан)
ЎҚУВЧИЛАРИДА МИЛЛИЙ ҲАРАКАТЛИ ЎЙИНЛАРНИНГ ЭСТЕТИК АСОСЛАРИНИ АНГЛАШ КЎНИКМАСИНИ ШАКЛЛАНТИРИШДА ТАЖРИБА-СИНОВ ИШЛАРИ………………………………………………… 90
Усмонов М. С., Шукурова Х. (Джизак, Узбекистан)
СОВРЕМЕННОГО КУРСА ИНФОРМАТИКИ: ЕГО СУЩНОСТЬ И ПОТЕНЦИАЛ………………………………………… 91
Юсупов Жасур, Убайдуллаева Шахло,
Азамова Феруза, Дусмуродова Наргиза (Қарши, Ўзбекистон)
ЁШЛАРНИ МИЛЛИЙ ҚАДРИЯТЛАРГА САДОҚАТ РУХИДА ТАРБИЯЛАШ-ДАВР ТАЛАБИ…………………………………… 93
Мусабекова Г. Т., Турсынбай Тамбаев,
Айдын Тынышбай (Жетысай, Казахстан)
КАЗАХСКИЕ ОБЫЧАИ, ВЕРОВАНИЯ, ТРАДИЦИИ ЯВЛЯЮТСЯ ВАЖНЫМ НАЧАЛОМ ФОРМИРОВАНИЯ МИРОВОЗЗРЕНИЯ…………… 95
Умматов Нозим Раимжонович (Наманган, Ўзбекистон)
ЎҚУВЧИЛАРНИ ЖИСМОНИЙ ТАРБИЯЛАШДА МИЛЛИЙ ҲАРАКАТЛИ ЎЙИНЛАРДАН ФОЙДАЛАНИШНИНГ ПЕДАГОГИК ИМКОНИЯТЛАРИ…. 100

СЕКЦИЯ: ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ НАУКИ

Bekmuradova Dilnoza Pirimovna (Qarshi, O’zbekiston),
Haydarova Nasiba Qosimovna (Nishon, O’zbekiston)
UMUMTA’LIM MAKTABLARIDA AMALIYOTCHI PSIXOLOGNING PROFILAKTIK ISHI…………………………………………………………….. 103
Bozorova Xalida Dilmanovna (Muborak, O’zbekiston)
O`SMIRLIK DAVRIDA TARBIYANING PSIXOLOGIK XUSUSIYATLARI... 105
Urazboyeva Dilbar Abdullaeva,
Jabbarov Jamshid Farxodovich (Urganch, Uzbekistan)
KICHIK MAKTAB YOSHIDAGI O’QUVCHILARDA BILISH JARAYONLARINI RIVOJLANTIRISH MEXANIZMLARI……………………… 107
Бозаров Элёр, Азизова Лутфия,
Бердиева Мўтабар (Карши, Узбекистан)
ЁШЛАР ПСИХОЛОГИЯСИ ВА ИЖТИМОИЙ ТАРМОҚЛАР……………… 110
Отамуродова Нигора Набиевна,
Отамуродова Ҳадича Рахматулла қизи (Ғузор, Узбекистон)
ХУЛҚ ОҒИШИГА ЭГА БЎЛГАН БОЛАЛАР ВА ЎСМИРЛАР БИЛАН ОЛИБ БОРИЛАДИГАН ПСИХОКОРРЕКСИОН ТАДБИРЛАР…………………….. 112
Соатов Асадуллоҳ Жабборович,
Дадаева Нилуфар Йўлдошовна (Қарши, Ўзбекистон)
ЎҚИТУВЧИНИНГ АХЛОҚИЙ ФАЗИЛАТЛАРИ……………………………… 115

СЕКЦИЯ: СЕЛЬСКОЕ ХОЗЯЙСТВО

Tog'ayeva M. A. (Qarshi, Uzbekistan)
IRIS. L. TURKUMI ISTIQBOLLI NAVLARINI QARSHI SHAROITIDA MAVSUMIY RIVOJLANISH KO'RSATKICHLARI……………………………… 119
Исашов Анваржон, Абдулхаков Ферузбек Холидинович Мирфозилов Нодирбек Азамжонович, Эгамбердиев Мухриддин Мадаминжон ўғли (Андижан, Узбекистан)
ТОМЧИЛАТИБ СУҒОРИШ УСУЛИ БИЛАН ҒЎЗА ПАРВАРИШЛАШДА ТОРФДАН ОЛИНГАН ГУМИН ПРЕПАРАТИНИНГ ТАЪСИРИ……………. 122

СЕКЦИЯ: СОВРЕМЕННЫЕ ИНФОРМАЦИОННЫЕ ТЕХНОЛОГИИ

Amirkhanyan Nelly (Yerevan, Armenia)
THE LANGUAGES OF SMS………………………………………………………. 129

СЕКЦИЯ: ТЕХНИЧЕСКИЕ НАУКИ

Каипбергенова Гулжамила Расбергеновна, Мамутова Айгул Калмурзаевна (Нукус, Узбекистан)
АНАЛИЗ ТЕХНОЛОГИЧЕСКОГО ПРОЦЕССА ФЕРМЕНТАЦИИ КАК ОБЪЕКТА МОДЕЛИРОВАНИЯ И УПРАВЛЕНИЯ……………………… 135

СЕКЦИЯ: ФИЛОЛОГИЧЕСКИЕ НАУКИ

Гуламова Малика Якубовна (Самарканд, Узбекистан)
ТАКТИКО-СТРАТЕГИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ПОСТРОЕНИЯ ИТАЛЬЯНСКОГО ПОЛИТИЧЕСКОГО ДИСКУРСА…………………………. 138
Ниязова Озода Холтемировна (Қарши, Узбекистон)
БОБУР ИЖОДИДА ВАТАН ВА ТАБИАТ УЙҒУНЛИГИ……………………… 140
Рустамова Малика Мурадуллаевна (Самарканд, Узбекистан)
СЎЗ ТУРКУМЛАРИНИНГ ЎРГАНИЛИШ ТАРИХИ…………………………… 143
Садыкова Баҳора Махмуровна (Самарканд, Узбекистан)
ИТАЛЬЯН АДИБИ Н.АММАНИТИНИНГ "IO NON HO PAURA" ("МЕН ҚЎРҚМАЙМАН") АСАРИДАСЎЗЛАШУВ НУТҚИ ЭЛЕМЕНТЛАРИ……….. 146

СЕКЦИЯ: ЭКОЛОГИЯ

Ismayilova I., Maxmudova M. (Urganch, Uzbekistan)
SOG`LOMLASHTIRUVCHI JISMONIY TARBIYANING INSON HAYOTIDAGI O'RNI……………………………………………………………… 150
Аҳмедова Д., Маткаримова О. (Фарғона, Ўзбекистон)
УРБАНИЗАЦИЯ ВА ИНСОН САЛОМАТЛИГИ……………………………….. 152

СЕКЦИЯ: ЭКОНОМИЧЕСИКИЕ НАУКИ

Мардонов Шерзод Рустамович (Такшкент, Узбекистан)
ПАХТАЧИЛИК ТАРМОҒИНИНГ МАРКЕТИНГ ФАОЛИЯТИНИ ЯНГИ СТРАТЕГИК РИВОЖЛАНИШГА МОСЛАШТИРИШ………………………… 155
Омонова Насиба Рахмонкуловна (Такшкент, Узбекистан)
ПАХТА ТОЗАЛАШ КОРХОНАЛАРИ БАРҚАРОР РИВОЖЛАНИШИДА УЛАР ФАОЛИЯТИ САМАРАДОРЛИГИНИ БАҲОЛАШНИНГ ЎРНИ……… 159

СЕКЦИЯ: ЮРИДИЧЕСКИЕ НАУКИ

Абдреймов Юсупбай Турдибаевич,
Досназарова Айгул Даулетназаровна (Нукус, Узбекистан)
МЕЦЕНАТСТВО В УЗБЕКИСТАНЕ…………………………………………… 165

ИНФОРМАЦИЯ О СЛЕДУЮЩЕЙ КОНФЕРЕНЦИИ.................................... 168

СЕКЦИЯ: БИОЛОГИЧЕСКИЕ НАУКИ

Alloberganova Z. B., Sapayeva G. A., Ataboyeva M. R.
(Urganch, Uzbekistan)

TESHIK CHOYO'T (HYPERICUM PERFORATUM L) O'SIMLIGINING DORIVORLIK XUSUSIYATI VA TARQALISH AREALI

Inson yashashi va hayot kechirishi uchun o'simliklar olamining urug', meva, poya va barglaridan, qolaversa ularni sut va shiralaridan foydalangan. Inson o'z hayot holati, oziqlanishi, keyim-kechak, qurilish, yoqilg'i mahsulotlariga bo'lgan talabini o'simliklar hisobidan qondirgan. Kishilik jamiyati o'zining asrlar davomida o'simliklardan ayrim o'simliklarni o'ziga hos dori-darmonlik hususiyatini aniqlay borgan va undan tegishli kasalliklarni davolashda qo'llagan. SHu sohaga taalluqli adabiyotlardan ma'lumki, o'z davrining mutaffakir olimlaridan biri, eramizdan oldin 469-377 yillarda yashab ijod etgan Gippokrat asarlarida 236 o'simlik turini, SHarqning buyuk allomasi Ibn Sino asarlarida uning 336 o'simlik turini bilganligi va ulardan dori-darmon sifatida foydalanganligi haqida ma'lumotlar bor (Saxobiddinov S.S, Xolmatov).

Hozirgi kunda mustaqil O'zbekiston respublikasida shu sohada ilmiy tadqiqot ishlari olib borgan olimlarning ma'lumotlariga (Hojimatov va boshqalar 1995) ko'ra O'zbekistonda dorivor o'simliklarning 250 turi tarqalgan.

Anashunday dorivor o'simliklardan bittasi teshik dalachoy - Hypericum perforatum L o'simligidir. Bu o'simlik dalachoydoshlar - Hypericaceae oilasiga kiraib? Hayotiy shakliga ko'ra ko'p yillik, bo'yi 30-100 sm ga yetadigan o't o'simlik. Ildizpoyasi va ildizi sershox. Poyasi bir nechta, tik o'suvchi, silliq, tuksiz, qirrali bo'lib, yuqori qismi qarama-qarshi shoxlangan. Bargi oddiy, cho'ziq - tuxumsimon, tekis qirrali bo'lib, poyada bandsiz qarama-qarshi joylashgan. Gullari tilla-sariq rangda, besh bo'lakli, qalqonsimon ro'vakka to'plangan. Mevasi - uch xonali, ko'p urug'li, pishganda ochiladigan ko'sakcha mevadir.

Urug'i mayda, cho'zinchoq va chuqurchali bo'lib, qo'ng'irrangga bo'yalgan. Iyun-avgust oylarida gullaydi, mevasi iyul-sentabrda yetiladi.

Geografik tarqalishi. Ukraina, Belorus, Moldova, Boltiq bo'yi mamlakatlari, Rossiyaning Yevropa qismi va G'arbiy Sibirning o'rmon, o'rmon-cho'l hududlarida, Kavkazda, O'rta Osiyoda hamda Qozog'istonda uchraydi.

Mahsulot tayyorlash. O' simlik gullaganida yerustki qismining yuqorisidan

15-20 sm uzunlikda o'rib olinadi. Soya yerda quritib, poyadan barglar va gullarni yanchib, ajratib olinadi.

Mahsulotning tashqi ko'rinishi. Tayyor mahsulot barg, gul, pishmagan meva aralashmalaridan hamda qisman bargsiz poyadan iborat. Poyasi silindrsimon, yuqori qismi shoxlangan, ikki qirrali va tuksiz. Bargi cho'ziq - tuxumsimon, tekis qirrali, tuksiz, uzunligi 0,7-3,5 sm, eni 1,4 sm, unda nuqta shaklidagi joylar uchraydi. Guli to'g'ri, gulkosachasi chuqur besh bo'lakka qirqilgan, tojbargi 5 ta, tilla rangida, cho'ziq - ellipssimon yuqori qismi qiyshiq va tishsimon qirrali, otaligi ko'p sonli, onalik tuguni uch xonali, yuqoriga joylashgan. Mahsulotning xushbo'y hidi, achchiqroq, biroz burishtiruvchi mazasi bor.

Dalachoy o'simligi (Hypericum maculatum)

Kimyoviy tarkibi. Mahsulot tarkibida 10-12,8% oshlovchi moddalar, 0,1-0,4% antratsen hosilalari (giperitsin va boshqalar), flavonoidlar (giperozid, rutin, kversitrin, kversetin va boshqalar), 0,1-0,33% efir moyli, 55 mg% karotin, 1151,8 mg% vitamin C va 10% gacha smola bo'ladi.

Ishlatilishi. Burishtiruvchi, antiseptik va yara to'qimalarini tez bitiruvchi ta'sirga ega. Tibbiyotda me'da-ichak (kolit, ich ketishi), og'iz bo'shlig'i (gingivit va stomatit) kasalliklari hamda II va III darajali kuyishlarni davolashda, shuningdek, og'izni chayish uchun ishlatiladi

O'simlikning yerustki qismi bakteritsid ta'sirga ega. Dorivor preparatlari. Damlama, nastoyka, suyuq ekstrakti, bakteritsid preparat novoimanin, peflavit (katexinlar summasi tabletka holida Bolgariyada chiqariladi, vitamin P ta'siriga ega).

Novoimanin to'q qo'ng'irrangli kukun bo'lib, ular suvdagi, suv bilan spirt va suv bilan glitserin aralashmasidagi 0,5-1% li eritma hamda kukun holida va surtma sifatida oddiy, yiringlagan yaralar, kuygan joy, chipqon va boshqa yiringli jarayonlarni davo-lash uchun ishlatiladi.

Dalachoy o'simligining moyli ekstrakti (qizilpoycha moyi) me'da-ichak yarasi kasalliklarini davolashda ishlatiladi. Bu o'simliklarning yerustki qismi tarkibida 10-12% oshlovchi moddalar, 0,9-2% flavonlar (kversetin, kversitrin, giperozid, rutin va $_{0}$° boshqalar), 5,6 % antotsianlar, 0,22 % gacha efir moyi, 15 mg % gacha karotin, 240 mg % gacha vitamin C va boshqa birikmalar borligi aniqlandi. O'zbekistonda o'sadigan bu o'simlik turlarini tibbiyotda ishlatishga hamda mahsulot sifatida O'zbekistonda tayyorlash tavsiya etildi.

Ilmiy tabobatda yurak stimuli (faoliyati) ni oshirish (yaxshilash) to'qimalar, regeneratsiyasi, jarohatni tiklanishi va nevrosteniya va nevralgiya, ginekologik kasalliklarni davolashda hamda damni dipressiya xolati va kqo'rquvni oldini olishda qo'llaniladi.

Xalq tabobatida dipressiya holati, qo'rquv, tinchsizlanish, asab buzilishi choy o'ti qaynatmasi hamda yurak, o'pka, jigar, oshqozon-ichak, jigar, bavosil va teri kasallikliklarini davolash va ayniqsa jigar raqini davolashda keng qo'laniladi.

CHoy o'ti yer ustki organlarini terib olingan sharbat bilan og'iz, tomoq kasalliklari davolanadi. Gulidan tayyorlangan qaynatma bo'g'ma kasalligi, yurak faoliyatini yaxshilash, oshqozon hamda 12 barmoqli ichak yaralarini davolashda

qo'llaniladi. Urug'idan tayyorlangan qaynatma ich qotishini oldini oladi.

Tabiiy xolda ayrim tog'oldi tumanlarda xar gektaridan 15-20 tsentnergacha (er usti organlari) quritilgan xom-ashyo olish mumkin. Zaharli o'simlik extiyot bo'lish lozim. Ayrim joylarda extiyotsizlik natijasida kattik zaxarlanish xolatlari kuzatilgan. Massagetov P.S (1947).

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Ibragimov A.Ya. Dorivor va ziravor o'simliklar, //Toshkent., Ibn Sino nashriyoti, 2005.
2. Murdaxaev Yu. M. O'zbekistonda vatan topgan dorivor o'simliklar. //Toshkent, Ibn Sino nashriyoti, 1990.
3. Xolmatov X. X., Habibov. O'zbekiston dorivor o'simliklari. //Toshkenr, "Meditsina" nashriyoti, 1972.
4. Xolmatov X. X. va boshqalar Ruscha - lotincha - o'zbekcha dorivor o'simliklar lug'ati, // Toshkent, Ibn Sino nashriyoti, 1992.

Alloberganova Z. B., Bekchanova M. Q., Otajonova Y. O.
(Urganch, Uzbekistan)

TABIIY SUV HAVZALARIDA BALIQCHILIKNING QISQACHA RIVOJLANISH TARIXI

Eramizdan ancha avvalroq ba'zi insonlar (xitoylik va rimliklar) baliqlarni sun'iy urchitish usullarini bilganlar. Buning uchun baliqlarga sun'iy urchiydigan hovuzlar qurib, ularning oziqlanish sharoitini yaxshilaganlar. Ularga sun'iy hovuzlarda baliqlarning ikrasini urug'lantirishning o'ta oddiy usullari ma'lum bo'lgan, bundan foydalanib tabiiy suv havzalarini, kanallarni, sholipoyalarni, hatto daryo va ko'llarni ham otalangan ikra va lichinkalar bilan baliqlantirganlar.

Asrlar o'ta borishi bilan baliqlarni ovlash (tutish) ishlari takomillasha bordi, ayniqsa doimiy yashash joylaridan urchish joylariga ko'chayotgan yo'llarda va urchish joylarida ularni tutish, daryo va ko'llarda baliqlar zaxirasining kamayib ketishiga sabab bo'ldi.

Shundan kelib chiqib, XI-XIV asrlardayoq ayrim Yevropa mamlakatlarida voyaga yetmagan balqlarni tutishni taqiqlovchi, baliqlarni tutish mavsumini qisqartiruvchi, urchish uchun ko'chayotgan yo'llarda va urchiyotgan joylarda baliqlarni ovlashni taqiqlovchi qonunlar joriy qilindi. Shunday mazmundagi qonunlar XVII asrlarga kelib Rossiyada ham joriy qilina boshladi. Ushbu qonunlar baliqlar zaxirasining ko'payishiga ijobiy ta'sir qil sada, insonlarning unga bo'lgan talabini qondira olmas edi.

Chunki odamlar baliqlarni ko'paytirishga nisbatan ularni tutish texnikasini takomillashtirishga ko'proq e'tibor berganlar. Dengiz va okeanlarda ularning o'z-o'zidan ko'payishi hisobiga hosil bo'la digan zaxirasi bitmas-tuganmas deb o'ylaganlar. Bunday tushunchalar XX asr boshlarida yanada kuchayib, baliqlarni ovlash juda jadallashib ketdi. Birlashgan Millatlar Tashkiloti (BMT) ning ma'lumotlariga ko'ra dunyo bo'yicha 1953-yilda iste'mol qilinadigan baliqlar 27,9 mln tonnani tashkil qilgan bo'lsa, bu ko'rsatkich 1970-yilga kelib 39,1 mln tonnani, 1975-yilda 46,0 mln tonnani, 1985-yilga kelib esa 70,0 mln tonnani tashkil qilgan. Bu

tendensiyaning hanuzgacha davom etishi dengiz va okeanlarda baliq zaxiralarining kamayib ketishi, son jihatdan ko‘payib borayotgan insonlarning baliq mahsulotlariga bo‘lgan taqchilligini yuzaga keltirmoqda.

Insonlarning tabiiy suv havzalarida baliqlarni ko‘paytirishga qo‘ygan katta qadami Stefan Lyudvig Yakobi (1711-1784) ning baliqlarning urchish biologiyasida qilgan kashfiyotlaridan boshlandi deyish mumkin. S.L. Yakobining kashfiyotigacha olimlar baliqlarning ikrasi (tuxumi) ham boshqa yer yuzidagi hayvonlar kabi organizm (tana) ning ichida otalanadi deb o‘ylaganlar. Mashhur tabiatshunos Karl Linney (1708-1778) ham shu fikr tarafdori bo‘lgan. U erkak baliqlar spermasini suvga to‘kadilar, urg‘ochilari uni o‘z tanasiga so‘rib oladi va undan keyin otalanish urg‘ochi baliqlarning tanasi ichida sodir bo‘ladi deb o‘ylagan.

1842-yilda Jozef Remi va uning o‘rtog‘i Antuan Jegen degan baliqchilar Yakobining tajribalarini muvaffaqiyatli takrorladilar. Ularning tajribalari faqatgina Fransiyada emas, Yevropa mamlakatlarida ham katta qiziqish uyg‘otdi.

Fransuz embriologi Jan Viktor Kost baliqlarning ikralarini sun’iy urug‘lantirishning sanoat asosida baliq yetishtirishda ahamiyati juda kattaligini faol targ‘ib qiluvchilardan edi. U ikralarni inkubatsiyalash texnikasini takomillashtirgan, inkubatsiya apparatini yaratgan hamda “Amaliy baliqchilikdan qo‘llanmalar” kitobini nashr qildirgan. Uning qilgan ishlari va sanoat asosida baliq yetishtirish borasidagi bildirgan g‘oyalari olimlar orasidagina emas, balki fransuz hukumati organlarida ham katta qiziqish uyg‘otdi.

Fransiyada 1852-yilda Kosta kashf qilgan inkubatsiya uskunasi bilan jihozlangan Yevropadagi dastlabki Gyuningen baliqchilik zavodi ochildi. Uning ochilishi munosabati bilan baliqlarni sun’iy urchitish ishlari keng quloch yoydi. Rossiyada baliqlarni sun’iy urchitishning asos chisi va targ‘ibotchisi mashhur rus baliqshunosi Vladimir Pavlovich Vrasskiy (1829-1862) hisoblanadi.

U 1854-1855-yillarda dastlab forel baliqlarining, keyin ko‘plab boshqa baliqlarning ikralarini sun’iy urug‘lantirish borasida ko‘plab tajribalar o‘tkazdi va sezilarli muvaffaqiyalarga erishdi.

O‘sha paytda o‘tkazilgan baliqlarning ikralarini xo‘l usulda urug‘lantirish borasidagi tajribalarning ko‘rsatishicha, urug‘lantirish uchun olingan ikralarning 10-20 foizigina urug‘lanib, qolgan 80-90 foizi urug‘lanmasdan qoladi.

Urug‘lanish darajasining pastligi sabablarini o‘rganish maqsadida V.P. Vrasskiy ikra va spermalarning suvga tushguncha va undan keyingi holatini hamda otalangan ikraning tuzilishi va rivojlanishlarini o‘rgandi. Olgan ma’lumotlarini boshqa adabiyotlardagi ma’lumotlar bilan taqqosladi. Bunday olib borgan ishlari unga ikralarning otalanish darajasining pastligi sabablarini o‘rganishga imkon berdi. Bu sabablarni u quyidagicha izohlagan.

Agarda ikralar baliqlar tanasidan suvga tushgach 1-daqiqalarda spermatazoidlar bilan uchrashmasalar, keyin ular otalanmaydilar. Chunki, uning ustki qobig‘i suvda tezda shishib, ikraning ichki qismidan uzoqlashadi va spermatazoidlarning ichkariga kiradigan kanali (mikropili) yopiladi, natijada u otalanmay qoladi.

Spermatazoidlar baliq tanasidan suvga tushgandan keyin 1-2 daqiqada o‘zining faolligini va hayotchanligini yo‘qotadi. V.P. Vrasskiy ikralarni sun’iy urug‘lantirishning quruq yoki “rus usuli” deb yuritilgan usulini kashf qildi. Bu usul yordamida ikralarning 90 % gacha otalanishiga erishildi.

V. P. Vrasskiy usuliga ko‘ra urg‘ochi baliqyikssar V.P. Vlarning yetilgan

ikralari quruq idishga (kosa,likopcha, tog‘ora), erkaklarning urug‘i (spermasi) boshqa quruq shunday idishlarga olinadi. Undan keyin sperma suv bilan sut rangi darajasigacha aralashtiriladi va o‘sha zahotiyoq ikralar saqlangan idishga quyiladi. Ehtiyotkorlik bilan aralashtirish natijasida ikralarning yuqori darajada otalanishi amalga oshadi.

V. P. Vrasskiyning muvaffaqiyati erkaklik va urg‘ochilik jinsiy hujayralarining tanadan ajralib chiqqach bir xil yoki deyarlik bir xil va qisqa vaqtda qo‘shilishidir. Yakobi va Remilarning muvaffaqiyatsizligining sababi, jinsiy hujayralarning ketma-ket va tanadan ajralgandan keyin birmuncha vaqt o‘tgach, aralashtirilishidir.

Novgorod guberniyasidagi Nikolskiy baliqchilik zavodi nafaqat Rossiyada, balki butun dunyoda V. P. Vrasskiy kashf qilgan ikralarni urug‘lantirishning quruq usulini qo‘llagan zavod hisoblanadi.

Ushbu zavod ilmiy laboratoriya vazifasini ham bajarib, u yerda V.P. Vrasskiy baliqlarni urchitish va o‘stirish, naslli baliqlarni saqlash, spermani uzoqroq vaqt otalantirish qobiliyatini yo‘qotmasdan saqlash, ikralarni inkubatsiyalash, yosh baliqlarni saqlash va oziqlantirish, lichinkalarning dastlabki yoshlarida o‘sishini to‘xtatib yoki juda sekinlashtirib, ammo o‘ldirib qo‘ymasdan saqlash va tashish, otalangan ikralarni tashish muammolarini yechishga qaratilgan tajribalar olib bordi hamda bu borada u‘lkan muvaffaqiyatlarga erishdi.

Shuning uchun u hayotligidayoq Moskva Qishloq xo‘jaligida iqlimlashtirish qo‘mitasining Oltin medali va Parij Fanlar akademiyasining Oltin medali bilan taqdirlangan. V. P. Vrasskiy asos solgan o‘z zavodi yordamida Rossiyaning qamrab bo‘lmas suv havzalarini yuqori sifatli baliqlar bilan baliqlantirishni orzu qilgan edi. Ammo ijodiy faoliyatining eng gullab yashnagan paytida, 33 yoshida kasallik tufayli olamdan ko‘z yumdi.

V. P. Vrasskiyning vafotidan keyin Nikolskiy baliqchilik zavodi davlat mulki tasarrufiga o‘tkazildi. 1869-1879-yillarda zavodni M. K. Repinskiy, 1879-yildan keyin Oskar An dreyevich Grimm (1845-1921) kabi yetuk mutaxassis va olimlar boshqardilar.

O.A.Grimm Nikolskiy baliqchilik zavodi qoshida ixtiologiya, gidrobiologiya, gidrokimyo laboratoriyalarini tashkil qildi va muvaffaqiyatli boshqardi. 1921-yildan boshlab Rossiyada baliqchilik boshqarmasiga qarashli barcha zavodlarda baliqlarni yoppasiga sun’iy urchitishga e’tibor kuchaytirildi. 1921-1922-yillarda ushbu zavodlarda 39 mln sig, losos, belobris kabi baliqlarning lichinkalari mamlakatning tabiiy suv havzalariga qo‘yib yuborildi. 1932-yillarga kelib bu ko‘rsatkich 4,15 mlrd ga yetdi. 1940 yilning boshlarida ko‘chmanchi va yarim ko‘chmanchi baliqlarning lichinkalarini urchish jarayoni kechadigan joylada kattaroq yoshgacha o‘stirib, birmun cha baquvvatlashgandan keyin, ajdodlari qaytib ketadigan doimiy yashash joylariga qo‘yib yuborishga erishish va shu tufayli ulardan olinadigan yirik baliqlarning sonini, natijada umumiy baliq mahsulotlari ishlab chiqarish miqdorini ko‘paytirish muammosini hal qilish borasida ishlar boshlandi. Ikkinchi jahon urushi bu ishlarning to‘xtab qolishiga sabab bo‘ldi.

1950-yillardan boshlab bu ishlar qaytadan davom ettirila boshlandi. Azov, Orol, Boltiq, Barens, Oq, Kaspiy, Qora dengizlar, Onega va Ladoga ko‘llari, Uzoq Sharq dengizi, daryo va Sibir ko‘llari havzalarida ko‘plab baliqchilik zavodlari tashkil qilindi. Bu zavodlarda milliardlab sazan, leshch, sudak baliqlarining, millionlab osyotr va lososlarning yosh baliqchalari yetishtirilib tabiiy suv havzalariga qo‘yib yuborildi. Bu ishlarni muvaffaqiyatli amalga oshirishda yuqori malakali kadrlar tayyorlash

muhim ahamiyatga ega bo‘lish bilan birgalikda mavjud suv havzalarining ekologik holatini yuqori darajada saqlash uchun daryo, ko‘l, dengiz va okeanlarning ifloslanishining oldini olish choralarini ko‘rish faqat davlat ahamiyatiga ega bo‘lib qolmasdan har bir fuqaroning vazifasi bo‘lib qolmog‘i kerak.

ADABIYOTLAR:

1. Zohidov O’.E. Zoologiya ensiklopediyasi (baliqlar va tuban xordalilar). //O’qituvchi., “Fan” nashriyoti, 1979.
2. Xaqberdiyev P. S., Davlatov R. B. Baliqlarni oziqlantirish, ularning kasalliklarini davolash va oldini olish. //Samarqand, 2012.
3. Kamilov B. G., Qurbonov R. B. Baliqchilik (O‘zbekistonda karp baliqlarini ko‘paytirish). //O’qituvchi, 2009.
4. Shohimardonov D. R. Mintaqalarda baliqchilikni rivojlantirish. //O’qituvchi, 2001.

Абдурахимов У. К., Салимова С. К., Бабаджанова С. Х.
(Ургенч, Узбекистан)

ПРОДУКТИВНОСТЬ И УРОЖАЙНОСТЬ РАСТОРОПШИ ПЯТНИСТОЙ (SILYBUM MARIANUM L.) В ЗАВИСИМОСТИ ОТ НОРМ ВЫСЕВА В УСЛОВИЯХ ХОРЕЗМСКОЙ ОБЛАСТИ

Лекарственная политика Республики Узбекистан основана на принципах обеспечения медицинских учреждений и населения эффективными, безопасными и доступными лекарственными средствами. В связи с этим в постановлениях правительства особое внимание уделяется изучению лекарственных препаратов на основе лекарственных растений, выращиваемых в местных условиях. Основное внимание уделяется продуктам, которые требуют меньше времени и денег для запуска в производство. Экономически целесообразно внедрять такие препараты путем развития фитохимического производства.

Важным направлением в рациональном использовании природных ресурсов лекарственных растений является разработка национальных программ по обеспечению длительной эксплуатации и сохранности природных ресурсов лекарственных растений.

В реализации этой программы большое значение имеет поиск лучших источников биологически активных соединений, проведение медико-биологической оценки активных веществ и компонентов, определению сырьевой базы растений, перспективных для создания препаратов, изучению биотехнологических возможностей получения лекарственного сырья.

В составе флоры нашей страны имеется большое количество растений, важных для народного хозяйства. Но изучение таких растений идет не равноценно, и зачастую обделяются вниманием перспективные в различных направлениях (научных, медицинских, промышленных и др.) виды.

Культивируемые лекарственные растения являются важнейшим источником лекарственного сырья, обеспечивающим более половины его массы. В настоящее время в промышленную культуру взято около 50 видов лекарственных растений.

Культивирование лекарственных растений – это выращивание лекарственных растений на плантациях. Включает комплекс мероприятий, направленных на изучение закономерностей развития растений в новых условиях произрастания и разработку агротехнических мероприятий по их выращиванию [1].

Основной причиной введения лекарственных растений в культуру является то, что заготовка дикорастущих видов не всегда может обеспечить потребности в них производства. Во многих случаях лекарственное растительное сырье, заготовленное в природных условиях, уступает культивируемым видам, прежде всего по таким показателям, как содержание действующих веществ, наличие примесей и другие.

Общеизвестно, что создание технологии возделывания любой культуры должно базироваться на результатах научных исследований, направленных на поиск оптимальных решений в повышении урожайности при высоком качестве и экологической безопасности продукции. Это предполагает использование наиболее прогрессивных составляющих уже известных наработок не только в данной, но и в смежных областях растениеводства [2].

Одним из путей создания устойчивой сырьевой базы для получения препаратов растительного происхождения считается возделывание лекарственных растений в культуре.

Улучшение обеспечения населения эффективными лекарственными средствами может быть достигнуто за счет увеличения источников лекарственного растительного сырья. Значительное влияние на выход и качество сырья лекарственных культур оказывают биологические особенности роста и развития данной культуры, ее способы, нормы и сроки посева для конкретного региона выращивания, его экологические условия, технология уборки, сушки и хранения лекарственного сырья [3].

Среди них весьма значимой является расторопша пятнистая (Silybum marianum L.), которая считается новой культурой в Республике Узбекистан, в частности в Хорезмской области. Однако возможность ее применения и технология возделывания в Хорезмской области не изучена.

Исходя из этого целью нашего исследования является изучение влияния норм высева на урожайность и продуктивность расторопши пятнистой (Silybum marianum L.) на аллювиально-луговых почвах Хорезмской области. Проведенные нами исследования изучались на экспериментальной базе Хорезмской академии Маъмуна Хивинского района Хорезмской области.

Почвы Хорезмской области, на которых ставились опыты, аллювиально-луговые. Они составляют 14,2% всех посевных площадей области, занимают земли в низовьях Амударьи. Они формировались в условиях современной дельты. Грунтовые воды минерализованы, залегают на глубине 1–3 м. По агрохимическим свойствам почвы характеризуются повсеместной карбонатностью, слабой оструктуренностью, малым содержанием гумуса и сильной склонностью к засолению. Почвы в основном среднезасоленные, хлоридно-сульфатного типа.

Исследования проводились в основном по мелкоделяночному опыту. При изучении сезонного ритма развития по стандартным методикам проводили наблюдения за сроками наступления основных фаз развития растений. Обработку фенологических дат осуществляли согласно

рекомендациям с учетом дополнений В. Н. Нилова (1980). Определение всхожести (лабораторно проводили по методике С. С. Лишук, 1991). Для анализа на всхожесть исследовали 3-4 повторности семян по 25-100 шт. в каждой (Зорина, Кабанова, 1987). Типы прорастания семян определяли по методикам проращивания семян, семенную продуктивность изучали по общепринятой методике (Вайнагий, 1985). Статистическая обработка данных по Б. А. Доспехову (1985).

В наших опытах использовался рядовой способ посева при нормах высева семян от 200, 400, 600 и 800 тыс. шт./га; ширина междурядий 40 см. Все варианты расположены в 4-х повторнастях, методом делянки и в смешанном порядке. Площадь делянки составляет 50 м^2 (5х10 м).

Наиболее интенсивное накопление вегетативной массы отмечалось в фазу полного цветения. В этот период происходило массовое образование цветков и плодов. Так, на варианте с густотой стояния растений 800 тыс. шт./га отмечается максимальное накопление зеленой биомассы.

Известно, что наивысший урожай получают при оптимальном размещении и количестве растений на 1 га. Для суммарного урожая с единицы площади посева этот оптимум обычно наблюдается при такой густоте, когда уже начинает сказываться взаимное угнетение растений, и когда масса одного растения несколько снижена по сравнению с массой при свободном стоянии. Из полученных нами результатов можно сделать вывод, что отмеченная закономерность наблюдается на посеве с густотой стояния растений 400 и 600 тыс. шт./га (табл. 1).

Максимальная урожайность была отмечена с густотой стояния растений 400 тыс. шт./га и составила 1,05 т/га. При густоте 600 тысяч урожайность составила 0,93 т/га. Максимальная урожайность обусловлена самыми высокими показателями листовой поверхности.

Нормы высева оказали влияние на дружность созревания семян расторопши пятнистой. Так, на варианте с большой густотой стояния растений (800 тыс. шт./га) начало созревания семян было отмечено на 17 дней раньше по сравнению с густотой стояния растений 200 тыс. шт./га.

Таблица 1

Влияние норм высева на урожайность семян расторопши пятнистой и содержание масла

Ширина междурядий, см	Норма высева, тыс. т./га	Урожайность, т/га			Средняя урожайность, т/га	Содержание масла в семенах, % от абсолютно сухого вещества
		2016	2017	2018		
40	200	0,59	0,91	0,74	0,82	22,4
	400	1,05	1,17	0,94	1,05	22,0
	600	0,90	1,07	0,82	0,93	21,5
	800	0,95	1,04	0,80	0,93	21,1

Из полученных результатов можно сделать выводы, что нормы высева оказывают влияние на биометрические показатели расторопши пятнистой. При увеличении нормы высева наблюдается тенденция к снижению высоты

растений на момент уборки. С увеличением нормы высева уменьшается среднее количество корзинок, снижается масса семян с одного растения и масса 1000 семян. Максимальная урожайность семян (1,05 т/га) формируется с нормой высева 400 тыс. шт. семян/на 1 га семян. Как увеличение, так и снижение густоты стояния растений приводит к уменьшению урожая.

В заключение можно сказать, что выращивание лекарственных растений позволяет не только улучшить качество сырья, но и использовать наиболее продуктивные формы культивируемых видов, применять агротехнические приемы и механизацию основных процессов, что в конечном итоге существенно снижает себестоимость сырья. Кроме того, производственная культура по сравнению с ресурсными заготовками в большей степени гарантирует возможность технологического контроля основных этапов его производства, послеуборочной доработки и сушки, компактность размещения площадей под требуемый уровень производства, значительно большую продуктивность и экологическую защищенность видов.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ:

1. Майсурадзе Н. И., Хлопцев Е. Е., Пименов К. С. Интродукционное изучение новых лекарственных культур в условиях производства // М., 1988.
2. Карпинская Е. В. Биологические особенности и элементы технологии выращивания календулы лекарственной и базилика благородного в Белоруссии// Материалы XI Международной научно-практической конференции «Современные технологии сельскохозяйственного производства»/ Гродно, 2008, 10-11 апреля.
3. Рахимов А. Р. Интродукция и технология возделывания лекарственных растений в условиях Центрального Казахстана// Материалы Международной научно-практической конференции "Переработка лекарственного сырья и производство фитопрепаратов для медицины и сельского хозяйства"/Алматы, 1996.

Аллоберганова З. Б., Бекчанова М. К.,
Атажонов О. Й., Файзуллаев Р. Қ.
(Ургенч, Узбекистан)

ҚАДИМИЙ БУҒДОЙ НАВЛАРИНИНГ АҲАМИЯТЛИ ТОМОНЛАРИ.

Бугунги кунда дунёнинг барча мамлакатларида кенг тарқалган темир танқислиги камқонлиги ҳозирда муаммо бўлиб келмоқда, чунки бу келажак авлоднинг сиҳат-саломатлигига ва давлатларнинг иқтисодий-ижтимоий тараққиётига салбий таъсир қилмоқда. Жаҳоннинг илғор мамлакатлари аҳолиси орасида ҳам бу хасталик кенг тарқалган.

Марказий Осиё давлатлари қатори Ўзбекистон ҳам темир танқислиги камқонлиги кенг тарқалган минтақа ҳисобланади ва соғлиқни сақлаш тизимида хизмат қилаётган турли соҳадаги тиббиёт ходимлари - терапевтлар, педиатрлар, акушер-гинекологлар, хирурглар ва гематологлар бу касалликни аниқлаш, олдини олиш, даволаш чора-тадбирларини амалга оширишда фаол қатнашмоқдалар.

Инсон организмидаги темир моддасининг моҳияти тўғрисида сўзласак, бу микроэлемент инсон организми учун энг керакли манба бўлиб, мураккаб физиологик жараёнларда иштирок этади ва энг муҳим вазифаларни бажаради. Темир моддасисиз инсон организмини тасаввур қилиш қийин. У танадаги тўқима, суюқликлар, кўзга илғамайдиган микромолекуляр оқсиллар таркибида бўлиб, ҳужайралар мембранасининг биокимёвий жараёнларда иштирок этиши, ҳужайраларнинг нафас олишида фаол қатнашиши ва тўқималарда модда алмашуви меъёрини таъминлашда асосий, муҳим вазифаларни бажаради.

Инсон организмида бу кичкина микроэлементларнинг камайиши натижасида уйқусизлик, мудроқ босиши, бош оғриғи, хотиранинг пасайиши, ақлий фаолиятнинг сусайиши ва шунга ўхшаш бир қанча нисбий ҳолатлар вужудга келади.

Темир танқислиги камқонлигининг сабаблари қаторига кунлик истеъмол қилинаётган озиқ овқатлар таркибида темир моддасининг кам бўлиш ҳолатлари ҳам киритилади.

Шунии ҳам таъкидлаб ўтишимиз лозимки, темир танқислиги камқонлиги, организмда темир танқислик ҳолатлари, бу оддий тиббий муаммо эмас, балки умумдавлат, келажак авлодимизнинг асл муаммосидир ва мамлакатнинг ижтимоий-иқтисодий ривожланишига таъсир кўрсатади.

Хозирда жаҳон етакчи давлатлари қаторида ўзимизнинг Республикамизда ҳам аҳоли саломатлигига раҳна солаётган камқонлик касаллигини олдини олиш чора-тадбирлари оммавйс ий олиб борилмоқда. Бунга кўра темир танқислигини олдини олиш мақсадида буғдой унини темир моддаси билан бойитиш халқаро дастури ишлаб чиқилди ва шу дастур асосида буғдой донини фортификациялаш яъни темир ва витаминлари билан бойитиш орқали организмдаги темир танқислиги муаммосини сезиларли даражада йилдан-йилга камайиб борилишига эришилмоқда.

Бир қанча ривожланган мамлакатларда темир моддаси танқис камқонлик муаммосини тўла ечимини топиш борасида селекционер олимлар ўз ҳиссаларини қўшиб келмоқда. Таркибида фойдали микроэлементлар яъни темир ва рух каби микроэлементлар кўп бўлган навларни яратиш ва селекция жараёнига тадбиқ қилиш борасида тинимсиз изланишлар олиб боришмоқда.

Биз ҳам бир неча йилдан бери Жаҳон ҳамжамиятини ташвишга солиб келаётган темир моддаси танқис камқонлик муаммосини ечимини топиш мақсадида биологик фортификация ишларини амалга ошириб келябмиз.

Биофортификация бу – донни озиқ моддалар ва микроэлементлар билан табиий бойитишдир.

Қатор адабиётлардан бизга маълумки, Республикада олдиндан экиб келинган эски навлар таркибида микроэлементларнинг миқдори юкори.

Ўзбекистонда қадимдан буғдойнинг кўп навлари етиштирилган ва етиштирилиб келинмоқда, шу сабабли улар ичида юқори миқдорда микроэлементлар тутган популяциялар сақланиб қолиш эҳтимоллиги юқоридир.

Маълумки, қадимги буғдой навлари асосан маҳаллий аҳоли қўлидагина сақланиб қолган бўлиб, бу навларнинг уруғчилиги ва навдорлиги бўйича махсус танлов ишлари олиб борилмаган. Натижада кўпгина навлар аралашиб кетган. Бу навларни излаб топиш, популяцион ҳолатини таҳлил қилиш ва маълум миқдорда тозалаш, ҳамда биотипларга ажратиш мақсадида

Республиканинг Жиззах, Самарқанд, Қашқадарё ва Сурхондарё вилояларининг тоғли ва чекка туманларига экспедиция ташкил қилинди. Қишлоқ аҳолиси билан савол-жавоблар ишлари олиб борииш натижасида, буғдойнинг бир нечта нави танлаб олинди. Бу навлар ўсиб турган далалардан бошоқлар йиғилди.

Олинган маълумотларни таҳлил қилганимизда шу нарса кўриндики Сурхондарёнинг тоғли вилоятларидан териб келинган баъзида Қизил буғдой баъзида махаллий ном билан Бобоки деб аталган нав жуда қадимий бўлишига қарамай ўзининг навдорлигини йўкотмагани, сифати жуда юқори эканлиги кузатилди.

Худи шундай ҳолат Қашкадарё ва Жиззах вилоятининг тоғли туманларидан терилган Оқ буғдой навида ҳам кузатилди. Бу нав ҳам ўзининг тозалиги ва юқори сифатга эга эканлиги билан бошқа навлардан ажралиб турди. Кўпгина махаллий навлар Санзар, Муслимка, Қора қилтиқ, Кал буғдой каби навларнинг навдорлиги анча паст бўлиб, кўп ҳолларда туманлашган навлар билан аралашиб кетган. Бу ҳолат кўпроқ лалми майдонларда дехқончилик қиладиган фермер хўжаликларида кўпроқ учрайди.

Шуни алоҳида таъкидлаш лозимки маҳаллий навларнинг ҳаммаси фақат лалми майдонлардагина сақланиб қолган бўлиб, суғориладиган майдонлардаги маҳаллий навларни Краснодар селекциясига мансуб бўлган биологик қишги буғдой навлар сиқиб чиқарган. Бунга асосий сабаб Россия навларининг интенсив навлар эканлиги ва юқори ҳосилдорлигидир. Бизнинг асосий мақсадимиз эски махалий навлардаги сифат белгиларни янги интенсив типдаги буғдой навларига ўтказишдан иборатдир.

Шу мақсадда танлаб олинган бошоқларни ҳар бирини алоҳида алоҳида қилиб, Сурхондарёнинг тоғли Бойсун туманига денгиз сатҳидан 2000 метр баландликдаги лалми майдонга ва 470 метр баландликдаги институт тажриба даласидаги суғориладиган майдонларга экилди. Экилган ҳар бир бошоқни оилаларга ажратиб тоза тизимлар олиш билан бир қаторда янги туманлашган навлар билан чатиштириб, бу белгининг ирсийланиш хусусиятларини ўрганилди.

Олинган дурагайларнинг F_2 авлодлари устида сифат хамда миқдор белгилари натижалар олинди.

Хозирги кунда ушбу навларни қайта тиклаш, селекцияга жалб этиш ва уларнинг экологик шароитларга мослашишини ўрганиш ишлари олиб борилмоқда.

АДАБИЁТЛАР:

1. Азимова Д. А., Особенности течения послеродового периода у женщин, страдающих ЖДА. Профилактика и лечение осложнений.: //Автореф. дис. докт. мед. наук. Ташкент, 1994. – 43 с.
2. Алексеева И. А., Голубкина Н. А. и др Обеспеченность железом, селеном, витамином В2 молодых женщин. Экология человека: будущее культуры и науки Севера. //Тезис докладов – Архангельск, 1995. –10 с.
3. Бахрамов С. М., Фарманкулов Х.К., Атаджанова З.А.. Анемии.//Ташкент, Ибн Сино, 2000. – 25 с.
4. Удрис Г. А, Нейланд Я. А. Биологическая роль меди. //Рига: Зинатне, – 1990 с

СЕКЦИЯ: ИСКУССТВОВЕДЕНИЕ

Қаюмов Сухроб Сабирович
(Такшкент, Узбекистан)

ТАСВИРИЙ САНЪАТДА КОМПОЗИЦИЯ МАСАЛАЛАРИ

Санъатга бўлган эътиборнинг талаба ёшлар орасида орттирилиши бугунги кунда мухим ахамият касб этади. Чунки, жамият тараққиётида ва шахс камолотида яратувчанликнинг, ижодкорларнинг ўрни ва рўли беқиёс ўрин тутади. Зеро, санъат бу маданият бешигини аллаловчиона кабидир, бугун инсоният тўқнаш келган барча муаммолар ва тўсиқларнинг ечимиэса маданиятга бориб тарқалмоқда. Маданий тарақиёт инсон маънавий камолатининг асосий кўрсаткичи хисобланиб, мамлакат равнақи ҳар бир фуқоронинг онглигига, уларнинг маданий тарихий бойликларини яратиш сақлаш ва ривожлантириш жараёнларига бўлган муносабатларга ҳар бир суверен давлат ўзининг бетакрор тарихи ва маданиятига эгадир. Бу тарих, бу маданиятнинг ҳақиқий ижодкори яратувчиси эсаҳақли равишда шу мамлакат ҳалқи ҳисобланади". Таъкидлаш жойизки, маданий-тарихий тараққиёт нихоятда мураккаб ҳисобланиб, унинг ички моҳиятини ҳам моддий, ҳам маънавий маданиятлар ташкил этади. Уларнинг ўзаро алоқасини узвий боғлашга санъатнинг тутган ўрни беқиёсдир [1].

Санъанинг турлари ичида энг бетакрори ҳисобланган рассомликнинг дастгоҳли рангтасвир йўналишида композиция қурилишининг ва унда натура қўлланилишининг ўрни беқиёсдир. Композициянинг тарихий ривожланиши ва унинг ўқитиш методларини ўрганиш композицияни маълум бир сотциял даврлардаги ўрни, ҳолати конкрет объектив қонуниятларнинг очилиши ва теҳник услублар, қадимий усталар эгалаган маҳоратлари хусусидаги маълумотларни аниқлаб олиш имконини беради. Тасвирий санаътда композициянинг қонун қоидаларидан фойдаланиш ибтидоий жамоа тузими давридан шакилланган. Ибтидоий одам ўзининг тушунча ва тасаввурларини илк қадимий тасвирларда ифода этган Ибтидоий давр одамлари хаётни анча зийраклик билан кузатсаларда, уларда композицион хис қилиш анчайин бўш ривожланганини кўрамиз. Бу нарса улар томонидан тош ва қоя ва ғорлар ичига ишланган қадимий тасвирларда кўринади. Турли ҳайвонлар, ов манзаралари, подалар тасвирлари қадимий аждодларимизнинг ижодлари намуналаридир. Қадимги давр рассомлари табиатга сергаклик билан эътибор бериб, барглар, шохлар, гулларни тузилишини кузатганлар, йил фаслларни такрорланиб келиши, тун ва кунни фарқларини англаб етиб, улардан ўз ижодий композицияларида фойдаланганлар. Табиатдаги ритм ва симметрияни тушуниб етганлар, масалан, қадимги герекларни релефларда ритм аниқ сезилиб туради. Бу эса айнан қадимий грек санъатига хаётилик олиб кирган. Одамларнинг фигуралари оддий ва мураккаб харакатларда табий ҳолда тасвирлана бошлади. Қадимий Шарқ композициялари ибтидоий тасвирлардан ахамиятли равишда фарқ қилади. Агар, ибтидоий тасвирларда предметлар тарқоқ, тартибга солинмаган ҳолда бўлса, Қадимий Шарқ композицияларида қатъий қонун-қоидаларга амал қилинган. Рассом ижодиниархитектура билан боғланган ҳолда, қулдорчилик тузуми маданий, маиший урфлар ва чеклашлар

билан тасвирланган. Қадимги Миср санъатида композитциянинг янги усуллари пайдо бўлади. Бу умумхалқ тафаккурининг ўсганлиги, хаётни анча фаол билиш, англаш билан боғлиқдир. Санъат ҳам ўз имкониятларини кенгайтиради. Янги воситалар ва қонун-қоидалар очилдики, улар бадиий асарларнинг хаққоний тасвирлашдаги ютуқларига олиб келади. Чизиқли тасвир анчайин ифодавий, яъни тасвирланувчининг қисмлари пропорцияси анча аниқланиб олинган ҳолда тасвирланади. Композитция вазифаларини ўзининг асарларида очиб берилган Джотто орқасидан Мазаччо ҳам кетма-кет ишлаб борди. Унинг "Динари ҳақида афсона" фрескасида, хажларнинг ритмик боғланишларни, катта фазовийлик, тасвирланган фигураларнинг хажимдорлигини ифодалаш билан бирга композитцянинг бир бутун яхлитлигига эришди. Джотто ва Мазаччонинг ижоди шубхасиз пластик анатомия, прес-пектива, геометрия каби фанлар асосидаги тасвирий санъатда композитцион қонун-қоидаларни амалий равишда қўлланишининг муҳим намунаси бўлиб хизмат қилади. Ленардо да Винчининг "Сирли оқшом"и эса, янги композитцион формулани ўз ичига олувчи, борлиқ харакатини кўриш идрок қонунига жавоб бериувчи кенг қамровли идеал асар ҳисобланади. Перспектива чизиқларни чиқариш нуқтасига бош персонаж жойлаштирилган, худди Алберти трактатларида асослангандек композитция маркази кўриниш пирамидасини энг уч қисмида жойлашган [2]. Кўриш пирамидаси назарияси, горизонт чизиғи таъсири билан боғланган ва картинани чуқур фазовий кўп планлилига айлантирган. Иллюзиясига эришдилар. Айнан перспектива қонунлари композитцянинг асослари қаторига киритилди. Шу давр рангтавири ғоя театр принсиплари асосида ва унинг занжири билан композитцияларда бир неча фазовий планлар хосил қилади. Ленардо да Винчи ўз мақолаларида худди Алберт сингари бадиий асардаги статика ва динимикани ифодалашга катта эътибор қаратади. Кўп йиллаб кузатиш ва ўз мушохада тахлиллари асосида, йирик рассомларнинг асарларини ғоявий йирик рассомларнинг асарларини ғоявий тизимлари, рангли ечим, амалий қоидаларини умумлаштириб Алберти "Рангтасвир ҳақида уч китоб" номли илмий асар яратиб қолдирди. XVIII-XIX асррассомлари, санъат тарихчи ва назариётчилари ўзларининг ёзишмаларида композитция масалалари ҳақида фикирларни билдирадилар. Хусусан, француз рассоми Э. Делакруанинг "Кундалик"даги фиклари чуқур ва кенг қамрови билан Ленардо да Винчи, А. Дюрер, П. Рубенс, Н. Пуссен каби усталарнинг машҳур тракатлари ва қимматли меросларидан қолишмайди [3]. Э. Делакруанинг фикрича, асарнинг самарадорлиги кучли даражада эксессуарларга боғлиқ. Эксессуарлар деб у нафақат иккинчи даражалилар ва майда деталлар, балки матолар ва ҳатто алоҳида ҳолда олганда қўлларни ҳам ҳисобга киритади. Масалан: Э. Делакруа ҳисобича қўлниэксессуардеб атлса, бу ҳолда қўл ҳам кийим ёки фонга нисбатан томошабин эътиборини камроқ ўзига тортмоғи керак деб ҳисобланади. Э. Делакруа кўплаб мақолалар ва бадиий-танқидчилик руҳидаги фикрларни ҳам ёзади. Машҳур рассомларнинг ҳаёти ва ижоди ҳақида ёзар экан Э. Делакруа уларнинг асарларини қурилиши ва улар қўллаган баъзи бир композитция қонун-қоидаларини таъкидлаб ўтади. Масалан, унинг ёзишича Рубенс воқеяни моҳирона жойлаштира оларди, айнан шу билан унинг ижодини кучи ёрқинроқ намоён бўларди. Э. Делакруанинг фикрича улуғ усталарнинг улкан картиналарининг вазифаси ва қимматини баҳолаш қийин. Лекин, композитцион кўринишда улар асарларида ҳам етишмовчиликлар бор. Бу

етишмовчиликлар шу билан хулосаланадики, рассомнинг фикри кўриниши керак бўлган жойда у билан ҳеч қандай алоқаси йўқ деталлар айнан ҳолда эксессуар қисмларгабўлиниб кетади. Биз тез-тез фигуралар мавхум, ҳар қандай ифодавийликдан бегона, бирнчи планданоқ гуруҳларга ажраган ёки бир-бирига қарама-қарши қўйилган ёки чуқурликда ва гўё асосий қисмини бўлакларга ажратиш учун белгилангандек холатларни учратиб турамиз. Биз уларда мевасиз боғ, қуруқ ер, ҳеч нарсани гапирмайдиган белгиларни кўрамиз, қайсики Рейнолдс ҳазил-мутойиба бундай фигураларни “ижарага олинган” деб атаган еди. Шунинг учунки, улар бир ҳилда ҳар қандай мазмунга мос тушаверадилар. XVIII асрга келиб Композитцион расм ўқув предментининг бир бўлими сифатида ҳаракатда бўлди. Францияда расм дарси дастурларда композитцияга алоҳида ўрин ажратади. Хусусан, ўша даврдаги дастурлардан бирида, асосан, ўқувчилар мазмунли жойлаштириш билан машғул бўладилар. Энг аввал яратилган, методик ишларни ўз ичига олган, тасвирий санъатда композитция масалаларига эътибор қаратилган китоб американлик А. Доу томонидан 1898 йилда “Композитция” номи билан босилиб чиқди. А. Доу адолатли равишда “Композитцияни ўрганиш бутун бир халқни бадиий тарбиялайди, шунинг учун ҳар қайси бола расм чизишни ўрганиши мумкин ва уларни ҳар бири гўзалликни ҳис қилишива уни оддийгина усуллар билан ифодалай билиши мумкин” деб ёзган эди. Импрессионистлар рассомнинг рангларга бой политрасини бойитишга улгурдилар, уларниакадемик рангтасвир асарлари билан таққослаганда, академик рангтасвир, худди бўялган чизиқли тасвирларга ўхшаб қолди. XX асрнинг биринчи чорагида Ғарбий Европа ва Америка бадиий мактаблар боши берк кўчага кириб қолдилар. Композитциянинг таълимий мақсади ва вазифаларида аниқ услубий тўхтам қолмади. Педагоглар ўқувчиларни предметларнинг нисбатларини тўғри тасвирлашдан четга чиқишга руҳсат бердилар, гарчи бу билан ёш рассомларнинг композитцион қобилятларини ривожлантиришда актив методни кўрсаларда, шаклларни чалкаштириш ва ёқатишга харакат қилдилар. Шу ўринда, бундай методни барча рассом педагоглар ҳам қабул қилдилар десак, катта хаттога йўл қўйган бўламиз. Ўша даврда ҳам алоҳида рассомлар ва мактаблар бор эдики, улар реалистик санъатнинг принциплари ва композитция назариясини ўрганиш зарурлиги тушуниб, давом этадилар. Ҳозир ҳам ривожланган мамлакатларда тасвирий санъатни ўқитишнинг илмий методларига таянувчи курашувчи мавжуд [4].

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР:

1. Аъзамхўжаева Ш. Истиқболнинг маънавий негизи. Бадиий маданиятининг жамиятга таъсирини кучайтириш воситалари. “Хаёт ва қонун” журнали.- Тошкент, 2004. - №5.
2. “Школа изобразительного искусства” Изд “изобразительное искусство”, 1989.
3. Вольков Н. Н. Композиция в живописи. М., 1977 7-бет.
4. Э. Делакруа. Мысли об искусстве. О знаменитых художниках М., 1960. 171-бет.

СЕКЦИЯ: ИСТОРИЧЕСКИЕ НАУКИ

Nurmamatov J. Q.
(Urganch, Uzbekistan)

XORAZMSHOHLAR DAVLATI TASHKIL TOPISH ARAFASIDA O'RTA OSIYODAGI SIYOSIY JARAYONLAR

Buyuk Xorazmshohlar davlatik tashkil topishidan oldin O'rta Osiyo hududi hususan Xorazm hududlari Saljuqiylar davlati tasarrufida bo'lgan. Aynan Anushteginiylarning Xorazmda hokimyat tepasiga kelishi Saljuqiylarning Xorazmni istilo qilishi bilan bog'liq. VII-VIII asrlarda O'rta Osiyo hududlariga Arablarning bostirib kelishi, keying siyosiy jarayonlarga katta ta'sir o'tkazadi. Jumladan, Arablar istilosi natijasida VIII asrda Xorazm ikki qisimga ajralib ketadi. Bu bo'linish X asr oxirlarigacha davom etadi. Xorazmni birlashtirishga shu davrda siyosiy maydonga chiqqan Mamuniylar sulolasi muvafaq bo'lishadi. Xorazmda hukumronlik qilgan Mamuniylar sulolasi hukumronligi G'aznaviylar sultoni Mahmud G'aznaviyning 1017-yilda Xorazmni istilo qilishi tufayli nihoyasiga yetadi. Aynan shu davrdan boshlab Xorazm hududida G'aznaviylar hukumronligi boshlanadi. Bu jarayon o'z navbatida yigirma yildan ortiqroq vaqtni o'z ichiga oladi. Aynan shu vaqt oralig'ida Saljuqiylar davlatining tashkil topishi va kuchayishi davri bo'ldi.

Saljuqiylar davlati Yaqin va O'rta Sharq, qisman Movarounnahrda saljuqiylar sulolasi boshqargan davlat (1038—1308). Saljuqiylar davlatiga Saljuqning nevarasi Sulton Tug'rulbek asos solgan. Saljuq turklari XI asrning 20-yillarida harbiy xizmatlari evaziga Xurosonda Mahmud G'aznaviydan ko'plab mulklar olganlar. Natijada bu jarayonlar o'z davrida saljuqiylarning hokimyati kuchayib, siyiosiy nufuzi ortishiga sababchi bo'lgan. Aynan saljuqiylarning ta'ziqidan cho'chigan g'aznaviylar keyinchalik, ularga qarshi lashkar jo'natib, Arslon Isroil ibn Saljuqnii asir olishgan va Hindistondagi harbiy qal'ada tutqunlikda saqlashgan (1032 y. u hibsda o'lgan) [1].

Bu voqeadan keyin ham saljuqiylarning kurashi to'xtamadi natijada, saljuqiylarning g'aznaviylarga qarshi keng ko'lamli kurashi boshlandi. Saljuqiylar g'aznaviylarga qarshi olib borgan ko'plab muvaffaqqiyatli janglaridan so'ng Nishopurni egallab, o'z rahbarlari Tug'rulbekni sulton deb e'lon qildilar (1038). Bu davrda esa G'aznaviylar davlatida siyosiy parokandalik o'z cho'qqisiga chiqadi va davlatda tushkunlik boshlanadi. 1030-1040-yillarda hukumronlik qilgan G'aznaviylar sultoni Ma'sud G'aznaviy davri qudratli G'aznaviylar davlatining parokandalikka uchrash davri sifatida tarixga muhrlangan va bu davr o'z navbatida Saljuqiylar davlatining qudrati ortgan va bu qudrat G'aznaviylar davlatiga soya sola boshlagan davr hisoblanadi. Saljuqiylar davlati va Sulton To'g'rulbekning oshib borayotgan qudrati Saljuqiylar va G'aznaviylarning qachondir o'zaro hal qiluvchi jangga kirishlarini ta'qazo etib qo'ydi va bu voqea 1040-yilda sodir bo'ldi. Bu jang tarixga Dandanakon jangiadgi nomi bilan kirdi va bu daxshatli jangdan keyin G'aznaviylar qo'shini tor mor etildi. Dandanakon jangiadgi g'alabadan so'ng Saljuqiylar sultoni To'g'rulbek Xuroson hukmdori deb e'lon qilindi. Keyinchalik saljuqiylar istilochilik urushlarini davom ettirdilar. Asta-sekin saljuqiylar Xuroson, Xorazm, G'arbiy Eron, Ozarbayjon, Iroq (Bag'dod bilan birga)ni o'zlariga buysundirdilar va bu hududlarda o'zlarining boshqaruv tartiblarini o'rnatdilar. Alp Arslon va Malikshoh hukmronliklari davrida saljuqiylar Kichik Osiyo va Yaqin Sharqda mustahkam o'rnashib olishgan.

Shu davrda Balx, Termiz (1044), Buxoro, Samarqand (1089), keyinchalik Farg'ona vodiysi saljuqiylar qo'l ostida birlashgan. Natijada dastlabki davrda Xorazm va unga tutash hududlar bilan cheklangan saljuqiylar endilikda deyarli butun O'rta Osiyoni egalladilar. Saljuqiylar sultoni Malikshoh hukmronligi davrida Saljuqiylar davlati harbiy-siyosiy jihatdan juda kuchli bo'lgan. Aynan Anushteginiylar sulolasi asoschisi Anushtaginning siyosiy kurash maydoniga kirib kelishi aynan Malikshoh hukumronlik davri bilan bog'liq. Xorazmshohlar sulolasining asoschisi Anushtagin yoshligida (tarixiy manbalarga ko'ra) Garjistonda yashagan turk quli bo'lgan. Tarixchilar Rashididdin va Xofizi Abru uning urug'i turklarining Bekdili urug'idan deb yozishadi. Anushtaginni yoshligida isfaxsolor Izziddin Onar (Unar) Bilgatagin sotib olgan keyinchalik u taqdir taqazosi bilan saljuqiylar sultoni Malikshoh (1072—1092) xizmatiga kirib oladi va vaqt o'tishi bilan uning obroyi ortib. Malikshohning eng yaqin saroy a'yonlaridan biriga aylanadi, keyinchalik esa u hatto sulton hovuzlari va hammomlari ashyolarining xazinachisi—tashtdorlik mansabini egallagan [2].

Tashtdorlik mansabiga sulton juda ishonchli odamlarini tayinlar edi va ko'p o'tmay Anushtagin sultonning yaqinlaridan biri bo'lib qoldi. Tashtdorlik uchun zarur xarajatlar u zamonda Xorazm viloyatidan kelib turgani uchun sulton Malikshoh.o'zining eng yaqin odamlaridan biriga aylangan xos, Anushtaginni Xorazm mutasarifi (sarflovchi) mansabiga tayinlab, unga Xorazm shixnasi (raisi, kal'a boshlig'i) unvonini bergan edi, Bu vaqtda Xorazm hokimi sulton Malikshohning o'g'li, ya'ni bo'lg'usi ulug' sulton Sanjarga tobe mamluk Ekinchi ibn Ko'chkor bo'lib, u bir necha yillar davomida Markaziy Osiyoda yuz bergan siyosiy voqealarning faol ishtirokchisi edi. Shuning uchun ham Xorazm shixnasi Anushtagin u vaqtda Xorazmda hokimiyat ishlariga aralasha olmas edi. Sulton Barkyoruk. (1094—1104) zamonida saljuqilar saltanatining sharqiy viloyatlari Xuroson amiri Dodbek Xabashiy ibn Oltintosh qo'l ostida edi. U, saljuqiylar sulolasi vakillarining o'zaro nizolari va urushidan ustalik bilan foydalanib, 1097 yilda saljuqiylardan ajralib chiqib, mustaqillikka erishdi. Shu yili Anushtagin vafot etdi. Xuroson xukmdori Dodbek Xabashiy mansabdan. chetlashtirilgan Ekinchn ibn Ko'chkor urniga Anushtaginning o'g'li Kutbiddin Muhammadni Xorazm voliysi qilib tayinladi [3]. U, Xorazm muqtosi (yer egasi) bo'ldi va Xorazmshoh. rutbasini oldi. Anushtaginiy Xorazmshoxlar sulolasining tarixi aslida mana shu Xorazmshoh Qutbiddin Muhammad hukumronlik davridan boshlanadi. Malikshohdan keyin taxtga o'tirgan o'g'li Sulton Sanjar davrida ham Xorazm Saljuqiylar davlatiga siyosiy qaram sifatida faoliyat olib boradi. Aynan Xorazmshohlar davlatining mustaqillikka intilishi Sulton Sanjar davriga to'g'ri keladi. Aynan shu davrda Xorazmshoh Otsiz saljuqiylarning Xorazmdagi noibi sifatida faoliyat olib brogan va bir necha bor Sulton Sanjarga qarshi bosh ko'targan. XII asrning 40- yillari boshida sharqdan kelgan ko'chmanchi qoraxitoylar 1138 yili Xo'jand yaqinida qoraxoniylarni va 1141 yili Samarqand atrofida Saljuqiylarning Sulton Sanjar boshchiligidagi 30 minglik qo'shinini yengib, Movarounnahr qoraxitoylar qo'li ostiga o'tdi. Lekin Qoraxoniylar davlati bu yerda nomiga bo'lsa-da, saqlanib qoldi, markaz Samarqand shahri edi. Chunki qoraxitoylar Movarounnahrda qolmadi va o'z vakillari orqali o'lpon olib turish bilan cheklandilar. Qoraxitoylar Xorazmni ham egalladilar. Ammo qoraxitoylar Xorazmning ichki ishlariga aralashmay, o'zlariga tobe o'lkalardan faqat boj olish va o'lpon yig'ish bilan kifoyalandilar. Buning evaziga Xorazmshoh Otsiz bilan qoraxitoylar o'rtasida shartnoma tuzilib, Buxoro Xorazm ixtiyoriga o'tdi. Otsiz bu bilan cheklanib qolmadi va 1152 yili Sirdaryoning quyi havzasida qoraxitoylar bosib olgan Jand va uning

atroflariga qo'shin tortib, u joylarni o'z qo'l ostiga oldi. Natijada Xorazmning chegarasi shimol tomonlarga qarab ancha kengaydi. Umuman, Otsiz butun hukmronligi davomida Xorazmni mustaqil davlat qilish uchun kurash olib bordi, uning mavqeini kuchaytirdi[4]. Aynan Otsiz davridan boshlab Xorazmshohlar davlati mustaqillikni asta-sekinlik bilan qo'lga kirita boshladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Bunyodov.Z Anushtegin Xorazmshohlar davlati. Toshkent. 2012.
2. Al-Qazviniy Zakariyo.
3. An-Nasaviy Siyrat as-sulton Jalol ad-Din Mangburni. Toshkent. 1999.
4. Masharipov.Q Jaloliddin Manguberdi buyuk vatanparvar sarkarda. Toshkent. 2019.
5. Rashididdin Vatvat to'plami.

Nurmamatov J. Q.
(Urganch, Uzbekistan)

BUYUK XORAZMSHOHLAR DAVRIDA DIPLOMATIK MUNOSABATLAR

Dastlabki Xorazmshohlar davri Arab xalifalgi bilan o'zaro aloqalari sezilarli darajada bo'lmagan, bu jarayon esa davlatning Saljuqiylarga to'la tobe bo'lganligi bilan izohlanadi. Aynan Saljuqiylar davlati hukumdorlari va Arab xalifalari o'rtasidagi yaxshi diplomati munosabatlar o'rnatilmagan edi. Bu jarayon o'z navbatida Saljuqiylarga qaram Xorazmni ham Arab xalifaligi bilan diplomatik aloqalarini cheklab qo'ygan. Saljuqiylar va Arab xalifaligi o'rtasidagi aloqalarning yomonligining asosiy sababi bu ikki davlat hukumdorlarining bir birining ichki va tashqi ishlariga aralashishga intilishi sabab bo'lgan. Saljuqiylar davlati tuzilgan davrdan(1038) boshlab Bog'dod xalifasiga taziq o'tkazishga harakat qilgan. Sultoni To'g'rulbek davrida Saljuqiylarning kuch qudrati shu darajada ortib ketadiki, Abbosiylar xalifasi al-Koim (1031-1075) hokimyatni To'g'rulbekka topshirib, uni sulton hamda Sharq va G'arb podshohi deb tan olishga majbur bo'lgan va o'z qizini To'g'rulbekka xotinlikka bergan [1]. Saljuqiylarning buyuk hukumdori Sulton Sanjar davrida xalifalik bilan aloqalar nihoyatda keskinlashgan. Hatto, bu davrga kelib, xalifalikdagilar xalifalar al-Mustarshid (1118-1135) va ar-Rashid (1135-1136) larning o'limida bevosita Sulton Sanjarning qo'li bor degan gaplar tarqaladi [2]. Aynan bu voqealar Saljuqiylar sultoni Sulton Sanjar va shu davrdagi arab xalifasi al-Muqtafiy o'rtasidagi munosabatlar yanada keskinlashishiga sabab bo'ladi. Endilikda xalifa al-Muqtafiy yuqorida qayd etilgan marhum xalifalarning o'limi uchun o'ch olish maqsadida o'z davri uchun Saljuqiylar davlati bilan raqobat qila oladigan qudratli bir ittifoqchi izlashga kirishadi. Ayni damda, Xorazmshoh Otsiz har qanday yo'l bilan bo'lsa ham Saljuqiylar qaramligidan ozod bo'lishga intilayotgan edi. Uddaburon va mohir siyosatchi sifatida Otsiz xalifa uning ittifoqchisi bo'lishi mumkinligini anglab u bilan yaqinlashishga qaror qiladi. Bu yaqinlashish har ikki tomon uchun ham birdek zarur edi. 1141-yilda Xorazmshoh Otsiz Bog'dodga xalifa al-Muqtafiy huzuriga elchi yuboradi va undan yordam so'raydi. Xalifa al-Muqtafiy Sulton Sanjarga qarshi Otsizdek qudratli hukumdor bilan ittifoq tuzishga tayyorligini bildirdi. Oradan biroz vaqt o'tgach Bog'doddan Xorazmshoh Otsiz nomiga faxriy liboslar, sovg'a-salomlar va u so'ragan

yerlarda to'la huquqli hukumdorligini e'tirof etib, sulton oliy martabasi berilganligi haqida farmon yetib keladi [3]. Xalifalik uzoq davrlardan buyon Saljuqiylar ta'ziqiga uchrab kelayotgan edi, voqealarning bunday tus olishi xalifalik uchun juda katta yutuq edi. Ko'p yillar davomida xalifalik Saljuqiylar davlatiga o'z ta'sirini o'tkazish maqsadida har qanday yo'llardan foydalanib kelgan lekin bu ko'p hollarda aks ta'sir ko'rsatgan va xalifalik obrosini tushirib yuborgan edi. Voqealar tizginini o'zgartirish maqsadida xalifa al-Muqtafiy yuzaga kelgan imkoniyatdan foydalanib qolishga intildi va Xorazmshoh Alouddin Otsizning iltimosini yerda qoldirmadi va Otsizning ishonchini qozonishga harakat qildi. Endilikda ikki davlat Xorazmshohlar va Arab xalifaligi o'rtasi yaqinlashish boshlandi. Otsiz ko'p yillik hukumronligi davomida Bog'dod bilan aloqalarni yaxshilashga va xalifa bilan ittifoq tuzishga harakat qilgan, va bu borada xalifa bilan bir necha marta maktub almashgan "Kotib al-insho" unvoniga ega bo'lgan Rashididin Vatvot bitgan beshta maktub aynan shu masalada bo'lgan. Ya'ni bu maktublar Bog'dod xalifasiga bitilgan va ikki hukumdor o'rtasidagi aloqalar bayon etilgan.

Anushtegin-Xorazmshohlar sulolasining vakili Alouddin Otsiz mustaqil siyosat yurgizishga harakat qildi va shu sababdan Saljuqiylar davlatining hukmdori Sulton Sanjar bilan uzoq muddat urush-talashlar olib bordi. Xorazmshoh Otsiz dastlabki paytlarda o'n yil davomida (1138 yilgacha) Sulton Sanjarga sodiq qolib, xizmat qildi, so'ngra saljuqiylarga qarashli Mang'ishloqni va Sirdaryoning quyi havzasidagi Jand shahrini 1038-yilda bosib oldi Sulton Sanjar Otsizning bu harakatdan g'azablanib Xorazmga qo'shin tortmoqchi bo'lganda, Otsiz saljuqiylar qo'shiniga qarshilik ko'rsatishiga ko'zi yetmay, qilgan gunohi uchun uzr so'rashga majbur bo'ldi. Lekin ko'p o'tmay Otsiz xalifa al-Muqtafiy bilan ittifoq ekanligidan foydalanib yangi urushlarni boshladi va vadasini buzib Sulton Sanjarga qarshi harakatlarni kuchaytiradi. U 1139-yili Buxoroni egalladi, biroq Sulton Sanjar bunga qarshi chora ko'ra olmadi, chunki Movarounnahrni qoraxitoylar asta-sekin egallab, uning g'arbiy qismiga yaqinlashmoqda edi. Manbalarda qayd etilishicha xalifa al-Muqtafiy saljuqiylarga qarshi kurashda qoraxitoylar bilan ham ittifoq tuzgan va qoraxitoylar hukumdoriga maktub yo'llab uni saljuqiylarga qarshi jangga davat etgan[4]. Otsizdan keyingi Xorazmshohlar davrida ham xalifalik bilan munosabatlar Otsiz davridagidek bo'lmasa ham yaxshigina rivojlangan edi. Xorazmshohlar El Arslon, Takashlar davrida xalifalik bilan yaxshi munosabatlar o'rnatildi va ikki davlat ham yaxshi qo'shnichilik shiori ostida faoliyat olib bordilar. Biroq keying hukumdorlar davriga kelganda xususan, Alouddin Muhammad davrida esa vaziyat o'zgardi bu davrda ikki davlat o'rtasidagi munosabatlarga sovuqchilik tusha boshladi. Bunga sabab siyosiy masalalarda ikki davlat rahbarlarining fikri bir joydan chiqmayotganligi edi. Bu kelishmovchilikning yana bir sababi Arab xalifaligi hech bir davlatni o'zidan kuchayib ketishini istamas edi, zero Xorazmshohlar davlati Alouddin Muhammad davrida kuch qudrat borasida xalifalikdan ancha o'zib ketgan edi. Alouddin Muhammad Xorazmshohning bu davrda qudrati va obro'-e'tibori shu darajada ortib ketadiki, Bog'dod xalifasi men bilan hisoblashishi kerak deb hisoblay boshlaydi. Natijada bu borada Xorazmshoh bir necha bor xalifa an-Nosir saroyiga elchilar yuboradi va xalifadan uning hokimyatini tan olishini talab qiladi. Xorazmshoh Bog'dodga yuborgan elchilari to'g'risida an-Nasaviy o'z asarida quydagicha fikirlarni bayon etadi: "Sultonning obro'si oshib uning ishlari buyuklasha boshladi….. sulton Bog'doddan Saljuq sulolasidagidek katta hokimyatni qattiqroq talab qila boshlaydi. Sulton ana shunday vazifa bilan bir necha bor elchilar yubordi, ammo rozilik

ololmadi. Shunga qaramay, xorazmshoh niyatidan voz kechmadi. U “shunday vaqt keladiki, uzoqdan” beri kutilgan maqsad va orzuni amalga oshirish uchun qulay sharoit tug’iladi”[5]. Kabi fikirlarni bayon qilgan. Keyinchalik ikki o’rtadagi adovat yanada kuchayib hatto dushmanlik holatigacha yetib boradi va bu jarayonlarda ikki o’rtada urush kelib chiqishiga ya’ni, Alouddin Muhammadning 1217-yilda Bog’dodga katta qo’shin bilan yurish qilishiga olib keladi. Alouddin Muhammadning maqsadi xalifa an-Nosirni taxtdan ag’darish edi ammo xorazmshoh o’z niyatini amalga oshira olmay qo’shini muvafaqiyatsizlikka uchraydi. Bu voqeadan keyin Xorazmshoh Alouddin Muhammad elchilar orqali xalifaga qilgan ishidan afsuslanib, tavba qilganini bildirgan. Voqealarning bu borishi xalifani g’alabasini bildirib, uning ustinligini taminlayotgandek va ikki o’rtadagi munosabatlar ham yaxshilanyotgandek edi ammo, bu uzoq davom etmaydi. Manbalarda qayd etilishicha xalifa an-Nosir Chingizxonga maktub yo’llab uni xorazmshohga qarshi jangga chorlagan bu xabarni xorazmshoh qulog’iga yetib borishi ikki o’rtadagi aloqalarning yanada yomonlashishiga olib keladi. Alouddin Muhammad vafot etadi va taxtni o’g’li Jaloladdin Manguberdiga meros qoldiradi. Jaloladdinning taxtga chiqishi xalifa bilan munosabatlarni yaxshilamaydi aksincha endi xalifa an-Nosir sulton Jaloladdinga qarshi ittifoqchilar qidira boshlaydi. Keyinchalik xalifa Jaloladdinga qarshi ittifoqchilar topishga muvafaq bo’ladi va sulton Jaloladdinga qarshi bir necha janglarni uyushtiradi. Yuqoridagi ma’lumotlardan ko’rinib turibdiki, xalifalik Xorazmshohlar davlati parchalanib ketguniga qadar u bilan raqobat qilgan. Bu bilan Arab xalifaligi Xorazmshohlar davlatiga azaliy dushman bo’lgan degan fikirdan yiroqmiz chunki, bu davrda xalifalikning tashqi siyosatdagi asosiy tamoyillaridan biri hech qaysi davlatni o’zidan o’zib ketishiga yo’l qo’ymaslik bo’lgan.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Bunyodov.Z Anushtegin Xorazmshohlar davlati. /Toshkent. 2012.
2. An-Nasaviy Siyrat as-sulton Jalol ad-Din Mangburni. Toshkent. 1999.
3. Masharipov.Q Jaloliddin Manguberdi buyuk vatanparvar sarkarda. Toshkent. 2019.
4. Rashididdin Vatvat to‘plami.
5. Azamat Ziyo. O’zbek davlatchiligi tarixi. Toshkent. 2000.

Қаратаева Динара Ғалымбайқызы,
Нурланова Гульнур Ныгыметдолдановна
(Талдықорған, Казахстан)

НИККОЛО МАКИАВЕЛЛИДІҢ САЯСИ КӨЗҚАРАСТАРЫ

Италиядағы мемлекеттердің дамуы және Н. Макиавеллидің мемлекет туралы теориясы.

XYI-XYII ғғ. мемлекет туралы реалистік көзқарастар мемлекеттік іс-қағаздардын толтыру барысында қалыптасты. Кейін Папа мен Италия билеушілері күштерін біріктіріп, әдеттегі дипломатиялық жазбалар мен мемуарлар екі мемлекет арасындағы қарым-қатынасты көрсетті [99, 107 р.]. Н. Макиавеллидің мемлекет тұрғысындағы көзқарастары «Патша» атты еңбегінде кең көлемде қарастырылған.

Н. Макиавеллидің «Патша» еңбегіне арқа сүйендік. Макиавеллидің саясат саласындағы басты еңбегі - "Патша" шығармасы мемлекет басындағы адамдардың ел билеуде басшылыққа алуына арналған әртүрлі кеңестер мен ұсыныстар және қағидалар берілген туынды болып табылады. Ол бұл шығармасында Италияны біріктіретін диктаторға қажет қасиеттерді ежіктеп көрсетеді. Макиавелли елді біріктіру мен билік мақсатына жету үшін барлық амал-айланы қолдануға, яғни қол астындағыларды алдауға, өтірік айтуға, уәдені аяққа басуға, зұлымдыққа баруға, адамдарды қырып-жоюға, қатал тәртіп пен күш қолдануға және опасыздық жасауға да болады деп үйретті. Бұл үшін, ол билеушінің бойында арыстан мен түлкінің қасиеттері қатар болуы және өтірік пен екіжүзділіктің ұлы өнерін терең меңгеруі керек деп тапты.

Макиавелли өз еңбектерінде былай дейді: "Өкімет қол астындағы бағыныштыларды ұстау үшін қажетті құралдардың жиынтығы". Бұдан Макиаелли үшін билік, елді өзіңе жамандық істей алмайтындай жағдайда ұстау керектігін көреміз. Келесі бір заң туралы ойында: "Если что хорошо и без закона, само по себе, тогда закон не нужен, но когда добрый обычай отсутствует то необходим закон" деп заң қажеттілігі туралы пікірін білдіреді. Одан әрі: "Хорошее дерево не нуждается ни в законах, ни в поучениях их жевать без законов и поучении, такого его свойства" [5, 18-21 сс.]. Макиавелли бойынша еркіндік түсінігі - саяси түсінік, бұл еркіндік мемлекеттің жақсы зандармен сәйкес екенін көреміз, сонымен қатар, ол оны тиранияға да, анархияға да қайшы қарастырады. Тіпті Генрихтың өзі Макиавеллидің «Патша» шығармасын жоғары бағалады.

Макиавеллидің саяси теориясының мемлекетті тусінуге біршама жаңа көзқарасты ұсынуымен маңызды болды. Ол мемлекетті құбылыс ретінде карастырып, оның мәні нақты өзгермелі нысандарда керініс табатын қандай да бір нысанға саймайды. Мемлекет (stato), Макиавеллидің ойынша, бұл саяси жағынан ұйымдасқан адам қоғамы, қоғамның белгілі бір жай-күйі [100, 18-21 бб.]. Жалпы "мемлекет" термині мен ұғымын айналымға көне заманның ойшылдары - Платон мен Аристотельдің ізашарлары енгізді, сонымен бірге жаңа заманның ойшылдары мемлекет ұғымына жаңа бір қырынан келді,- мемлекетті аса кең көлемде және әмбебап тұрғыда ұғынуы сипатты бола бастады, мұның өзі жаңарған терминологияда да өзінің көрінісін тапты.

Мемлекеттің нысандары туралы пайымдай келіп, Макиавелли көне замандардан бері орныққан және Платонның, Аристотель меи Полибийдің еңбектерінде көрінісін тапқан топтастыруды ұстанды: үш жақсы және олармен өзара байланысты жетілмеген үш нысанды атады. Ол терминологиялық тұрғыда Полибийді барынша қостай отырып, дұрыс үш мемлекеттік нысанды монархияны, аристократия мен демократияны, сондай-ақ жетілмеген, яғни дұрыс емес үш нысанды зорлық-зомбылықты, олигархияны және охлократияны бөліп көрсетті, олар тиісінше дұрыс нысандардан өсіп дами алады деді. Мемлекеттің дұрыс емес нысандары - оның дұрыс нысандарынан ауытқуы: зорлық-зомбылық - бір адамның (монархияның) дұрыс билігінен ауытқуы; олигархия - аздаған бай адамдардың билігі - аздаған адамдардың (аристократияның) дұрыс билігінен ауытқуы; ақыр соңында, көптеген адамдардың, көпшіліктің билігі кезінде - охлократия - тобырлардың билігі демократиядан ауытқу болып табылады. Жақсы мемлекеттік нысандарға

қолдау жасау қиынға соғады, олар ұзақ өмір сүре алмайды, бұл тұрғысында олар жетілмегені былай тұрсын, сонымен бірге қауіпті болып табылады. Макиавеллидің саяси көзқарастарының тағы бір сипатты белгісі – оның релятивизм (теріске шығарушылығы), қоғамдық өмірді, әр алуан саяси институттарды, мемлекеттік нысандарды салыстырмалы құндылық ретінде қабылдауға ұмтылыс жасауы. Макиавеллидің көзқарасы тұрғысынан, мемлекеттік абсолютті нашар нысанның, - ол мейлі монархия, аристократия, демократия болсын,- болмайтыны сияқты, абсолютті жақсы, кіршіксіз таза мемлекеттік нысан да болмайды. Дұрыс нысандардың бәрі салыстырмалы түрде ғана дұрыс нысандар болады және - қандай да бір өмірлік мән-жайларға, тарихи міндеттер мен жағдайларға, нақты адамдарға, олардың белгілі бір сәйкестігіне, мүдделеріне, мүмкіндіктеріне қатысты жетілген нысандар болады. Макиавелли республикашылдан гөрі монархистен аса алмады. Ең алдымен ол италиялық болды". Дегенмен де, бағалаудың салыстырмалы принципі - ойшылдың қоғамдық өмірдің саласын мейлінше терең ғылыми тұрғыда ұғынуының элементі [100, 33 б.].

XYI ғасырдың терең ойшылы атақты философ, саясаткер бірнеше еңбетің авторы Н. Макиавелли. Макиавелли Флоренция қаласында мемлекеттік қызметте алған тәжірибесі және әр алуан саяси-құқықтық құбылыстарының және үрдістердің дамуын білуі, оған саяси-құқықтық ойдың інжу-маржандарын жасауға көмектесті [5, 21-22 бб.].

Мемлекетті дұрыс басқару үшін адамның табиғатын білу қажет деген тұжырымды осы Макьявелли жасаған болатын. Алғашқы кезде адам жаман, жағдай жақсы болғанда адамның табиғаты өзгереді, адамды батылдыққа, ерлікке тәрбиелейтін мүмкіндіктер бар екенін айтты. Адам танымына деген гуманистік қатынас жеке адамға деген гуманистік қатынасты білдірмейді. Жеке идивидум ол үшін біреу ғана, өйткені мемлекет жеке адамдар мен топтардың мүддесін жалпы мемлекеттік мүддегі бағындырады.

Макиавеллидің саясат туралы іліміндегі маңызды жаңалығы саясат саласын жеке ғылым ретінде көрсетуге тырысу идеясы болып табылады. Бұл салада орасан зор тәжірибе жинақтаған ол саясат қоғамдық өмірдің бөлек саласы болып табылады деген қорытынды жасайды. Ол қоғамдық өмірді түрлі мақсаттары және оларды іске асырудағы мүмкіндіктері бір-біріне ұқсамайтын көптеген әлеуметтік күштер мен әрқилы мүдделердің қақтығысы ретінде қарастырады. Оның айтуынша, саясат - адам еркіне бағынышты жанды қозғалыс, дауылды стихия, күштер арасындағы күрес, олардың үздіксіз қақтығысы, қайшылықтардың шешімі, өзгерістер мен қайта құрулар.

Макиавеллидің айтуынша, әлемде теңдей дәреже шамасында қайырымдылық пен жауыздық, әділдік пен зұлымдық бар, бірақ олар бір елден екінші елге жылжи отырып, өздерінің географиялық бағытын өзгертуі мүмкін. Яғни, бір елде қайырымдылық пен әділдік үстем болса, екінші елде жауыздық пен зұлымдық басым болады. Мемлекет тарихында бұл процесс әдет-ғұрып пен мінездің және басқа да факторлардың ықпалымен үнемі өзгеріп отырады. Бірақ әлемдегі жақсылық пен жамандықтың жалпы жиынтығы өзгеріссіз қалады.

Оның айтуынша, билеушіде табиғат пен адамның қасиеттері қатар жинақталуы қажет. Аңдардың қасиеттерін айтқанда ол арыстан мен түлкінің қылықтарын үйренуге жөн сілтеді. "Егер князь аңдардың әдіс-тәсілдерін

үйренуге мәжбүр болса, онда олардың арасынан түлкі мен арыстанды таңдауы керек, өйткені, арыстан жыланнан, ал түлкі қасқырдан қорғана алмайды. Сондықтан да жыланмен күресу үшін түлкі, ал қасқырды жеңу үшін арыстан болу керек, тек арыстан болғандар істің мәнін түсіне алмайды", - деп жазды Макиавелли [100, 30-36 бб.].

Макиавелли саяси билікті жүзеге асырудың міндетті ережелерінің бірі қол астындағылардың сеніміне ие болу керек екендігін жақсы түсінді. Жақсы билеушінің басты қасиеттерінің бірі халық сеніміне ие бола білуі деп есептеді. Халық билеушінің билік қызметін жүргізуіне кедергі жасамауы үшін, олар билеушіге толық бағынышты болуы да қажет. Макиавеллидің айтуынша, халықты өзіне толық бағынышты етудің екі жолы бар. Оның біріншісі - халықтың билеушіге деген сүйіспеншілігі, екіншісі - оның алдында қорқынышта болу. Бұның қайсысы тиімді және қолайлы деген мәселеде Макиавелли "сүйіспеншілік пен қорқыныш бір мезгілде болғанда тиімді нәтиже берер еді, бірақ сүйіспеншілік қорқынышпен сіңісе алмайды, ал осылардың біреуін таңдау қажет болғанда, қорқынышты таңдау тиімдірек болады" деген қорытындыға келеді [102, 19-21 pp.].

"Патша" шығармасында Макиавелли "билеуші қандай әдістермен мемлекетті басқара алады және билікті ұстап тұрады" деген сұраққа "биліктің мықты негізін қалау" арқылы қол жеткізуге болады деп жауап береді. Оның айтуынша, қандай да бір мемлекет болсын, биліктің негізі жақсы заңдар бола алмайды, мықты әскер бар жерде ғана жақсы заңдар өмір сүре алады. Күшті мемлекет пен мықты биліктің өмір сүруі мемлекеттік басқару аппаратына да тікелей байланысты болмақ. Билеуші өзі құрған мемлекеттік аппарат арқылы ғана бүкіл елге билігін жүргізе алады. Билеуші елдегі саяси биліктің әлде біреулердің де қолында болуына ешқашанда жол бермеуі тиіс.

Макиавелли іс жүзіндегі саясат пен саясат теориясын біріктіруге ұмтылыс жасады және оның саясат саласына, саяси оқиғаларды бағалауға қатысты айтқан көптеген идеялары қайсыбір жағдайда әрекет жасау жөніндегі мемлекет басшысына (князге) берген нақты ұсынымдары мен іс жүзіндегі кеңестер түрінде айтылған. Макиавелли өз дәуірінің, ортағасырлықтан әлі де болса күңгірт елес берген болашақ индустриялы қоғамға көше бастаған кездегі буырқанған саяси өмірін жақсы білді, Флоренцияның және басқа да мемлекеттердің тарихын зерттеген. Макиавеллидің көзқарасы тұрғысынан саясат (сондай-ақ билік) саласы - әр түрлі күштердің билік, күресінің, оны ұстап тұру мен пайдалану жолындағы күрес саласы.

Макиавелли саяси өмірді әр алуан мүдделердің, көптеген әлеуметтік күштердің қақтығысы ретінде қарастырады, олардың әрқайсысының белгілі бір мақсаттары мен оларды жүзеге асыру үшін мүмкіндіктері болады. Саясат саласы дегеніміз жоғарыдан ұйымдастырылған бірдеңе емес, Макиавелли көзқарасы тұрғысынан бұл - жанды қозғалыс, ішінара адамның ерік –жігеріне көнбес, буырқанған табиғи құбылыс, күштердің серпінді күресі, олардың ұдайы қақтығысуы өзгермелі ара қатынас, қарама-кайшылыктар шешімі, өмірлік нысандардың өзгеруі, қайта құрылуы. Ішінара Макиавеллидің жылжымалы, серпінді, күрделі жүйедегі жеке адамның еркін шығармашылығы мен өзінің қабілетін жүзеге асыру үшін орын болатын өзара іс-қимыл және тұрақты өзгеретін күштер ретіндегі, ондағы адам, адамдардың еркі, күші мен қажыр-кайраты недәуір дәрежеде тарихты жасайтын саясатқа көзқарасы жаңаша

дүние танымы мен саяси-құқықтық саланы түсіндіру үшін сипатты сәт болады. Тек Құдай, тағдыр ғана емес, сонымен бірге адамдар да тарихты жасаушылар болып табылады дүниеге жаңа көзқарас осыны жария етті. Мысалы, Макиавелли былай деп жазды: ол "тағдыр біздің әрекеттеріміздің жартысын басқарады, сонымен бірге өзге бір жартысын немесе біршама аздаған бөлігін ол біздің өзімізге береді" деген пайымның шынайылығын мойындауға дайынмын" [5, 303 с.]. Ол былай деп атап көрсетті: егер тағдыр жазмышына жүгінсек және мән-жайлардың қалай қалыптасуына қарай іс-әрекет жасайтын болсақ, онда "әрекетсіздікте пайда бола қоймайтын кенеттен шапағатқа"" бөленген болар едік. Бастысы — іс-әрекетті бастау керек.

Макиавелли пікірі бойынша, әлемде шамамен (бірдей мөлшерде ізгілік пен зұлымдық әрқашанда болады, бірақ тарихи тұрғыда олар бір елден екінші елге көше отырып, өзінің көріну жағрафиясын өзгертуі де мүмкін. Тарихтағы мемлекеттер, деп ойлады ол, мінез-құлықтың өзгеруімен байланысты және өзге де факторлардың ықпалымен өзгереді. Алайда әлем онда болатын ізгілік пен зұлымдықтың мөлшері жағынан тұтастай алғанда өзгеріссіз калады.

Макиавелли былай деп ойлайды: мемлекеттік билік жекелеген адамдардың қандай да бір дәрежеде имандылық түсініктері мен құндылықтарынан көне, адамзат түсініктерінен жоғары және оқшау тұрған нәрсе емес. Саясат пен билік саласы - бұл күрестің ерекше заңдары, дұшпанды жою заңары қолданылатын, мақсатқа кол жеткізу үшін барльқ құралдар пайдаланылатын орта. Макиавелли бұл идеяны өзінің тарихты зерттеуінің жеке тәжірибесінен алып отыр. Өзінің объективтілігіне кәміл сенімді байқаушы ретінде, ол атап атқанда өзі байқайтын осы сала екеніне көзі әбден жетті.

Сыртқы қатынастарында, дейді Макиавелли, мемлекет екі мақсатты көздейді: ол өзін қорғай білуге (бостандыкты сақтай білуге) және жаулап алу арқылы өзінің айқындамасын нығайтуға тиіс. Бұл ретте мұндай мейлінше шет әрекеттерге әуес болудың қажеті жоқ. Шет әрекеттер мемлекеттің әлсіреуіне жене жойылуына әкеп соғуы мүмкін. Сонымен бірге соғыс қимыл-дары - мемлекет өміріндегі тұрақты элемент болса, онда бұған аса жауапкершілікпен қарау керек. Бейбіт уақытта әскери жаттығулар туралы, соғысқа дайындық туралы ұмытуға болмайды. Макиавелли мынаған кәміл сенімді болды: мемлекеттің өз армиясы болуға, ал сенімді емес жалдамалы әскерлерді тарту есебінен жағдайдан шықпайтынын ескеруі тиіс. Италияның күйреуге ұшырауын ол көбінесе жалдамалы әскерлерге үміт артуының мысалы ретінде қарастырды.

Флоренциялық ойшыл соғыстарды екі түрге бөлді: 1) өзінің иелігін және қуатын арттыруға ұмтылған патшалар мен мемлекеттердің атаққұмарлығын шығару мақсатындағы соғыс; бұл жағдайда жеңімпазға халықтың мойын ұсынуын өзіне қамтамсыз етуі жеткілікті болады, ол өзінің мемлекеті мен заңдарын сақтап қалуы мүмкін; 2) халықтың орасан зор көпшілігін қоныс аударумен байланысты өмірлік кеңістіктер мен өмір сүру жолдары үшін күрес соғысы деп бөлді; бұл жағдайда бұрынғы тұрғындарды тықсыру мен қырып-жою етек алады; бұрынғы мемлекет пен заңнамалары күйрейді. Ол сондай-ақ. соғыстарды әділетті және әділетсіз соғыстар деп бөлді. Бұл орайда әділеттілікті кең мағынасында - қажеттілік ретінде түсіндірді. Және де, Макиавеллидің ойынша, соғыстардың тарихы соғыс ашқандардың барлығының

мақсаттары байлыққа ұмтылуын дәлелдейді. "Флоренция тарихында" ол қалаларды шайқалтқан үздіксіз соғыстар, төңкерістер мен сөзбайласулар туралы айтады.

Мемлекеттердің құлау себептерін қарастыра келіп, Макиавелли әлсіз республикалар үшін соғыстар, жаулап алулар олардың құруына әкеп соқтырады деп атап көрсетті. Италияның көптеген ұсақ мемлекеттерге ыдырауын ол, атап айтқанда, зайырлы императорлық биліктің және папа билігінің күшеюімен байланыстырды. Өзгеше ойлауды зандастыратын, қарсыластардың өздерін жария түрде көрсетуіне мүмкіндік беретін институттардың болмауын да ол қауіпті деп есептеді. "Республикаға келіспеушіліктердің заңды нәтижесі, осындай наразылықтардың оның салдарларына қобалжушылық білдіруі болып табылатын мұндай мекемеден басқа ештеңе де соншалықты беріктік пен тұрақтылық бере алмайды". Кейде мемлекетте туындайтын наразылықтар "дұрыс нәтижеге жету жолын таба алмай, бүкіл республиканың жойылуына әкеп соғатын төтенше жолдармен пайда болады» [43, 71-73 бб.].

Макиавелли билеушілерге өздерін мемлекеттен айыруы мүмкін кеселдерден аулақ болуға, мүмкіндігінше, олардың аса қауіпті адамдарынан сақтануға кеңес береді. Бірінен соң бірі келетін, бірінен бірі асып түсетін тамаша екі билеуші мемлекеттің дамуына қуатты серпін бере алады. Күшті, жақсы билеушіден кейін келген нашар билеуші өкімет билігінде бұрынғы даму екпіні есебінен тұрақтай алады. Алайда, Макиавеллидің ойынша, қатарынан екі нашар билеуші, өзінің тарихи дәстүрлерімен мығым болған мемлекетті қоспағанда, мемлекетті күйретуге әкеп соқтыруы мүмкін.

Мемлекеттік төңкерістер тұрақтылық пен тұрақсыздықтық факторлары арасында ерекше орын алады. Мемлекетке қарсы сөзбайласулар, Макиавеллидің ойынша, республикада неғұрлым ойдағыдай болуына мүмкіндіктері болады, өйткені "республикалар патшалардан гөрі баяу, күдікті әрекеттерді азырақ жасайды, алдын ала сақтық шаралары туралы онша қамқорлық жасай қоймайды және айтулы азаматтарды көбірек құрметтейді, демек соңғылары үкіметке қарсы іске батылырақ қадам жасауы мүмкін". Алайда, деп есептейді ол, бұл ретте республиканың монархияның алдында артықшылығы болады, өйткені онда "өмірдегі элементтер көп болады", республиканың әр түрлі қабілеттерге ие болатын әр алуан азаматтары бар және билік басында болуға, мемлекеттік шешімдерді қабылдауға және атқаруға дайын және қабілетті әр алуан адамдардың арқасында республика икемдігі аз монархиямен салыстырғанда болып жатқан өзгерістерге, жаңа жағдайларға жақсы бейімделеді.

Тарихтың окиғалары туралы пайымдай отырып, Макиавелли мынаған назар аударды: кейде кейбір жағдайларда тағдыр халықты, мемлекетті белгіленген жолдан шығарып жібереді. Егер мемлекет жойылу жазмышына тап болса, билеушілер сөзсіз ақымақтық пен кемшіліктер жібереді: "Ойсырай құлаудың үлгісін көрсетуге ниет ете отырып, мемлекетті жойылуға еліктіретін адамдарды сайлап алады. Егер бұл орайда оның мақсатына кедергі келтіруге қабілетті адам кездесетін болса, тағдыр оны бұзады немесе әрекет ету мен пайда келтіру мүмкіндігінен айырады". Енді бір тұста ол мынаны атап көрсетеді: кейбір жағдайларда аспан әулиесі "шамасында, адам парасаты мен алдын андауға жол бергісі келмегендей" әсер қалдырады".

Макиавеллидің шығармаларында заң мемлекеттің, заң шығарушының саяси ерік-жігеріне тікелей байланысты және саясат саласындағы ара қатынасының, саяси күш үстемдігінің туындысы болып табылады. Құқық заң ретінде, оның түсінігінше, ең алдымен күштің туынды құбылысы ретінде қатысады. Осы мағынасында ол былай деп атап көрсетті: "жақсы заңдар жақсы әскерсіз өмір сүре алмайды, ал жақсы ескерлер болған жерде жақсы заңдар да болуға тиіс" [43, 101 б.]. Сонымен бірге тұтастай алғанда құқықтың, оның негіздерінің табиғи құқықпен, тағдырмен, Құдаймен байланысы теріске шығарылмайды.

Макиавелли мынаны мойындайды: адамдар үшін сақтық пен кертартпалық, қалыптасқан тәртіпке елеулі түрде ықпал ететін заңнаманы өзгертпеу ниеті тән болады. Аса қажет жағдайларда ғана адамдар заңдарды өзгертуге баруға дайын тұрады, орныққан тәртіп пен жаңа тәртіпті енгізу осы заңдарға байланысты болмақ. Кез келген мұндай өзгеріс белгілі бір қауіп болып табылады, мұның өзін тәуекел еткісі келмейтін адамдар түсінеді.

Макиавеллидің ойынша, әділетті және тұрақты заңдарды жасауда талантты жене озық ойлы патшаның рөлі шешуші болып табылады 103. Бұл орайда билеушінің жеке басының, оның саясатының және заңнаманың арасындағы байланыс тым тығыз және көп жоспарлы болады, ал оның жеделдігі саясат пен заңнаманың мақсаттары мен мазмұнына байланысты. Неғұрлым түбегейлі саясат өзінің айрықша заңнамасын қажет етеді, ал қоғамдық қатынастарды зандармен неғұрлым батыл реттеу күшті және пәрменді биліктің қолдауын қажет етеді, олай болмаған күнде, қарсылыққа тап болған мұндай заңнама іске аспайтын болады немесе оны қолдану барысында елеулі түрде бұрмаланады. Саясат пен құқықтың, заңнама мен мемлекеттік билік ара қатынасы мен өзара әрекеті серпінінде, Макиавеллидің ойынша, халықтың осының алдындағы дамуы мен сана-сезімінің жай-күйін, орныққан материалдық жағдайын, олардың және мемлекеттік билік арасындағы бұдан бұрынғы өзара қарым-қатынасын ескерген жөн. Мысалы, "бұзылмаған қоғам үшін ешқандай да лаңкестік пен тәртіпсіздік зиянды болмайды; сонымен бірге бұзылған қоғам үшін, егер тек осы заңдарды жігерлі түрде жүзеге асырып, оған қоғамды бүтіндей түзейтін батыл адам басшылық жасамаса, ең жақсы заңдар да пайдасыз болады, мұның өзі қоғамды түзейді".

Заңнама, Макиавеллидің ойынша, - қоғамда тәртіпті ұстап тұратын, өзінің мазмұнын өзгертуге, әр алуан жекедара және жаһандық тарихи жағдайларды тәртіпке салатын құралдар мен нысандарды пайдалануға қабілетті құрал мен нысан. Алайда қоғамдық қатынастарды тәртіпке салудың құралдары бұлармен шектеліп қалмайды. Ол ол ма, осындай құралдар мен олардың айла-шараларының белгілі бір жоғарыдан төменге дейінгі сатысы болады. "...Қоғамның азғындауын, деп жазды Макиавелли тағы бірде - бір ғана заңдармен тәртіпте ұстап тұруға болмайды; бұл ушін неғұрлым пәрменді күш керек". Ол мұндай күш деп монархияны көре білді, ол "өзінің сөзсіз және төтенше күш-қуатымен дворяндықтың асқынған атаққұмарлығы мен азғындауын ауыздықтай алады". Макиавелли халықтың "азғындауының" бір факторы ретінде халықаралық байланыстарды да есептеді.

Макиавелли заңның ортақ игілікпен және жеке мүдделермен байланысын айқын көре білді. Ол мынаны да атап көрсетті: әлеуметтік күштер күресінің нәтижелері заңнаманың күшімен баянды етіледі және заңнама,

әсіресе экономикалық сипаттағы заңнама — қоғамның кедей және бай жіктері күресінін маңызды мәселелерінің бірі. Жазушы мұны XV ғ. Флоренциядағы кеден заңнамасы төңірегіндегі күрес арқылы бейнелейді. Ол мынаны көрсетеді: кедей жіктердің мүдделеріне салық салу мүліктік жағдайына қарай (әрбір жүз флориннан жарты флоринге, яғни мүлік құнының 0,5 пайызына) көбірек сәйкес келуі керек. Ауқатты азаматтар, керісінше, салық салудың абсолютті көрінісінде және мемлекеттік қызметте тұратын адамдарға жеңілдіктер мөлшерінің барлығы үшін (бірдей болуына қол жеткізді. Күрес өткендегі салық салуға да қолданылды - кедейлер үлесіне қарай салық салуды енгізуге қол жеткізіп, бұрын байлар толық төлемегенін есептей келіп, олар үшін осы заңның кері күшін талап етті. Олардың көзін мынаған жеткізе отырып, дауласушыларды билеуші ымыраға келтірді: "енді өткендегіге қайта оралып соғудың қажеті жоқ, тек болашақ туралы ғана ойлау керек; егер салық бұрын әділетсіз болса, салық салудың неғұрлым әділетті әдісі табылса, бұл үшін Құдайға алғыс айту қажет, ал бұл әдіс ең алдымен азаматтар арасындағы ұрыс-керістерге емес, олардың бірлігіне жәрдемдесу үшін керек..."

Мемлекеттің әр түрлі мақсаттары болады, ол мүдделері үйлесе бермейтін адамдардан тұрады. Біреулеріне пайдалы болатын іс, екіншілеріне пайдалы болмауы немесе зиянды болуы да мүмкін. Мемлекеттің өмір сүру жағдайлары өзгеріп тұрады. Сондықтан заңнаманың міндеттері де көп жоспарлы болады. Макиавелли былай деді: "еркін мемлекетті құру қиынға соғады, ондағы барлық заңдар бостандықты қорғауға бейімделген болар еді".

Қорыта айтқанда Макиавелли ортағасырлық саяси-құқықтық түсінікті өзгертуші, Қайта өрлеудің саяси доктринасын жасаушы ретінде тарихта қалды. Италия ойшылының еңбектері саяси даналық пен саяси тәжірибенің өзінен кейінгі дәуірге жинақтаған энциклопедиясы. Оның ілімдері философи мен саяси ғылымның одан кейінгі дамуына орасан зор үлесін қосты деп қорытындылауға болады.

Мамандар қазіргі әлеуметтік басқаруға әсер еткен Н. Макиавеллидің төрт принципін көрсетеді: 1) абырой немесе жетекшінің билігі жақтаушыларының қолдауына байланысты. 2) бағыныштылар өз жетекшісінен не күтетінін білу керек және билеуші олардан не күтетінін білу қажет. 3) жетекшінің ерік-жігері блу керек. 4) жақтаушылары үшін жетекші даналық пен әділдіктің үлгісі.

Жеңгендерді ешкім кінәламайды. Көпшілік қателесетін жерде ешкімді жазаламайды. Әдетте, ұсақ қылмыс үшін кінәлайды, үлкен қылмыс үшін сый береді. Жеңіс қандай жолмен келсе де, ешкімге масқара әкелмейді. Дегенмен де басып, жаншып, бүкіл адамгершілік нормаларынан асып, жеңіске жетсе, ел алдында беделді бола қоймас деп ойлаймыз. Бұл біздің қазақ менталитетіне онша келе қоймайды. Макиавелли еуропалық, орта ғасыр адамы екенін еске ұстаймыз.

ПАЙДАЛАНҒАН ӘДЕБИЕТЕР ТІЗІМІ:

1. Макиавелли Н. Рассуждения на первую декаду Тита Ливия. Го-сударь // пер., вступ. ст. М.А. Юсима. – М., 2002. – 544 с.
2. Filter E. Geschichte des europäischen Staatensystems von 1492 bis 1559, Munchen, 1919. – 290 S.

3. Michelet J. Histoire de France ou sistème siécle, v.7. La Renaissance, 1856. – 611 p.
4. Буркхардт Я. Культура Италии в эпоху Возрождения / Пер с нем. С. Бриллианта СПб., 1906. Т. I-II. – 511с.
5. Ясперс К. Смысл и назначение истории. – М., 1994. – 527с.
6. Хлодовский Р. О. Н. Макиавелли, секретаре флорентийской республики, гуманисте, историке, авторе комедий, а также поэте трагическом// Макиавелли Н. Избранное. – М., 1999. – С. 5-79.
7. Макиавелли Н. Князь. Под ред. Дживелогова А. – М., 1934. – 650 с.
8. Макиавелли Н. О военном искусстве /Пер. Г. Дельбрук. М., 1939. – 224 с.

СЕКЦИЯ: МЕДИЦИНСКИЕ НАУКИ

Рахимов Ж. Т., Усмонхонов О. А., Буриев М. Н.
(Такшкент, Узбекистан)

ЛЕЧЕНИЕ РАЗГИБАТЕЛЬНО - ОТВОДЯЩЕЙ КОНТРАКТУРЫ ТАЗОБЕДРЕННОГО СУСТАВА

Деформации нижней конечности составляют 43,7% деформаций скелета, а 20,7% составляют деформации оси нижней конечности. Но при изучении научной литературы нами не было найдено достоверной полной информации, касающейся распространенности разгибательно-отводящей контрактуры тазобедренного сустава. Вместе с тем, есть источники, указывающие на немалую частоту встречаемости этого заболевания, не как основного, а в виде осложнения уже имеющегося заболевания. Довольно редко разгибательно-отводящая контрактура тазобедренного сустава является врожденной. Так, контрактуры суставов конечностей при ДЦП являются вторичными, и их выраженность зависит преимущественно от тяжести неврологического дефицита и возраста пациента. Сначала они возникают рефлекторно от длительного возбуждения и сокращения мышц, затем становятся постоянными и необратимыми вследствие дегенеративно-дистрофических процессов в мышцах, сухожилиях, сумочно-связочном аппарате суставов. Комбинация контрактур суставов конечностей формирует порочную позу, примером которой может служить паттерн «тройного сгибания».

Цель исследования: Улучшить результаты лечения детей с разгибательно-отводящей контрактурой тазобедренного сустава путем применения щадящих методов.

Материалы и методы исследования: Объектом исследования стали 60 детей с разгибательно-отводящей контрактурой тазобедренного сустава, лечившиеся с 2015 по 2017 гг. в клинике ТашПМИ. Средний возраст пациентов составил 9,5 лет. Из них мальчиков 32 (53 %), а девочек 28 (47 %).

Работа включает клиническое, рентгенологическое и электромиографическое исследования тазобедренного сустава. Разгибательно-отводящая контрактура тазобедренного сустава впервые была отмечена родителями 8 детей в возрасте до 2-х лет, у 17 в возрасте до 7 лет, у 20 - в возрасте до 10 лет, у 5 в возрасте старше 10 лет.

Все больные были поделены на 3 группы по степени тяжести разгибательно-отводящей контрактуры тазобедренного сустава.

У больных лёгкой степени было небольшое число клинических признаков. Одним из них был звук щелчка в суставе при пеленании ребенка. Этот признак был отмечен у 4 больных. Общим симптомом для всех являлись тугоподвижность в тазобедренном суставе и затруднение приведения бедра из положения крайнего отведения.

Заключение: С учётом диспластического генеза разгибательно-отводящей контрактуры тазобедренного сустава у детей разработаны щадящие оперативные вмешательства на сухожильно-мышечном аппарате тазобедренного сустава и разработан метод после оперативного ведения для профилактики рецидивов.

Уразбаева Дилбар Абдуллаевна, Кенжаева Машхура Кузибаевна
(Урганч, Узбекистан)

ОНКОЛОГИК БЕМОРЛАРДА РУҲИЙ ҲОЛАТ ЎЗГАРИШЛАРИНИ ТАДҚИҚ ҚИЛИШ

Аннотация: *Ушбу мақолада онкологик беморларнинг руҳий ҳолат ўзгаришлари таҳлил қилинган*

Key words: *psychology, emotion, personality, psychological mension, cancer*

Онкология соҳасида психотерапияни қўллаш, психология соҳасидаги эмоциялар ҳақидаги тадқиқотларнинг чуқур назарий таҳлилини талаб қилмоқда. Чунки касалликни даволашда психологик ёрдам кўрсатилар экан, у мустаҳкам назарий асосга эга бўлиши лозим. Эмоция психологиясига оид ҳар бир тадқиқот муайян илмий муаммоларни, амалий вазифаларни ечишга қаратилган бўлиб, ўз ўрнида қимматлидир.

Н. Русина онкологик касалликларда стресс ва бошқа эмоционал ҳолатларнинг намоён бўлишини тадқиқ қилиб, касалликнинг мазкур турида бошқа касалликларга қараганда стресс ва салбий кечинмалар беморнинг шахсий хусусиятларида яққол намоён бўлишини, унга психотерапевтик таъсир кўрсатиш зарурлигини уқтиради [3].

В. Моисеенко сут бези саратонига чалинган беморлар билан ишлашда реабилитацияга таъсир қиладиган соҳа сифатида эмоцияларни келтиради. Беморнинг эмоционал ижобий кечинмаларни кечириши касалликни кечишида ва даволанишда муҳим омил эканлигини кўрсатади [2].

Адабиётлар таҳлилидан шуни кўришимиз мумкинки, саратонга чалинган беморларда хавотирланиш кучли намоён бўлади. Саратоннинг бедаволиги ҳақидаги тор тушунчамиз беморларнинг кўпчилигидаги кенг тарқалган фикрлар билан боғлиқ. Безовталикни изоҳлайдиган кенг маънодаги изоҳларга кўра, бу руҳий касалликка чалинган беморларда ҳам кузатиладиган ҳолатдир. Безовталик бу бир қатор ўзига хос характер-хусусият ва белгилар билан изоҳланади. Дунё Соғлиқни Сақлаш Халқаро Ассоциацияси бошқа психиатрияда фойдаланиладиган тизимлар безовталик симптомларини аниқ кўрсатиб берувчи бир қатор белгилар ва уни даволашда ташхисни тўғри қўйишни талаб этади. Ғайритабиийлик бу даво муолажалари миқдорининг ошиб кетиши ёки кескин ёмонлашуви кабилар сабаб бўлиши мумкин. Бу қарашлар саратонга даво қидиришда бир қатор қийинчиликларга сабаб бўлади. Одатда, унинг давоси бор. Аҳволнинг ёмонлашуви ва функционал заифлиги бу безовталик даврида, айниқса, яққол кўзга ташланади. Руҳий безовталик бу беморлардаги меъёрий босимни ўлчашда ва ушлаб туришда бир қатор муаммолар туғдиради. Безовталикнинг бир қатор кўринишлари мавжуд.

Умумий безовталик ҳолатида бошқа касалликларга қараганда кўпроқ белгилар орқали кузатилади. Кўпинча безовталик титроқ, кўзни кўп пирпиратиш ва хаёлпарастликда кўринади. Умуман олганда, безовталик беморнинг бир жойда тура олмаслигида кўринади. Бу безовталик айниқса,

касалхонага келгач, янада кучаяди. Бунга касалхона муҳити, бемор- шифокор муносабатлари, беморларнинг бошқа беморлар билан муносабатлари сабаб бўлиши мумкин.

Саратон касаллигидаги органик безовталик бу ғайритабиий хавотирланиш билан боғлиқ ва бунга ҳаддан зиёд кўп дори ичиш сабаб бўлиши мумкин. Хавотирланишга чалинган беморларни даволашга бош масъул шахс бу саратонни даволовчи шифокордир. Кўпинча бу мутахассислар беморнинг физиологик ҳолатини даволашдан кўра, психологик ҳолатини даволашда кўпроқ қийинчиликларга учрайдилар. Кўпгина тиббиёт ходимлари беморлардаги психологик депрессия ва стресс, стандартлашган психологик ҳолатга урғу беришган [5]. Бундан кўриниб турибдики, онкология соҳасидаги шифокорлар психотерапевтик билимдонлигини ошириш муҳим аҳамиятга эга.

Саратон даво муолажалари асосан хавотирланиш билан боғланади, аммо бу бошқа кўпгина омилларга ҳам боғлиқ. Тажрибалар шуни кўрсатадики, бемор қанча ўз касаллиги ҳақида кўп ўйласа, безовталик даражаси шунча ошиб бораверади. Мутахассислардан талаб этиладиган нарса эса бемор билан асосан унинг касаллиги бедаволиги ҳақида эмас, балки у яшаётган муҳит, келажак режалари, мақсад ва ниятлари, орзу истаклари ҳақида кўпроқ суҳбат қуриш, беморнинг хаёлини кўпроқ касалликдан узоқлаштириш ва ҳаётга, келажакка умид уйғотишга уринишдан иборат бўлмоғи лозим. У қанча кўп ўз касаллиги, унинг давоси йўқлигини ўйласа, шунча безовта бўлаверади ва бу депрессияга, ички тушкунликка тушиб қолишга сабаб бўлади [4], [5].

Инглиз олимаси Э.Коблер-Росс тадқиқотларида онкологик касаллик аниқланган беморлар 5 босқичдаги асосий психологик реакцияларни бошдан кечиришини кўрсатиб ўтган:

1. Инкор қилиш (анозогнозик) - бу босқич беморга хавфли ўсма касаллиги эҳтимоли аниқланиши ва бемор ўзидаги касалликни инкор қилиши (“Мен касал эмасман”, “Нима учун айнан мен”, “Мумкин эмас”, “Врачлар адашаяпти” кабилар) билан изоҳланади
2. Ғазаб (дисфорик) – ташхис тасдиқлангандан кейин бемор вазиятдан норозилигини ва ғазабини намоён қилади, бу босқичда бемор ўзи ёки атрофдагилар билан қандайдир агрессив ҳаракатлар қилишга мойил бўлади (масалан, “Менинг касал бўлишимга сабаб бўлган одамни биламан ва уни ҳеч қачон кечирмайман”, “Мен кимни айби билан касалланганимни биламан” каби).
3. Савдо (аутосуггестив) - бемор даволаниш муолажалари орқали яшаб қолиш имкониятларини аниқлаштириб бошлайди (“Асосийси оғриқ бўлмаса бўлди”, “Қизимнинг тўйини кўрсам бўлди эди” қабилида).
4. Депрессия (тушкунлик) – узоқ давом этган терапиядан кейин пайдо бўлади ва ўз касаллигини бедаво ҳисоблаб, тушкунликка тушади.
5. Қабул қилиш (апатик) –касалликнинг охирги босқичларида пайдо бўлади ва беморнинг тақдир билан “келишиб олиш”и билан изоҳланади, бемор ички ва ташқи жараёнларга бефарқ муносабатда бўлади. Баъзи беморларда аксинча бу рационал психологик реакция ҳисобланиб, бемор қолган умрини мазмунли кечиши учун ҳаракат қила бошлайди. Натижада организм ва руҳиятида ижобий ўзгаришлар содир бўла бошлайди [1]. Шунга кўра беморлардаги касаллик жараёнини оғирлаштирадиган депрессия, тушкунлик, умидсизлик, ишончсизлик каби ҳисларни бартараф қилиш коррекцион дастурда кўзга тутилган асосий мақсад ҳисобланади.

Демак, онкологик беморларга кўрсатиладиган ёрдамнинг марказий йўналиши сифатида улардаги хавотирланиш, депрессия ҳолатини камайтириш, яъни юқорида келтирилган психологик ўзгаришлар босқичларининг “Қабул қилиш” босқичига тезроқ ўтишга кўмаклашиш туради.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ:

1. Кюблер-Росс Э. О смерти и умирании.- М.: София, 2001. 320 с.
2. Моисеенко В. М. Реабилитация больных раком молочной железы // Вопр. онкологии. – Москва, 1981. - № II. - С. 79-87.
3. Русина Н. А. Эмоции и стресс при онкологических заболеваниях // Мир психологии. - Москва, 2002. - № 4. - С. 152-160.
4. Holland J. C. History of psycho-oncology: overcoming attitudinal and conceptual barriers / J. C. Holland // Psychosom. Med. 2002. - Vol. 64.- N 2.- P. 206-221.
5. Cunningham A.J.Group psychological therapy for cancer patients: a poin of view and discussion of the hierarchy of options// International Journal of Psychiatry in Medicine.- N. Y. 1996. - №26. - P. 51-82.

СЕКЦИЯ: ПЕДАГОГИКА

Babayeva Nodira Babayevna
(Qarshi, O'zbekiston)

MATEMATIKA FANIDAN TEZKOR SAVOLLAR

Annotatsiya *Boshlang'ich sinf matematika darslarida "Tez javob" didaktik o'yinidan foydalanish yo'llari bayon etilgan. Matematika fanidan tezkor savollar namuna sifatida keltirilgan.*

Asosiy tushunchalar*: Matematika, didaktik o'yin, tez javob, tezkor savollar*

Matematika bolalarda tafakkur, diqqat, xotira, ijodiy tafakkur etish va kuzatuvchanlikni rivojlantirishga xizmat qiladi. Shuningdek, matematika o'quvchining mantiqiy fikrlash malakalarini oshirishi, uning o'z fikrini aniq, to'g'ri va tushunarli bayon etishi uchun zamin hozirlaydi. O'qituvchining vazifasi – bolaga matematikani o'qitishda bu imkoniyatlardan samarali foydalana olishdir.

Bilimga qiziqish ta'lim jarayonining kuchli vositasiga aylanadi. Abu Rayhon Beruniy o'quvchilarni ta'lim jarayoniga qiziqtirish muhim vazifa ekanligini uqtirib, «Qadimiy xalqlardan qolgan yodgorliklar» asarida «Maqsad gapni cho'zish emas, balki o'quvchini zeriktirmaslik, chunki doimo bir xil narsaga qaray berish malollik va sabrsizlikka olib keladi. O'quvchi fandan-fanga o'tib tursa, turli bog'larda yurganga o'xshaydi. Birini ko'rib ulgurmasdan boshqasi boshlanadi va u kishi har bir narsada o'ziga yarasha lazzat bor deyilganidek ularni ko'rishga qiziqadi va ko'zdan kechirishni istaydi. Bir xil narsa charchatadi, xotiraga malol keltiradi», - деган эди.

O'quvchining bilish faoliyatini faollashtirmasdan turib uni bilimga qiziqtirish mumkin emas. Shuning uchun ham ta'lim jarayonida o'quvchini bilimga doimiy qiziqtirish, uning o'qish motivini rivojlantirish, tarbiyalovchi ta'limning eng muhim vositasidir. Shunday qilib bilishga qiziqish o'quvchi shaxsidagi bor imkoniyatlarning ro'yobga chiqishiga ham ko'maklashadi.

Bilishga qiziqish shaxsning boshqa sifatlari kabi o'qish-o'rganish jarayonida shakllanadi va rivojlanadi.

O'quvchilarning bilishga qiziquvi ikki asosiy yo'l bilan tashkil etiladi. Birinchisi, o'quv materialining o'zi o'quvchilarda bilimga qiziqishni paydo qiladi. Chunki o'rganilmagan yangi narsa insonlar tomonidan qiziqish bilan o'rganiladi. Ikkinchi tomondan o'quvchilarning bilish faoliyatini qiziqarli tashkil etish yo'li bilan bilimga qiziqtirish mumkin.

O'quvchilarda bilishga ishtiyoqni uyg'otadigan birinchi omil - bu dunyo haqidagi yangi bilimlardir. Shuning uchun ham yangi materialni bolalar yoshiga mos ilmiy bilimlarning butun boyliklari bilan ko'rsata olish o'quvchilarda o'qishga qiziqishni uyg'otadi.

"TEZ JAVOB" didaktik o'yini

O'qituvchi yoki boshlovchi o'quvchilar qator oralab yurib. O'quvchilardan birini turg'izadi va biror tur nomini aytadi. O'quvchi shu turga kiruvchi so'z topib aytishi lozim. Javob uchgacha sanaguncha aytilishi kerak. Javob berolmagan o'quvchi o'yindan chiqadi. O'yin toki bitta O'quvchi qolguncha davom ettiriladi. Bunday o'yin davomida o'quvchilarda hozirjavoblik mustaqil fikrlash malakasi rivojlanib, atrof-muhitni sinchkovlik bilan kuzatishga o'rganadi, atrofdagi sodir bo'ladigan voqea va

hodisalarga qiziqishi ortadi. Bu O‘yindan dars davomida dam olish daqiqalarida foydalanish mumkin. Yoki mavzudan kelib chiqqan holda matn ichidan savollar tuziladi.

Matematika fanidan tezkor savollar:

1. 20 ga 30 ni qo’shib, 20 ni ayiring.
2. Noma’lum sonni toping: x+ 90=190
3. 30 ta uchburchakda nechta burchak bor?
4. Doirada nechta burchak bor?
5. Daraxtda 30 ta qush bor. Daraxt silkingach nechta qush qoldi?
6. Maktab hovlisining bo’yi 20 metr. Eni 3 metr. Premetri necha metr?
7. 3 ta to’rtburchakda nechta burchak bor?
8. Taqqoslang: 80+20 yoki 55+45
9. Insonda 10 ta barmoq bor. 5 ta insonda nechta barmoq bor?
10. Davom ettiring: Noma’lum qo’shiluvchini topish uchun......
11. Bog’ga 40 ta archa ekishdi. Yana 20 ta archa ekishdi. Jami archa nechta bo’ldi?
12. Tomda 25 ta chumchuq kelib qo’ndi. Birozdan keyin 7 tasi uchib ketdi. 10 tasi qaytib keldi. Tomda nechta chumchuq bor?
13. Bog’da 15 ta nok, 25 ta olcha, 15 ta o’rik daraxti bor. Yana 5 ta olxo’ri ekishdi. Jami nechta daraxt bor?
14. Savatda 35 ta olma bor. Olmalarni 5 ta savatga nechtadan qilib bo’lish mumkin?
15. 5 ta savatda 4 tadan nok bor. Har bir savatga 2 tadan nok solib chiqishdi. Jami nechta nok?
16. Kompiyuterda 20 ta kvadrat rasmini chizishdi. Yana 5 ta uchburchak rasmini chizishdi. Rasmlarda jami nechta burchak chizildi?
17. Maktab kutubxonasiga 200 ta badiiy kitob berildi. Maktabda 10 sinf bor. Har bir sinfga nechtadan kitob beriladi?
18. Halima 1 haftada 7 ta ertak o’qidi. Bir kunda nechtadan ertak o’qigan?
19. Ikki dugona 2 haftada birgalikda 10 ta hikoyani o’qishdi. Ikkalasi bir kunda nechta hikoyani o’qishgan?
20. Malika 3 kunda 10 tuxum edi. 10 kunda nechta tuxum egan?
21. Bog’da gullar jami 20 ta. 5 ta nilufar, 10 ta lola. Chinnigullar nechta?
22. Daftar 500 so’m, rasm daftari 2000 so’m turadi. Rasm daftari daftardan necha marta qimmat?
23. Mashina birinchi kunda 50 km masofani bosib o’tdi. Ikkinchi kunda 5 dan 1 qismini bosib o’tdi. Ikkinchi kuni qancha masofani bosib o’tgan?
24. Maktabda 2 ta sinf bor. Ikkala sinfda jami 43 ta o’quvchi o’qiydi. Ular darsga o’tirishlari uchun nechta stul kerak bo’ladi?
25. 100 sonidan keyin yana bitta nol qo’ysak, qaysi son hosil bo’ladi?
26. Olti xonali sondan ayting.
27. Eng kichik olti xonali sonni ayting.
28. 10 ta savatda 6 kgdan olcha bor. 2 ta savatda 5 kgdan olcha bor. Ikkala savatda qancha olcha bor?
29. Uchta 1 raqami orasiga ishoralarni shunday qo’yingki, 0 hosil bo’lsin.
30. 99ga qaysi sonni qo’shsak 100 hosil bo’ladi?
31. Davom ettiring: 0 ni har qanday songa ko’paytirsak,......
32. 10 km necha metr?

33. 4 tonna necha kg?
34. 11 metr necha sm?
35. 6 kg necha gramm?

Xulosa qilib shuni aytish mumkinki, o’yin jarayonida o’quvchilarning ish faoliyati kuchayadi, ixtiyory diqqati, xotirasi takomillashadi. O’yinda bolalar o’zlari sezmagan holda juda ko’p harakatlarni bajaradilar, masalalarni yechadilar, birgalikda jamoa bo’lib ishlaydilar. O’z fikrlarini mustaqil bayon etadilar, do’stlik, o’rtoqlik, bir-birini hurmat qilish hissi uyg’onadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO’YXATI:

1. Bikbayeva N. U va boshqalar ”Boshlang’ich sinflarda matematika o’qitish metodikasi ”- Toshkent.: O’qituvchi, 2007
2. G’afforova T. Boshlang’ich ta’limda zamonaviy texnologiyalar. Qarshi, “Nasaf” nashriyoti. 2009 y.

Boboyev Omonxon Muhammadiyevich
(Qarshi, O’zbekiston)

AN`ANAVIY XONANDALIKDA KUYLASH USLUBLARINI O`RGANISH

Hofizlik - xonandalikning har tomonlama mukammal va murakkab bosqichi sifatida namoyandalarning bir qator «Hofizlik talab»lariga javob berishini taqozo etadi. Bu talablar hofizlik san’atiga ega bo’lishdagi zarur tabiiy va amaliy omillar bo’lib, o’ziga xos bir qator xarakterli unsurlardan iboratdir. Odatda, har bir kasbning o’z qonun-qoidalariga asoslangan talablari bo’ladi va ular mazkur kasbning asosiy mohiyatini belgilab beradi. Hofizlik san’atining ham ana shunday talablari mavjud va ular quyidagilardan iboratdir: Ovoz, xotira, nafas, so’z talaffuzi, sozandalik, an’anaviylik, badihago’ylik va shu bilan birga musiqa va ilohiyot ilmi hamda ijrochilik bilimi, iste’dod hamda ta’lim mezoni ham muhim hisoblanadi.

Ovoz ham o’z o’rnida bir qator xarakterlovchi elementlarni o’zida mujassam etadi. Ular ovoz diapozoni, tarovati, dardi, mungi va h. k. kabi unsurlarni tashkil etadi.

Hofiz – kuchli va keng diapozonli, ya’ni 2-2,5 oktava oralig’idagi sifatli, sadoli, kuchli, latif va yoqimli tembrli hamda his kabi xususiyatlarni o’zida mujassam etgan ovoz sohibi.

Xonandalik amalining pirovardida hofizlik darajasini namoyon etadigan xususiyatlar ham alohida ahamiyat kasb etadi. Bu omil ovozning har qanday mushkillikdagi ohang davralarini, ijro yo’lini (harakatini) mukammal ifodalash, musiqiy meros va mavjud ijrochilik yo’llari xususiyatlari zaminida tarbiyalanganligi bilan xarakterlanadi. Shu bilan birga har bir harakat va talqin mantiqan idrokli ifoda topishi muhimdir.

Xotira – hofizlik san’atining asosiy xususiyatlaridan biri. Odatga ko’ra, hofizlik uyg’unlashgan (sinkretik) san’at turlariga kiradi. Ya’ni, musiqa san’ati – she’riyat qonunlari, ijrochilik vositalari, ovoz, cholg’u, sheva, talaffuz kabi bir qator soha va unsurlarni o’z ichiga oladi.

Hofiz ijro jarayonida cholg’u chalish, kuyning har bir zarbiga e’tibor berib usul ruknlarini saqlash, asar g’oyasidan chetlanmasdan unga tayanib, so’z matnini yaxshi

bilish va idroklash, she'r vazni, kuy usuli va ularni birlashtirib turuvchi doyra usullarini bir meyorda mutanosib saqlash, ohangga solib kuylash kabi ijrochilik bilan bog'liq omillarni bir vaqtda bajaradi. Natijasida va bu uyg'unlik jozibasida mukammal talqin yuzaga kelishi kerak. Hofizlikda zarur bo'lgan bunday amallarni to'la ifoda etishda, esda saqlash qobiliyati, ya'ni x o t i r a katta ahamiyat kasb etadi.

Pardani his etish– hofizlikning noziklik tabiatiga xos bo'lgan talablaridan biri bo'lib, ijrochining musiqaviy mahorati, talqin sifatlarini namoyish etuvchi omil hisoblanadi. Bu omil hofizning eng muhim jihatlaridan biri, ya'ni tinglash qobiliyatining benuqson bo'lishini taqozo etadi. Har bir ijrochining pardani to'g'ri his etish va talqin etishi uning ma'naviy dunyosi, bilim va amaliy ijro ko'nikmalari bilan bog'liqdir. Hofizning ma'naviy dunyosi qanchalik boy bo'lsa, uning ijrosi shunchalik jozibali, sof va rang-barang bo'ladi. U qanchalik an'ana va boy tajribaga ega bo'lsa, talqin etayotgan musiqiy ohanglarini shunchalik ishonarli, chuqur tushungan holda, teran his etib, barcha imkoniyatlari doirasida mazmunli tarannum (ifoda) etadi. Bu omil ham hofizning ilmi va bilimi darajasi bilan xarakterlanadi. Lekin, bu o'rinda ijrochining muntazam tarzda turli xarakterdagi musiqa namunalarini amaliy tinglash va kuylash ham muhim ahamiyat kasb etadi.

Har qanday xonanda yoki hofizning musiqani, pardani mantiqan to'g'ri his etishi, undagi sezgi a'zolarida o'ziga xos amaliy tushuncha borligidan dalolatdir. Avvalo, uning sezgi a'zolariga ta'sir etish maqsadida – unda ichki his (intuitsiya)si o'yg'onadi. Ong orqali ta'sir etish jarayoni esa so'z vositasida turli ma'lumotlarni unga etkazish bilan xarakterlanadi. Nihoyat, muntazam va davomiy tinglashlar oqibatida, amaliy urunishlar ijrochining his etish qobiliyatini rivojlantiradi. Lekin, hofizlikda ovoz talqini, aniq his etib, to'g'ri parda va ohangda ijro etish uning ongi bilan bog'liq bo'lsa, eshitish (slux) qobiliyatining mukammalligi ham shu bilan bir vaqtda muhim ekanligini namoyon etadi. Shu bois bo'lsa kerak xonandalik amaliyotida ma'lum pardadan aytish an'anasi shakllangan. Eng muhim pardalarning nomi mavjud bo'lib, qaysi pardadan (tovushdan) boshlashni oldindan aniqlab olish odat tusiga aylangan. Masalan, katta ashula yoki boshqa janrlarda parda tushunchasi katta ahamiyat kasb etgan.

Badihago'ylik – hofizning imkoniyati doirasida mavjud bo'lgan bilimi zaminida kuylayotgan asariga ijodiy yondosha olish demakdir. Buning uchun hofizning imkoniyatlari, bilim doirasi keng bo'lishi va tajriba yuzasidan ancha mahoratga ega bo'lishi muhim ahamiyat kasb etadi. Ya'ni, cholg'u sozi ijrochiligini, jo'rnavozlik mahoratini, musiqa va adabiy merosni yaxshi idroklagan bo'lishi lozim. Hofizlik san'atining his-tuyg'u, zehn, kuzatish, diqqat, tafakkur, tasavvur etish, fahmlash kabi bir qator ruhiy (psixologik) holatlari ham mavjuddir. Chunonchi, ular ijrochining shaxsiy intelektual xususiyatlaridan kelib chiqqan holda rivojlanadi va har bir ijrochida o'ziga xos tarzda ifodasini topadi. Badihago'ylik amalida ijrochining mahoratini belgilovchi omillar shulardan iborat deb e'tirof etib o'tish lozimdir.

Badihago'ylik «maxsus tayyorgarliksiz bir zumda yaratilgan she'r (musiqa yoki qo'shiq)[1] yoki voqea, hodisa munosabati bilan to'satdan aytilgan musiqiy asardir[2]. Musiqa ijodiyotida maxsus badihago'ylikka asoslangan aytishuv, lapar kabi janrlar katta ashula va baxshilar san'atiga xos bo'lgan namunalar mavjud. Mumtoz musiqa namunalari ijrochiligida esa, badihago'ylik o'ziga xos ko'rinishda shakllanib,

[1] Энциклопедик луғат, I-том. Т., Ўзб.сов.энциклопедияси бош ред. 1988 й.
[2] Ўзбек тили изоҳли луғати, I-жилд. М., «Рус тили», 1981 й.

ijro jarayonidagi talqin mezoni bilan bevosita bog'liq holda amalga oshiriladi. Xonanda yoki sozandaning ijro vaqti ham vaziyat taqozosi doirasida kuyga yoki ashulaga ijodiy yondoshish va namudlar[3]qo'shish bilan amalga oshirilgan. Bu amalda saboq, badiiy va musiqiy meros an'analari negizidagi teran bilimi, amaliy jarayon talqinidagi mahorati va ijro etayotgan musiqiy namunaga nisbatan ijodiy yondoshishi hofizning asosiy mezoni hisoblanadi.

Ijrochilik san'ati- Qadimiy san'atlardan bo'lmish musiqa san'ati o'zining shakllanishi jarayonidan hozirgi davrimizgacha insoniyatning ijtimoiy hayoti bilan bog'liq holda rivojlanib kelgan. Turli shart-sharoitlarga asoslangan musiqiy namunalar ijod etilgan, o'zining ravnaqi yo'lida yirik-yirik asarlar vujudga kelishiga zamin yaratgan. Hayot manbai bo'lmish ijod, uning tizimida tarkib topgan ijodiyot o'tmish allomalari tomonidan ma'lum darajada yoritilgan. Musiqiy merosimizning mukammal va murakkab jihatlari, boy imkoniyatlari musiqa san'atining insoniyat hayotida qanchalik ahamiyat kasb etganligidan dalolat beradi. Musiqa asarlarini yaratilishi va uning umrboqiylik sifatlar bilan sug'orilishida, taniqli rus olimi B. Asafevning «uchlik» ta'limotini alohida ta'kidlab o'tish joizdir. Ya'ni, asar umrboqiyligidagi ijodkor, ijrochi va tinglovchining o'rni.

Har bir asar ana shu «uchlik» talablarini bir biriga mutanosibligini ta'minlasa, umrboqiy musiqiy namunalar qatoridan joy oladi va mumtoz musiqa ijodiyoti talablariga javob berishi muqarrar.

Mazkur «uchlik»ning har bir tarmog'i o'ziga xos muhim ahamiyat kasb etuvchi jarayonlar bilan bog'liqdir. Lekin, ijrochi mas'uliyatini boshqalariga nisbatan doimo vaziyat va talqin bilan bog'liq omillar keskinlashtirib kelgan. Chunki, azal-azaldan musiqa ijrochilari turli toifada faoliyat ko'rsatib kelganlar. Ya'ni, taqlidchilar va shaxsiy ijro yo'liga ega bo'lganlar. Ijrochilikning ijroda eng muhim jihatlarini shakllantiradigan mezon ham ana shundadir. Bu xonandaning yuqorida ta'kidlaganimizdek, imkoniyatlari, bilimi, ilmi va mahoratidan kelib chiqadi.

Odatda «ijrochilik» musiqiy namuna talqini bilan bog'liq bir qator ichki xususiyatlarni o'zida mujassam etgan va bu jihatlar ijrochilik mezonlari sifatida amaliyotda muhim ahamiyat kasb etib kelgan. ***Iste'dod, bilim, har tomonlama mukammal ovoz, sozandalik, jo'r bo'lish mahorati, badihago'ylik mahorati, saboq, ijodiy yondoshish, to'g'ri so'z talaffuzi, izlanish va doimiy mashq*** kabi xususiyatlar shular jumlasidandir. Musiqa ijrochiligi amaliyotida ana shunday xususiyatlarga imkon darajada ko'proq ega bo'lgan san'atkorgina mumtoz musiqa namunalarini mukammal talqin etishga qodir bo'ladi.

Ijrochi uchun iste'dod – musiqani qalban his etib mazmunli ifoda etishdagi ustunlik bo'lsa, bilim-iste'dodni shu sohaning nazariy ilmi bilan sug'orishdir. Masalan: musiqiy namunalar to'g'risidagi ma'lumotlar, nazariy jihatlar, janr xususiyatlari, metroritmik asoslari, lad xususiyatlari, ijro texnikasi, talqin mahoratlari va h.k. Maqomshunos olim I. Rajabov ta'kidlaydi: «Shashmaqom» va boshqa katta formadagi xalq musiqa asarlarini ijro etishda cholg'uchi va hofiz maxsus malaka hosil qilgan bo'lishi lozim»[3]. Ya'ni, musiqa ijrochiligi ilmini puxta o'zlashtirishi lozim. Ijro talqini esa xonandadan chiroyli, latif va keng diapozonli tarbiyalangan mukammal ovozni talab etadi. Bunda bor ovozdan foydalanib to'g'ri idroklash muhimdir. Shu bois - «...ayni paytda maqom yo'llari ijrosi uchun hofizda keng

[3] И. Ражабов. «Мақомлар масаласига доир». Т., «Фан», 1963 й. с.270.

diapozon, yoqimli ovoz va yuksak aytish texnikasi bo'lishi shart»[4] qabilidagi talab o'rinlidir.

Hofizlarni mohirligi vaziyat taqozosiga ko'ra musiqiy asarni namudlar yordamida boyitish bilan ham belgilangan. Namud bir asarning muayyan bir bo'lagi bo'lib, boshqa bir asarni ijro etishda yaxlitligicha qo'shib ijro etilishiga aytiladi. Maqom ijrochilik san'atida bu an'ana juda rivojlangan. Xalq yo'lidagi musiqiy namunalarda uchramaydi. Sababi uning uchun muayyan tizim va bilim lozimdir.

Sozandalik – musiqa ijrochiligining ajralmas qismlaridan biridir. Odatda, sozanda ijrochi va birinchi tinglovchidir. Ya'ni, o'z ijrosini baholovchisi (eksperti) va unga ma'qul bo'lgandagina muxlisga taqdim etadi. Demak, u o'z ijrosini ilk tinglovchisidir. Sozanda o'z mahoratini cholg'u talqinida tarannum etib xonish jarayoniga ma'lum darajada ta'sir etadi. U qanchalik mahorat bilan musiqiy asarni mukammal ifoda etilishiga ta'sir ko'rsatsa va shunga xos tarzda xonishni boyita olsa, shunchalik jo'r bo'lish mahorati sirlariga ega bo'lgan bo'ladi. Zero, jo'r bo'lish ham sozandadan muayyan iste'dod talab etadi. Uning asosiy xususiyatlari ziyraklik, sezgirlik, badiha, oqilona talqin va doimiy nazorat kabi jihatlarda namoyon bo'ladi.

Ijro mahorati mezonlari - Ijrochilik san'ati ovoz va sozlar talqiniga xos turli xususiyatlarga boy sohadir. Falsafiy imkoniyatlarga asoslangan xalq ijrochiligi erkin talqinga asoslanganki, har bir musiqachi asar talqiniga imkoniyati doirasida ijodiy yondoshadi hamda o'zining behisob va betakror mo'jizasini namoyon etadi. Buni musiqashunos olimlar K.Alimbaeva va M.Axmedovlar quyidagicha izohlaganlar: - «Xalq ijrochiligiga ijodiy yondoshish xosdir. Odatda, xalq musiqachisi ijro etayotgan asarga qandaydir bir yangilik kiritishga, taniqli namunalarning yangi variantlarini yaratishga, asosiy kuyni variatsiyalar yoki jimjimador bezaklar bilan boyitishga intiladi»[5].

Xalq musiqa ijrochiligining bu xususiyatlari amaliyotda ovoz va soz talqini bilan bog'liq turli uslublar va yo'nalishlarning vujudga kelishiga sabab bo'ladi. Albatta xalq folklor yo'nalishi bundan mustasno (asosan mumtoz ijro yo'nalishi nazarda tutiladi). Ovoz talqinida ashula ijro etuvchilarning o'ziga xos ichki xususiyatlari mavjud. Aynan ana shu shaxsiy va shu o'rinda ichki sifat va xususiyatlar, xonandalarning har birini alohida-alohida qaror topishiga sababdir. Shu ichki xususiyatlar ularning asosiy sifatlarini o'z ichiga oladi va kimligini aniqlashga yordam beradi.

ADABIYOTLAR RO`YXATI:

1. Karimov I. A.«Milliy istiqlol mafkurasi» O'zbekiston 2000 yil 90 b.
2. Qodirov. R. G'. Musiqa psixologiyasi. T. 2005 yil. 120 b.
3. I. Rajabov. «Maqomlar masalasiga doir». T., «Fan», 1963 y. s. 270.
4. Yusupov M. O‘zbek xalq musiqasi (Xorazm ashulalari). – T., 1962.

[4] Шу манба 270 б
[5] К. Алимбаева, М. Ахмедов. Народные музыканты Узбекистана, 1-книга. Т., «Гос.изд.», 1959 г. с. 15.

Boysunova Orzigul
(Qarshi, O'zbekiston)

O'QUVCHILARNING MA'NAVIY KAMOLOTINI SHAKLLANTIRISHDA ERTAKLARNING O'RNI

Annotatsiya. *O'quvchilarni ma'naviy-axloqiy tarbiyalashda ertaklarning o'rni va ahamiyati yoritib berilgan. Ertaklar va ularning tarbiyaviy jihatlari bayon etilgan.*

Asosiy tushunchalar*. Ma'naviy kamolot, ertak, ma'naviy-axloqiy tarbiya, xalq og'zaki ijodi*

Xalq og'zaki ijodidagi eng boy va rang-barang janrlardan biri ertakdir. Ertaklar xalq hayoti, milliy ma'naviyati, urf-odatlari, udumlari, orzu –umidlarini aks etirib, insonlarga axloqiy va badiiy ozuqa beradi.

Xalq og'zaki ijodida ertak janrining bolalar tomonidan yaxshi qabul qilinib, qiziqib eshitilishining sabablaridan biri ular tilining ta'sirchanligi, o'tkir syujetliligi va xalq tiliga yaqinligidir.

Ertak ham bola nutqini rivojlantirishda eng muhim vositadir. Ertaklar xayot xaqiqatini, xayotiy va uydurmalar asosida tasvirlangani tilsim va sexr vositalariga asoslanishi, voqyea va xarakatlarning ajoyib holatlarda kechishi, qaxramonlarning g'ayri tabiiy jasoratlari bilan boshqa janrlarda farq qiladi.

Ertaklarning bolaga qanday ta'sir o'tkazishini bilish uchun, uning ta'sir mexanizmini o'rganib chiqish lozim.

Birinchidan, bu dunyoqarashdir. Bola atrof olamni ichki sezgisi orqali his qiladi, u hali ko'p narsani tushunmaydi, ammo uning his-tuyg'ulari va tasavvuri natijasida hayolida suratlar chiziladi. Uning fikricha, atrofdagi barcha narsalar jonlidek tuyuladi – yostig'i ham, ko'rpasi ham, o'yinchoqlari ham, tevarak atrof ham. Bular istalgan payt jonlanib, bolani himoya qilishlari mumkindek tuyuladi.

Ikkinchidan, bola hamisha kattalarga taqlid qiladi, u ota-onasining eng yorqin qiliqlari, hatti-harakatlarini qaytaradi. Shunday ekan, ertakdan ham taqlid qilish ob'yektini topadi – u shahzoda, malika, sehrgar yoki pahlavon bahodirlarga o'xshagisi keladi. Ertaklar ota-onalar uchun farzandlariga yaxshi va yomonni ajratishni o'rgatishda yaxshi yordamchidir. an, siz farzandingizga biror narsani yomon ekanligini aytib, shu narsani qilmaslik kerakligini aytsangiz, bola buni qulog'iga ilmaydi, aksincha, aytganingizning teskarisini qilishga harakat qiladi. Ammo huddi shu narsani ertak tariqasida eshitsa, qahramonlarni ko'z oldiga keltiradi. Qilgan ishining oqibatlari haqida o'ylashni o'rganadi va ko'rsatmalaringizga albatta amal qiladi. Chunki ertak qahramonlari bolalar uchun obro'-e'tiborga ega bo'lgan shaxslardir.

Uchinchidan, ertaklarda hamma narsa bolaning oson tushunishi uchun sodda va jo'n qilib tasvirlangan. Bola ertakolamiga kirib borar ekan, o'zining hayolot dunyosiga sho'ng'ib ketadi va uni hayotining bir qismi deb, qabul qiladi. Cho'pchaklarning vazifasi – bolaning ongiga emas, tuyg'ulariga ta'sir etishdan iboratdir. Chunki bolalik davrida biz hamma narsani hislarimiz bilan qabul qilamiz, katta bo'lgandan keyingina aql bilan yashashni o'rganamiz. Bolaga to'g'ridan-to'g'ri aytib bo'lmaydigan muhabbat va nafrat, yaxshilik va yomonlik, hayot va o'lim kabi insondagi eng murakkab tuyg'ularni ertak orqali singdirish mumkin.

«Ertaklar yaxshilikka yetaklar» deb xalqimizda bejiz aytilmagan. Ertaklar har bir xalqqa xos va mos bo'lgan hikoyatlardir. Xalq ertaklari tarbiyaviy jarayonnni yaxlitligicha tashkil etish, ya'ni axloqiy, ma'naviy, ekologik, estetik va aqliy rivojlanish chegaralarini kengaytirish imkonini beradi. Ertaklar bizga ko'pgina yaxshi xotiralarni eslatadi. Ertaklardagi obrazlar his-hayajonga boy, rangdor, va shu bilan birga o'quvchilarning tushunishi uchun sodda, haqiqatga yaqinligi bilan o'ziga rom etadi. Ertaklar yordamida o'quvchilarning xotirasi, diqqat, tafakkuri rivojlantiriladi, tasavvur va fantaziyalari uyg'otiladi. Ertaklar tinglash, o'qish-ona tilida til va nutqning taraqqiy etishini belgilab beradigan asosiy omillardan biri hisoblanadi.

Ertak janri obrazlar talqini, g'oyaviy mazmuni va konflekti, syujet va kompozitsiyasi, o'ydirmalarning o'rni va vazifasi, tili va uslubiga ko'ra, shartli ravishda hayvonlar haqidagi ertaklar, sehrli ertaklar, maishiy ertaklar, hajviy ertaklarga bo'linadi.

Ertakda asosan, uch maqsad hikoya qilinadi. Birinchisida ideal qahramonning jasorati, yovuz kuchlarga qarshi chiqib, xalq manfaatini himoya qilishi, ikkinchisida, asosan, bosh qahramonning o'zga yurt malikalariga yoki parizodlariga oshiq bo'lib uylanishi, kasalga dori topishi, ajdar va devlar olib qochgan kishilarni ozod qilishi, uchinchisida esa adolatsizlikka, zulmga qarshi chiqishi kabi maqsadlar bayon qilinadi.

Hayvonlar haqidagi ertaklardan masalan «Tulkining taqsimoti» ertagi bo'lib, unda ayyorlik va tilyog'lamachilik tulki orqali ifodalangan.

Sehrli ertaklarda voqealar sehr-jodu, fantastik uydirmalar asosiga qurilgan bo'ladi. Bularda pahlovonlik va qahramonlik madh etiladi. («Yalmog'iz», «Semurg'», «Devbachcha», «Kenja botir» va boshqalar).

Maishiy ertaklarda ko'proq zulm va adolatsizlik qoralanadi. («Uch og'a ini botirlar», «Oygul bilan Baxtiyor», «Tohir va Zuhra», «Zolim podsho» va boshqalar). Masalan, «Uch og'a-ini botirlar» ertagi odatdagidek ota nasihati bilan boshlanadi. Bunda ota kambag'al, lekin hayot tajribalariga boy bo'lgan shaxs, boshqa variantlarida esa shoh bo'lib, o'g'illari shahzodalardir. Botirlar obrazida axloq va odobning yuksak namunasi, odamiylik, donishmandlik, jasurlik kabi sifatlar ko'rinsa, shahzodalar qiyofasida mol-mulk to'plash yo'lida har qanday yomon niyatlardan qaytmaydigan yolg'onchi, johil kishilar obrazi gavdalangan.

Ertak o'qib bo'lingandan keyin o'quvchilarni umumlashma xulosa chiqarishga undash, «Agarda sen uning o'rnida bo'lganingda nima qilgan bo'lar eding?» kabi savollar berib, erkin muloqotga chaqirish ularning faolligini yanada oshirishga yordam beradi.

Har bir ertakning o'z g'oyasi bor. Masalan, «Sholg'om» ertagi o'quvchilarni fikrlashga, voqealarni ketma-ket aytishga undaydi, «Kuch birlikda» degan g'oyani anglab yetishlarini ta'minlaydi. «Zumrad va Qimmat» ertagida esa Zumradning mehnatsevarligi, odob-axloqi ulug'lanadi, shuning uchun hatto o'rmondagi gullar, daraxtlar ham unga salom bergandek bo'ladi. Qimmat esa erka, dangasa, ishyoqmas sifatida gavdalanadi. Buning uchun ertak oxirida u jazolanadi. Shu tariqa o'quvchilarni ertakni tinglash orqali qissadan hissa chiqarishga o'rgatiladi.

Ertaklarni mahorat bilan yetkazish bolada ko'tarinki, quvnoq kayfiyatni yuzaga keltirishga, kichkintoy bilan his-hayojonli muloqotni o'rnatishga, sezdirmay tarbiyaviy ta'sirni tashkil etishga, atrof-muhit haqidagi bilim va ma'lumot zahiralarini samarali to'ldirishga imkon yaratadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Oltin olma / Hayotiy ertaklar. Birinchi kitob. T.: 1996.
2. Oyjamol / Hayotiy ertaklar. Ikkinchi kitob. T.: 1999.
3. Pedagogika. /prof. M.X. Toxtaxodjayevaning umumiy tahriri ostida.- T.: ''O'zbekiston faylasuflari milliy jamiyati" nashriyoti, 2010, - 400 b.
4. Mavlonova R. va boshqalar. Pedagogika T.: O'qituvchi. 2010 y. 254-263 b

G'aniyev O'., Ismoilova M., Usmonov Murod
(Jizzax, O'zbekiston)

KOMPETENTLIGINI RIVOJLANTIRISHDA O`YINLI TEXNOLOGIYALARNING O`RNI

Ilg`or texnologiyalarning keng o`zlashtirilishi, uzluksiz ta'limni fan va ishlab chiqarish bilan integratsiyalashuvi, o`quvchilarning qobiliyatlari va imkoniyatlariga muvofiq ravishda ta'limga tabaqalashtirilgan yondashuvning joriy etilishi hamda ta'lim berishning ilg`or pedagogik texnologiyalari va zamonaviy o`quv-uslubiy majmualarning yaratilishi pedagogik jarayonlarni tashkil etish va boshqarish tizimini takomillashtirishda bo`lajak o`qituvchilarning kasbiy kompetentligini rivojlantirishga asos bo`lmoqda.

Pedagogika oliy o`quv yurtlarida bo`lajak pedagog kadrlarning kasbiy kompetentligini rivojlantirishda ayniqsa o`yinli texnologiyalarning o`rni beqiyosdir. Bugungi kunga kelib o`yinli darslarni tashkil etishga bo`lgan ehtiyoj tobora kuchaymoqda. Chunki, o`yinli faoliyat talabada zavq-shavq uyg`otib, o`qishga bo`lgan qiziqishini oshirish barobarida o`quv materialini o`zlashtirishni osonlashtiradi va ularni ijodiy tafakkurga undaydi. Ijodiy tafakkur mahsuli esa innovatsiylarni vujudga keltiradi.

Psixologlarning ta`kidlashlaricha, o`yinli faoliyatning psixologik mexanizmlari shaxsning o`zini namoyon qilish, hayotda o`z o`rnini barqaror qilish, o`zini o`zi boshqarish, o`z imkoniyatlarini amalga oshirishning fundamental ehtiyojlariga tayanadi.

O`yin faoliyat sifatida maqsadni belgilab olish, rejalashtirish va amalga oshirish, natijalarni tahlil qilishni qamrab oladi va bunda shaxs sub`ekt sifatida o`z imkoniyatlarini to`la amalga oshiradi.

Ta'lim tizimida foydalanadigan barcha pedagogik o`yinlar o`z mazmuniga ko`ra fan xususiyatidan kelib chiqib, didaktik, ishbilarmonlik, tadbirkorlik, dramalashtirilgan, harakatli o`yinlar hisoblanadi. Chunki ular, odatda ma'lum o`quv fani doirasida ishlab chiqiladi: rollar va syujetlar mavjud bo`ladi, turli vaziyatlar imitatsiya qilinadi. Oliy ta'lim tizimidagi pedagogik o`yinlar yangi o`quv materialini o`zlashtirishga va mustahkamlashga, talabalarning tanqidiy fikrlash qobiliyatini rivojlantiruvchi, umumiy ko`nikmalarini shakllantiruvchi masalalar majmualarini yechishga qaratiladi. O`quvchilarga turli holatlardan o`quv materialini tushunib yetish va o`rganish imkonini beradi. Pedagogik o`yinlarning ahamiyatli jihatlaridan yana biri shundaki, o`qitishning aniq qo`yilgan maqsadi va unga tegishli pedagogik natijasi bilan belgilanadi. Bu natijalar asoslangan va o`quv tayyorgarlik faoliyatiga ega bo`ladilar hamda talabalar bu jarayonning ishtirokchisi va amalga oshiruvchisi sifatida dars yakunida o`zlarida nimanidir kashf qiladilar. Ta'lim jarayonida o`yinlar

turli maqsadlarga yo`naltirilgan bo`ladi. Ular didaktik, tarbiyaviy, faoliyatni rivojlantiruvchi va ijtimoiylashuv maqsadlarda qo`llanadi.

O`yinning didaktik maqsadi bilimlar doirasi, bilish faoliyati, amaliy faoliyatida bilim, malaka va ko`nikmalarni qo`llash, aqliy qobiliyatini rivojlantirish, mehnat ko`nikmalarini rivojlantirib kengaytirishga qaratilgan bo`ladi.

O`yinning tarbiyaviy maqsadi mustaqillik, irodani tarbiyalash, muayyan yondashuvlar, nuqtai nazarlar, ma'naviy, estetik va dunyoqarashni shakllantirishdagi hamkorlikni, kollektivizmni, jamoaga kirishib keta olishni, kommunikativlikni tarbiyalashga qaratilgan bo`ladi.

Faoliyatni rivojlantiruvchi o`yinlar diqqat, xotira, nutq, tafakkur, qiyoslash malakasi, chog`ishtirish, o`xshashini topish, faraz, hayol, ijodiy qobiliyat, empatiya, refleksiya, optimal yechimni topa olish, o`quv faoliyatini motivatsiyalashni rivojlantirishga qaratilgan.

Didaktik maqsadga ko`ra o`yinlar quyidagilarga bo`linadi:

– ta'lim-tarbiya beruvchi (konferensiya, individual-kompyuterli, didaktik o`yinlar...);

– bilimlarni mustahkamlovchi (ijodiy o`yinlar, ishbilarmonlik, tadbirkorlik);

– o`quv materialini takrorlovchi (matbuot konfrensiyasi, zinama-zina o`yinlar, rolli va syujetli o`yinlar)

– bilimlarni nazorat qiluvchi (Zakovat, inteiiektual ring, musobaqa o`yinlar)

Oliy ta'limda ijtimoiylashuv o`yinlardan foydalanish asosan ijtimoiy pedagogika, ijtimoy psixologiya va shu kabi ijtimoiy gumanitar fanlar o`quv mashg`ulotlarida amalga oshirish ikoniyati ko`proq. Ijtimoiylashuv o`yinlar talabalarda jamiyat me'yorlari va qadriyatlariga jalb qilish, muhit sharoitlariga moslashish, ehtiroslarni nazorat qilish, o`z-o`zini boshqarish, muloqotga o`rgatish, psixoterapiyani nazarda tutadi. Shuningdek, o`yin ijtimoiy tajribalarni o`zlashtirish va qayta yaratishga yo`nalgan vaziyatlarda, faoliyat turi sifatida belgilanadi va unda shaxsning o`z xulqini boshqarishi shakllanadi va takomillashadi.

Pedagog avval talabalarni individual, so`ngra guruhli o`yinlarga tayyorlash va uni o`tkazish, o`yin muvoffaqiyatli chiqqandan so`ng esa, ularni ommaviy o`yinlarga tayyorlash lozim. Chunki, talabalar didaktik o`yinli mashg`ulotlarda faol ishtirok etishlari uchun zaruriy bilim, ko`nikma va malakalarga ega bo`lishlari bundan tashqari guruh jamoasi o`rtasida hamkorlik, o`zaro yordam vujudga kelishi lozim.

Pedagogik o`yin ishchan vaziyatda ishtirokchilarning o`zaro munosabatlari orqali amalga oshiriladi. U qo`shrejali faoliyat hisoblanadi, chunki unda ikkita maqsadga erishiladi: o`yinli va pedagogik. Pedagogik faoliyat ustuvor bo`lsa ham, o`yinni poymol etmasdan maqsadga erishish pedagogning asosiy vazifasi hisoblanadi. O`yinning har bir ishtirokchisi faol holatda bo`ladi, sheriklari bilan o`zaro munosabatda bo`ladi, o`z qarashlarini sheriklariniki bilan taqqoslaydi va shuning natijasida jamoa bilan munosabati orqali o`zini o`zi o`rganadi.

Shunday ekan, bo`lajak o`qituvchilarning kasbiy kompetentligini rivojlantirishga mas'ul shaxs o`yinli texnologiyalarning mazmun mohiyatini, ta'lim jarayonida qo`llay olishni, pedagogik jarayonga innovatsiyalarni joriy etishni bilishi zarurligini davrning o`zi taqozo etmoqda.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Тайлақов Н. И., Усмонов М. С. Узлуксиз таълим жараёнида инновацион технологиялардан фойдаланишнинг аҳамияти. Узлуксиз таълим илмий-услубий журнали. 5-сон 2013 йил. Тошкент 2013. 67-70 бетлар.
2. Усмонов С, Усмонов М. С. Узлуксиз таълим тизими сифатини оширишда инновацион технологиялардан фойдаланиш. Узлуксиз таълим илмий-услубий журнали. 2-сон 2013 йил. Тошкент 2013. 64-68 бетлар.

Karimova Guljahon Karimovna
(Qarshi, O'zbekiston)

O'QISH DARSLARIDA "TUSHUNCHALAR TAHLILI" INTERFAOL METODINI QO'LLASH

Annotatsiya. *Boshlang'ich sinf o'qish darslarida "Tushunchalar tahlili" interfaol metodidan foydalanish yo'llari bayon etilgan. O'qish darslarida interfaol metodlarni qo'llash samaradorligi haqida ma'lumotlar keltirilgan.*

Asosiy tushunchalar*: Innovatsion texnologiyalar, interfaol metodlar, o'qish darslari, tushunchalar tahlili*

Hozirgi kunda ta'lim jarayoniga innovatsion texnologiyalar va interaktiv metodlarni qo'llashga qiziqish tobora keng tus olmoqda. Bunday metodlarni qo'llash ta'lim samaradorligi va ta'sirchanligini oshiradi, o'quvchilarning o'qish motivlarini o'stiradi.

Innovatsiya (inglizcha innovation) yangilik yaratish, yangilikdir. Demak an'anaviy ta'limdagi kabi bir xil shablonlar asosida emas, balki yangiliklar asosida ta'lim jarayonining ta'sirchanligini oshirishga qaratilgan ish shaklidan foydalanish innovatsiya demakdir. Ta'limda pedagogik texnologiyalarga asoslanish va innovatsiyaga intilish, o'quvchilarni faollashtirishga qaratilgan turli interaktiv metodlardan foydalanish ta'lim maqsadini samarali amalga oshirishga yordam beradi. Ta'lim jarayonini innnovatsion metodlardan foydalanib tashkil etish uchun avvalo darsning rejasi va loyihasi aniq ishlab chiqilishi zarur.

Dars loyihasini tuzishda o'qituvchi o'zining ish shakllari va o'quvchilarning ko'nikmani egallash jarayonidagi ishlari doirasini aniq belgilab olishi lozim. Shuningdek, u qanday o'qitish metodlaridan foydalanishi ham muhim ahamiyatga ega. Metod tanlashda ko'proq interaktiv metodlarga e'tiborni qaratish ta'lim samaradorligini oshiradi.

O'qish darslari o'z mohiyati, maqsad va vazifalariga ko'ra boshlang'ich ta'lim tizimida alohida o'rin tutadi. Barcha predmet darslarini o'qish faoliyatisiz tasavvur qilib bo'lmaydi. Chunki matnni tushunib bir maromda, to'g'ri va ifodali o'qishni o'rgatish bilan o'qish darslari shug'ullanadi. O'qish darslari orqali o'quvchilarning Davlat ta'lim standartlari bo'yicha o'zlashtirishlari ko'zda tutilgan bilimlarni hamda o'quv – biluv ko'nikma va malakalarni egallashlariga yo'l ochiladi. Aynan o'qish ta'limida insonning eng avvalo, o'zligini, qolaversa olamni anglashga bo'lgan intilishlariga turtki beradi.

Shuning uchun "O'qish kitobi" darsligida ona tabiat, atrofimizni o'rab turgan olam, Vatanimiz tarixi va bugungi qiiyofasi, kattalar va bolalar hayoti, mehnat, istiqlol va milliy–ma'naviy qadriyatlar, xalqlar do'stligi va tinchlik kabi turli mavzular

keltirilgan. Mazkur mavzularga oid badiiy va ilmiy ommabop asarlar ta'limiy, axloqiy harakterda bo'lib, ular o'quvchilarning aqliy kamolati va ma'naviy axloqiy tarbiyasiga qaratilgan.

Zamonaviy ta‘lim texnologiyalarini tashkil etishda qo‘yiladigan muhim talablardan biri ortiqcha ruhiy va jismoniy kuch sarf etmay, qisqa vaqt ichida yuksak natijalarga erishishdan iboratdir. Qisqa vaqt orasida muayyan nazariy bilimlarni o‘quvchilarga etkazib berish, ularda ma’lum faoliyat yuzasidan ko‘nikma va malakalarni hosil qilish, shuningdek, o‘quvchilar faoliyatini nazorat qilish, ular tomonidan egallangan bilim, ko‘nikma hamda malakalar darajasini baholash, o‘quvchidan amaliy mashg‘ulotga qiziqishni uyg‘otish, o‘qituvchidan yuksak pedagogik mahorat hamda ta’lim jarayoniga nisbatan yangicha yondoshuvni talab etadi.

Darsda o’quvchilar faolligini oshiruvchi vositalardan biri – interfaol metodlardir. Bu uslublar maktab pedagogikasi uchun yangilik emas. Ulardan ilgari ham foydalanib kelingan. Qachonki bu metodlar samarali natija bera oladi?

- dars va mavzuning maqsadlari to’g’ri aniq tanlanganda;
- mavzuga mos metodlarni tanlay olinsa;
- bir metod butun dars davomini qamrab olmasdan, balki kichik daqiqalarni qamrab olsa;
- tanlangan metod o’quvchilarga yangi bir axborotlarni yetkazib bersa;

O’qituvchi metodlarni yuqoridagi talablar asosida qo’llay olsa, o’quvchilarning dars materialaini o’zlashtirish darjasi ancha yuqori bo’ladi. Hozirgi ta’lim jarayonida o’qitishning zamonaviy metodlari keng qo’llanilmoqda.

“TUSHUNCHALAR TAHLILI” METODI

“Tushunchalar tahlili” metodi mazkur metod ta’lim oluvchilarni mavzu bo’yicha tayanch tushunchalarni o‘zlashtirish darajasini aniqlash, o‘z bilimlarini mustaqil ravishda tekshirish, baholash, shuningdek, yangi mavzu bo’yicha dastlabki bilimlar darajasini tashxis qilish maqsadida qo‘llaniladi.

Metodni amalga oshirish tartibi:

• ishtirokchilar mashg‘ulot qoidalari bilan tanishtiriladi;

• ishtirokchilarga mavzuga yoki bobga tegishli bo‘lgan so‘zlar, tushunchalar nomi tushirilgan tarqatmalar beriladi (individual yoki guruhli tartibda);

• ishtirokchilar mazkur tushunchalar qanday ma’no anglatishi, qachon, qanday holatlarda qo‘llanilishi haqida yozma ma’lumot beradilar;

• belgilangan vaqt yakuniga yetgach berilgan tushunchalarning to‘g‘ri va to‘liq izohini o‘qib eshittiradi yoki slayd orqali namoyish etadi;

• har bir ishtirokchi berilgan to‘g‘ri javoblar bilan o‘zining shaxsiy munosabatini taqqoslaydi, farqlarini aniqlaydi va o‘z bilim darajasini tekshirib, baholaydi.

O’qish darslarida qo’llanilishiga oid:

Tushunchalar	Sizningcha bu tushuncha qanday ma’noni anglatadi?	Qo’shimcha ma’lumotlar
Vatan		
Ajdodlar		
Marosimlar		
Oila		
Madhiya		

3-sinf O'qish darsligi asosida

Tushunchalar	Sizningcha bu tushuncha qanday ma'noni anglatadi?	Qo'shimcha ma'lumotlar
Mustaqillik		
Xalq qo'shiqlari		
Halollik		
Masal		
Latifa		
Ilm		

O'qitishning zamonaviy metodlarini qo'llash jarayonida yuqori samaradorlikka erishishga olib keladi. Ta'lim metodlarini tanlashda har bir darsning didaktik vazifasidan kelib chiqib tanlash maqsadga muvofiq sanaladi. Ana'naviy dars shaklini saqlab qolgan holda, unga turli-tuman ta'lim oluvchilar faoliyatini faollashtiradigan metodlar bilan boyitish ta'lim oluvchilarning o'zlashtirish darajasining ko'tarilishiga olib keladi. Buning uchun dars jarayoni oqilona tashkil etilishi, o'qituvchi tomonidan o'quvchilarning qiziqishini orttirib, ularning ta'lim jarayonida faolligi muttasil rag'batlantirilib turilishi, o'quv materialini kichik-kichik bo'laklarga bo'lib ularning mazmunini ochishda aqliy hujum, kichik guruhlarda ishlash, bahs-munozara, muammoli vaziyat, yo'naltiruvchi matn, loyiha, rolli o'yinlar kabi metodlarni qo'llash va o'quvchilarni amaliy mashqlarni mustaqil bajarishga undash talab etiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. R. Ishmuhammedov, M. Yo'ldoshev. Ta'lim va tarbiyada innovatsion pedagogik texnologiyalar (Ta'lim tizimi hodimlari metodistlar, o'qituvchilar, tarbiyachi va murabbiylar uchun o'quv qo'llanma) – T: 2013.
2. Shodiyeva M. Boshlang'ich ta'lim jarayonida innovatsion yondashuv. - Toshkent: "Yangi avlod" nashriyoti, 2014.

O'rinova Latofat Shovkatovna, Aqqo'ziyeva Komila Qahramonovna (Qarshi, O'zbekiston)

O'QUV FAOLIYATINI BOSHQARISH VA TASHKIL ETISHNING DOLZARB OMILLARI

Boshqaruv bu shunday yo'naltiruvchi kuchki, u insonlardagi ijodiy potensial imkoniyatlarini ochadigan sharoitlarni yuzaga chiqarishni maqsad qilibqo'yadi. Shunday ekan, o'qituvchining ta'lim-tarbiya jarayonini to'g'ri va okilona boshqara olishi o'quvchi shaxsi kamolotida nihoyatda kattadir.

Faoliyatdan kutiladigan natija psixologiyada maqsad deyiladi. O'quv jarayonining boshqarilishi ikkita asosiy maqsadni ko'zda tutadi. Ulardan birinchisi, o'quv jarayonini to'g'ri tashkil eta olish, ikkinchisi esa o'quvchilarning shaxsiy qiziqish va ehtiyojlarini qondirishdir. Ana shu maqsadlar boshqarishning vazifalarini belgilab beradi. Demak, o'quv jarayonini boshqarishning birinchi vazifasi tashkiliy bo'lib, o'quvchilarning ta'lim va tarbiyasi bo'yicha ijtimoiy buyurtmalarni qondirish; ikkinchi vazifasi - bevosita o'quvchining qiziqish va talablarini qondirishga yo'naltirilgan xolatdagi ijtimoiy vazifadir. Shuningdek, bu vazifa o'quvchilarning ko'tarinkilik, yaxshi

kayfiyat va o‘quv jarayonidagi ishchanlikni yuzaga keltirishni hamuz ichiga oladi. Afsuski, ko‘p yillar davomida boshqarishning ana shu ijtimoiy vazifasiga juda kam e’tibor berilgan.

Boshqaruvning ikkinchi vazifasi bu ijtimoiy-psixologikdir. Bu vazifa o‘quvchilarda samarali faoliyat uchun zarur bo‘lgan ijtimoiy-psixologik xolat va xususiyatlarni rivojlantirishga qaratilgandir.

Bu xolat va xususiyatlar o‘quvchilarni o‘zaro jipslashtirish, nazorat, uz-o‘zini boshqarish, shuningdek, mustaqil ta’lim olishlarini rivojlantirishdan iboratdir.

O‘quv jarayonini boshqarish uchun quyidagi tarkibiy qismlarni egallashlari lozim:

1. Berilgan o‘quv topshirigini yechish uchun vositalar tanlash.
2. Topshiriqlarni yechish jarayonida o‘z-o‘zini nazorat qilish.
3. O‘zlashtirilgan bilimlar, malakalar, ko‘nikmalar sifatini baholash.
4. O‘quv topshiriklarini bajarilganligini tekshirish.
5. O‘z oldiga maqsad kuya olish.
6. Turli belgilar bilan predmetning ichki munosabatlari muvofiqligini kura olish.

O‘qitishning ikkita usuli mavjud. Biri an’anviy o‘qitish usuli - bunda o‘qituvchi muammoni belgilaydi, vazifalarni aniqlanaydi va muammoni yechib beradi. O‘quvchi esa masalani yechish yo‘llarini eslab qoladi va uni yechishni mashq qiladi. Bunda o‘quvchilarda reproduktiv tafakkur shakllanadi.

Rivojlantiruvchi ta’lim o‘qitishning muammoli usulida o‘qituvchi o‘quvchilarning bilish jarayonlarini boshqaradi, uni tashkil etadi va nazorat qiladi. O‘quvchi esa muammoni tushunadi. Uni yechish yo‘llarini kidiradi va uni yechadi. Bunday xollarda o‘quvchi tafakkurining maxsuldorligi oshadi va uning mustaqil fikrlash xususiyati rivojlanadi.

O‘quvchining o‘qishga bo‘lgan qiziqishini rivojlantirish uchun o‘qituvchiquyidagiqoidalarga tayanishi lozim:

1. O‘quv jarayonini shunday tashkil etish lozimki, bunda o‘quvchi faol harakatqilishi, mustaqil izlanishi, yangi bilimlarni o‘zi kashf etishi va muammoli xarakterdagi masalalarni yechish uchun sharoit izlashi kerak.
2. O‘quvchilarga bir xil o‘qitish usullari va bir turdagi ma’lumotlarni berishdan qochish kerak.
3. O‘rgatilayotgan fanga nisbatan qiziqishning namoyon bo‘lishi uchun ayni shu fan yoki bilim, o‘quvchining o‘zi uchun qanchalik ahamiyatli va muhim ekanligini bilishi kerak.
4. Yangi material qanchalar o‘quvchi tomonidan avval o‘zlashtirilgan bilimlar bilan bog‘liq bo‘lsa, u o‘quvchi uchun shunchalik qiziqarli bo‘ladi.
5. Xaddan ziyod qiyin material o‘quvchida qiziqish uyg‘otmaydi. Berilayotgan bilimlar o‘quvchining kuchi yetadigan darajada bo‘lishi lozim.

Ta’limning psixolik-pedagogik asoslari muammosi ko‘pgina masalalarni qamrab oladi. Ta’limning muvaffaqiyati bir qator psixologik omillarga bog‘liq bo‘ladi. Avvalo o‘quvchining o‘qishga bo‘lgan munosabatiga to‘xtaylik. Bu munosabat diqqatda, his-tuyg‘ularda, qiziqishlar va irodada, shuningdek, shaxsning tutgan yo‘lida namoyon bo‘ladi.

Ta’lim jarayoni avvalo o‘quvchilar diqqatini yo‘lga solishni talab etadi. Darslarda ko‘rgazmali qurollardan, texnik va axborot vositalaridan foydalanish ta’lim oluvchida ixtiyorsiz diqqatni yuzaga keltiradi. Ta’lim jarayonida ta’lim beruvchining

vazifasi darsda ishlash xolatini yuzaga keltirishgina emas, balki o‘quvchilarning darsda o‘tiladigan materialini idrok etishga tayyor turishlarini kuzatish hamdir. Dars jarayonida o‘quvchilarning diqqati o‘zgarib turadi. O‘qitish jarayonida bu qonuniyatlarni nazarda tutish va o‘quvchilar diqqatini materialning asosiy jihatlariga jalb etish hamda ularni takrorlash kerak.

Ta’lim jarayonining samaradorligi ko‘p jihatdan o‘qituvchi tomonidan beriladigan ko‘rsatmalarga ham bog‘liq. O‘qituvchining roli shundan iboratki, u o‘quvchilarga tegishli ustanovkani hosilqilishi, nimani vaqtincha, nimani umrbod esda olib qolishi kerakligini, nimani butunlay esda olib qolmasdan, faqat tushunib olish kifoya qilishini, nimani so‘zma-so‘z esda olib qolishni, nimaning ma’nosini o‘z so‘zlari bilan aytib berish uchun esda olib qolish zarurligini ko‘rsatib o‘tishi lozim. Kuzatishlar ko‘rsatadiki, bunday ko‘rsatmalar berilmaganda, o‘quvchilarda ko‘pincha noto‘g‘ri tasavvurlar vujudga keladi.

O‘qitishning emotsionalligi ta’limning muvaffaqiyatliligini ta’minlovchi omillardan biridir. Ta’lim berish jarayoni emotsional jarayon. Agar o‘quvchilarga berilayotgan axborot ularda hechqandayhis-tuyg‘u uyg‘otmasa, uni o‘quvchilar yaxshilab esda olib qolmaydilar. Gap o‘quvchilarning psixik xolatlari, ya’ni ularning muayyan bir paytdagi kechinmalari haqidaham borishi kerak, albatta. Ulardagi quvonchli, optimistik kayfiyat o‘quv faoliyati samarasini oshiradi. O‘quvchilar emotsional ruhdagi materialni yaxshiroq o‘zlashtirib oladilar.

O‘tkazilgan tajribalar o‘quvchilar hechqandayhis-tuyg‘u uyg‘otmaydigan materialga qaraganda, emotsional ruhdagi materialni yaxshiroq eslab qolishlarini ko‘rsatadi. O‘qituvchi o‘quv jarayonining emotsional tomoni haqidag‘amxo‘rlikqilishi kerak. Bu muammo juda muhim ahamiyatga ega. Chunki, birinchidan, ta’limning mazmuni nihoyatda murakkablashib, xajmi esa g‘oyat kattalashib ketgan. Uning muvaffaqiyatli o‘zlashtirilishiga erishish uchun o‘quvchilarning o‘quv faoliyatini kuchaytirishi lozim. Ijobiy tuyg‘ular o‘quv mehnatining samaradorligiga kuchli ta’sir etadi. Hafsala bilan bajarilgan beg‘araz munozara paydo bo‘ladi, bahslashiladi, befarq qaragan yoki undan ham beshbattar, salbiy munosabatda bo‘lishgan ishga esa hechqandayxafsala bo‘lmaydi.

Jamiyatimizdagi mehnat - ijod, quvonch manbai. O‘quv maskani o‘quvchilarida o‘quv mehnatiga ijodiy munosabat uyg‘otib, mehnatning xaqiqiy ijodga, quvonch manbaiga aylanishiga ko‘maklashishi kerak.

Qadimda greklar juda ajoyib iborani qo‘llaydilar: "O‘quvchi - to‘ldirilib turilishi kerak bo‘lgan idish emas, balki yoqib turilishi lozim bo‘lgan mash’aldir". Bu fikrning tagida chuqur ma’no bor. Zero, o‘qituvchi biz yuqorida ta’kidlab o‘tgan ta’lim metodlari muammoli ta’lim, qisman izlanish metodi va tadqiqot metodlaridan keng qo‘llanishi kerak. Ta’lim jarayonini bugungi kundagi asosiy talablaridan biri erkin fikrlovchi, mustaqil tafakkurga ega bo‘lgan shaxsni shakllantirish bo‘lib, yuqorida aytib o‘tgan metodlardan foydalanish uchqunlardan katta mash’allar paydo bo‘lishini ta’minlab beradi.

Ta’lim jarayonida o‘quvchilarning bilishga qiziqishlari g‘oyat katta rol o‘ynaydi. Ma’lumki, qiziqish o‘quvchilarning emotsional bezagi, biror buyumni, biror faoliyatni tanlash munosabati va yo‘nalishidir.

Ma’lumki, psixologiyada qiziqishning ikki turi o‘quvchilarning ta’lim jarayonida aniqlanadi. Birinchisi, bevosita qiziqish, ikkinchisi bilvosita qiziqish. Har bir o‘qituvchi o‘z o‘quvchilarida o‘z faniga nisbatan bilvosita qiziqishni tarkib toptirishga harakatqiladi. Qiziqishlar orqali o‘quvchilarda ta’limga aktiv munosabat namoyon

bo‘ladi. Qiziqish - bu shaxsning o‘zi uchun qimmatli yoki yoqimli bo‘lgan muayyan narsa yoki hodisalarga munosabatidir. Qizikishlar shaxsning muhim va individual xususiyatlaridan biri bo‘lib hisoblanadi. Qiziqishlar o‘quvchilar hayotida katta rol o‘ynaydi. Ular o‘quv faoliyatini faollashtiruvchi asosiy turtkilar - motivlaridir. Qiziqishlar ta’lim maskanlari o‘quvchisiga fan asoslarini durustroqo‘zlashtirib olishlariga, aqliy qobiliyatlarning o‘sishiga, bilim doirasining kengayishiga imkon beradi. O‘qituvchilarning vazifasi o‘quvchini dastlab qiziqtirib qolgan ishning o‘zi bilan shug‘ullanishga majbur qilish emas, balki undagi qiziqishlarni chuqurlashtirish va kengaytirish, ta’sirchan qilish, qiziqishlarining markaziga aylanib qolgan faoliyat bilan shug‘ullanish istagiga, mayliga aylantirishdir.

O‘qituvchio‘rganilayotgan mavzu yoki bilimining ahamiyatini ko‘rsatish, o‘quvchining o‘quv faolligini oshirish uchun qiziqarli misollar, aqliy o‘yinlardan keng foydalanishi lozim. Lekin, ta’limdagi har bir beriladigan bilim yorqin, qiziqarli bo‘lavermaydi, shuning uchun o‘quvchilarda iroda, qat’iylik, mehnatsevarlik kabi hislatlarning kamol toptirilishi nihoyatda zarurdir. Ana shu hislatlar o‘quvchining kelgusida o‘z-o‘zini nazorat qilishga, o‘z-o‘zini baholashga va mustaqil ta’lim olishga asos bo‘lish kerak.

Xulosa qilib aytgan ta’lim jarayonida natijaga erish uchun bilish jarayonlarini shakllantirishga alohida e’tibor berish lozim. Zero bilish jarayonlari juda murakkab faoliyat bo‘lib, unda jonli mushohadadan abstrakt tafakkurga, abstrakt tafakkurdan amaliyotga o‘tiladi, ana shundan so‘ng obyektiv haqiqat bilib olinadi. Binobarin, biz birinchi navbatda ko‘rib chiqishimiz lozim bo‘lgan narsa o‘quv materalini idrok qilish jarayonidir. Idrok bu narsa va hodisalarni sezgi organlariga ta’sir etishi natijasida ularning kishi psixikasida yaxlit obrazini paydo bo‘lishi bo‘lib, idrok etish jarayoni ta’limda turli formalarda o‘qituvchining og‘zaki xikoya qilishida, suxbat o‘tkazishda, leksiya o‘qishida, ko‘rgazmali qurollar ko‘rsatish, ekskursiyalar o‘tkazish, axborot va pedagogik texnologiyalaridan foydalanish, o‘quvchining o‘ziga darsliklar hamda boshqa qo‘llanmalarni o‘qitish tarzida o‘tishi mumkin. Shuni alohida ta’kidlash lozimki, idrokni tarkib toptirishda o‘quvchilarning yosh xususiyatlarini hisobga olish nihoyatda muhimdir. Chunki, fazoni, vaqtni va harakatlarni idrok etishda ham yosh xususiyatlarda turli farqlar mavjud bo‘ladi.

ADABIYOTLAR RO‘YXATI:

1. Qoplonova M. Pedagogik jamoadagi shaxslararo munosabatlar. – T.: “O‘qituvchi”, 2005.
2. Xoliqov.A. “Pedagogik mahorat” Toshkent “Iqtisod-moliya” nashriyoti 2011.
3. Internet saytlari: Ziyonet.uz, www. Edu.uz

Qurbonov Quldosh Yuldoshevich
(Qarshi, O’zbekiston)

O`QITISH JARAYONINING SAMARADORLIGINI OSHIRISHDA TA`LIMGA INNOVATSION YONDASHISH

O`qitish jarayonining samaradorligini oshirishda ta`limga innovatsion yondashish va ulardan mohirona foydalanish muhim o`rin tutadi. Zero, an`anaviy ta`limda o`quvchilar faqat tayyor bilimlarni egallashga o`rgatilgan bo`lsalar,

o'qituvchi innovatsion faoliyati orqali o`quvchilarga o`zlari o`rganishi, tahlil qila olishi, xulosalarni ham o`zlari keltirib chiqarishiga yo`naltirilishi bilan muhim ahamiyat kasb etadi. Shunday ekan bo`lajak o`qituvchilarni o`z faoliyatlarida innovatsion faoliyat yuritib talim berishda interfaol uslublardan, ilg`or pedagogik texnologiyalardan foydalana oladigan, ularni amaliyotga ijodiy va erkin qo`llay olish malakalarini shakllantirishga alohida e`tibor qaratish lozim.

Quyida biz dars samaradorligini oshirishga mo\ljallangan dars ishlanmasini taqdim qilamiz:

2 – sinf uchinchi chorak o`quv dasturi bo`yicha "Cholg`u ansambli" darsining texnologik xaritasi. Chorak mavzusi: "Ansambl turlari, kuy nima? Kuyda nima ifodalanadi?"

Darsning maqsadi:

- o'quvchilarni mustaqil va ijodiy fikrlashga o'rgatish;
- cholg'u ansambllari haqida tushuncha berish;
- o'quvchilarda musiqa tinglash va jamoa bo'lib kuylash malakalarini mustahkamlash.

Darsning metodi: aralash

Darsning jihozi:

- ♪ 2-sinf musiqa darsligi;
- ♪ Fortepiano va cholg'u asboblari;
- ♪ Musiqa savodiga doir tasviriy-illyustrativ ko'rgazmalar;
- ♪ Qo'shiqning nota yozuvi plakati;
- ♪ Texnik vositalar.

Darsning borishi:

O'quvchilar musiqa sadolari ostida sinfga kiradilar.

Tashkiliy qism: navbatchi yordamida davomad nazorat qilinadi mavzu e'lon qilinadi.

Yangi mavzu: jamoa bo'lib kuylash faoliyatida o'rganish rejalashtirilgan "Archa qo'shig'i" ga oid qish fasli va yangi yil haqida suhbat o'tkaziladi.

Bunda,klaster metodini qo`llash mumkin:

O'qituvchi yordamida qish fasli haqidagi quyidagi so'zlar izohlanadi: qor, yangi yil, bayram, qo'shiqlar, o'yinlar, qorqiz, qorbobo, sovg'a va hokazolar.

Ovoz sozlash mashqlari o'tkaziladi.

Jamoa bo'lib kuylash: o'qituvchi ijrosida I. Akbarovning "Archa bayrami" qo'shig'ining kirish qismini tinglab, qo'shiq nomi, kompozitori o'quvchilar tomonidan aniqlanadi. So'ng o'quvchilar o'qituvchi yordamida qo'shiqni eshitish takrorlash uslubida o'rganadilar (1-bandini).

O`qituvchi ijrosida D. Zokirovning "Yangi yilim – yaxshi yilim" qo`shig`I ifodali ijro etilib beriladi. O`quvchilar bilan asar mazmuni, xarakteri, tonalligi, o`lchovi, tempi nazariy tahlil qilinadi.

Asosiy mavzu bo'yicha cholg'u ansambli uning tarkibiga kiruvchi cholg'u asboblari to'g'risida o'quvchilarning bilimlari takrorlanib, o`qituvchi cholg`u ansambli turli cholg`ulardan tuzilishi, qaysi cholg`u sozlaridan iborat bo`lishi mumkinligi va rubobchilar, doirachilar, dutorchilar, changchilar, ansambllari ham bo`lishi mumkinligi to`g`risida tushuncha beradi.

Musiqa tinglash: Cholg`u ansambli ijrosida "Chertmak" xalq kuyi tinglanadi. (Audio yoki CD disk yozuvida) O`quvchilar kuyni tinglab uning nomi, xarakteri, tempi, nima ifodalangani, ifoda vositalari va qaysi cholg`ularda ijro etilganligi haqida tahlil qiladilar.

Ijodiy faoliyat: O`quvchilardan cholg`u ansambli tuziladi va "Chertmak" xalq kuyiga qo`l harakati bilan turli cholg`ularda chalishni ko`rsatib, musiqaga jo`r bo`ladilar.

Musiqa savodi: Usul tashlab notalar sanash, "bak - bum" so`zi bo`g`inlarini ovozda aytib, satol chetiga barmoqlar bilan usul tashlab musiqaga jo`r bo`lish.

O`yin o`tkazish: "Asar" so`ziga yoki boshqa o`qituvchi o`zi tanlab olgan so`zga krassvord tuzish.

Masalan:

n	o	t	a			
	m	u	s	i	q	a
		t	a	k	t	
d	o	i	r	a		

		A				
		S				
		A				
		R				

So`z doskaga yoziladi, o`quvchilar bittadan chiqib, o`qituvchi yordamida krossvordga to`g`ri keladigan so`zlarni yozadilar. So`zni to`g`ri topish uchun o`qituvchi savollar beradi. To`g`ri topganlar rangli kartochkalar bilan rag`batlantiriladi.

Dars yakuni: O`qituvchi dars davomida o`tilganlarni mustahkamlaydi.

Uyga vazifa: O`tilgan mavzularni o`rganib kelish. Ansambllar ijrosida radioeshittirish va televidenie ko`rsatuvlarida kuy va qo`shiqlarni tinglab ifodalash. Darslikda berilgan rebusni tayyorlab kelish.

Rashidova Ra'no Ganiyevna
(Qarshi, O'zbekiston)

DARSLIK- KICHIK YOSHDAGI O'QUVCHILARDA O'QUV MUVOFIQLIGINI SHAKLLANTIRISHDA PEDAGOGIK VOSITA SIFATIDA

Mamlakatimizda davom etayotgan ma'naviy-madaniy. iqtisodiy-ijtimoiy taraqqiyot ta'lim jabhalarida, avvalo, boshlang'ich ta'lim sohasining.jadal ravnaqida asosiy tamallardan bo'ldi. Davr talablariga mos ravishda ta'limning asosiy mohiyati ta'lim jarayoniga muvofiqlashgan yondashuvlar ma'nosini kasb etishda ko'zda tashlanadi. Bu xildagi yondashuvlar mohiyati ta'lim mazmunini integratsiyalash extiyoji bilan bevosita bog'liqdir.

Ta'limning yangi turdagi natijalari, ta'lim oluvchilarning shaxsiy mas'uliyati va mustaqil faoliyati bilim, ko'nikma hamda malakalari yagona tizimini shakllantirish- "Umumiy o'rta ta'lim konsepsiyasi"da o'z aksini topgan. Kichik yoshdagi maktab o'quvchilari amalda o'quv faoliyatini boshlaydigan davrda ta'lim-tarbiya muvofiqligini shakllantirish muhim va murakkab jarayon hisoblanadi. O'quv muvofiqligi o'quvchi shaxsini rivojlantirsh darajasini tavsiflab, ularning fan asoslari mazmunini sifatli o'zlashtirish bilan bog'liq bo'lgan, boshlang'ich ta'lim muassasalari bitiruvchilarining "Boshlang'ich ta'lim standarti" bo'yicha tayyorgarligiga qo'yiladigan talab va meyorni aniqlab beradi.

O'zbekiston Respublikasining "Ta'lim to'g'risida"gi qonunida boshlang'ich ta'lim umumiy o'rta ta'limni olish uchun zarur bo`lgan savodxonlik, bilim, ko`nikma va malaka asoslarini rivojlantirishga qaratilganligi o`qtirilgan. "Kadrlar tayyorlash milliy dasturi" da milliy mustaqillik va xalqning boy intellektual merosi hamda umumbashariy qadriyatlarning ustuvorligi asosida ta'limning barcha darajalari va buginlarida ta'lim oluvchilarning ma'naviy va axloqiy fazilatlarini rivojlantirish vazifasi qo'yilgan.

Davlat va jamiyatimiz tomonidan ta'lim-tarbiya sohasiga qo'yilgan vazifalarni hal etishda, o`tmish pedagogik merosimizni o'rganish, uning hozirgi davr ta'lim-tarbiya tizimiga tatbiq etish mumkin bo`lgan ratsional jihatlarini aniqlash va amaliyotga joriy etish muhim ahamiyat kasb etadi. Odob - axloq qadriyatlariga suyanib, o'quv dasturlari, darsliklar va uslubiy qo'llanmalarning yangidan-yangi avlodlarini yaratish zarur bo'ladi. Darslik o'quv jarayonining ilm-fan bilan bog'liqligi asosida, kichik yoshdagi o'quvchilarda o'quv muvofiqligini shakllantiruvchi omillardan, biri darajasiga ko'tarilishi lozimdir.

Ta'limda fan asoslarini o'zlashtirishda o'quv muvofiqligini shakllantirish muammolarining turli nazariy jihatlari S. G. Vorovnikov, E. F. Zeyer, L. V. Lvov, G. K. Selevko, A. V. Xutorskiy kabi Hamdo'stlik davlatlar olimlarining tadqiqot ishlarida bayon etilgan. Muammoning nazariy tahlil etilishiga oid mavjud tadqiqotlarning kichik yoshdagi o'quvchilarninggina emas, balki o'rta maxsus va kasb-hunar ta'lim muassasalarining bitiruvchilari mutaxassislik muvofiqligini shakllantirishda ham ilmiy-amaliy saloxiyati beqiyos bo'ladi.

Barkamol avlod taraqqiyoti savod chiqarishning asosi bo'lgan darsliklarning ta'limiy-tarbiyaviy sifat darajasiga bog'liq. Darsliklar o`z tadrijiy, taraqqiyoti davomida katta tarixiy yo`lni bosib o`tdi. Savodga o`rgatish usullari, ta'lim-tarbiyaga oid ijtimoiy-goyaviy davlat talablarining turli-tuman shart-sharoitlari darslikning mazmuni va tuzilishiga ta'sir ko'rsatadi. Kichik o'quvchilarda o'quv muvofiqligini shakllantirish

omili yetarli darajada tadqiq etilmagan, ushbu jarayonning bardavomligini anglashga doir yagona yondashuv mavjud emas. Umumiy o'rta ta'lim maktablari, shu jumladan, boshlang'ich ta'lim darsliklarini yaratishning asosiy mezonlari va vazifalari hamda darslik tuzilishini aks ettiruvchi nazariya ishlab chiqilgan bo`lsa-da, biroq, kichik yoshdagi o'quvchilar tomonidan o'quv materiali-mazmuni o'zlashtirishni ratsional tashkil etishda darslikning potensial imkoniyatlari masalasi kam o'rganilgan dolzarb masalalardan biri bo'lib qolmokda.

Ilmiy adabiyotlar va ta'lim amaliyoti tahlili qo'yidagi qator o'zaro ziddiyatlar mavjudligini aniqlash imkonini beradi:

- kichik yoshdagi o'quvchilarda o'quv muvofiqligini shakllantirishning ijtimoiy-pedagogik talablari darajasi, boshlang'ich ta'lim o'quvchilari tomonidan fan mazmuni materialini o'zlashtirishning shaxsiy ahamiyatini aks ettirmasligi va "an'anaviy "bilim"lar tizimi darajasiga erishib bo'lmasligi;
- kichik yoshdagi o'quvchilar o'quv muvofiqliklarini muvaffaqiyatli o'quv faoliyati uchun darslikning pedagogik imkoniyatlariga tayangan holda shakllantirishning maqsadga muvofiqligi bilan darslikdagi o'quv materialini muvaffaqiyatli o'zlashtirishning mavjud emasligi;
- ta'lim amaliyoti uchun kichik o'quvchilarda o'quv muvofiqliklarini shakllantirishda darslikning mavjud funksional salohiyati bilan pedagogik nazariyada mazmuniy va tashkiliy fanlar bo`yicha o'quv muvofiqliklarini shakllantirishning pedagogik shart-sharoitlari yetarli darajada ilmiy asoslanmaganligi.

Mazkur ziddiyatlar kichik o'quvchilarda o'quv muvofiqliklarini shakllantirishda darslikning o'rni va ahamiyati nimadan iborat degan tadqiqot muammosini ifodalash imkonini beradi.

Darslikni o'zlashtirish asosida kichik o'quvchilarda o'quv muvofiqliklarni shakllantirish modelini ishlab chiqish, asoslash va pedagogik tajriba sinovda tekshirib ko'rish:

- o'quvchilarda o'quv muvofiqlikni shakllantirish.
- darslik kichik o'quvchilarda o'quv muvofiqligini shakllantirishda pedagogik vosita sifatida
- darslik qo'yidagi hollarda kichik o'quvchilarda o'quv muvofiqlikni samarali shakllantirishni ta'minlaydi, agarda:

1) o'quv muvofiqligining mohiyati, kichik o'quvchilar uchun ta'lim mazmunini o'zlashtirishni oqilona tashkil qilishning muhimligida bo'lib, uning motivatsion, kognitiv, oriyentirlashgan va operatsional tarkibiy qismlari mavjudligida o'z ifodasini topadi;
2) kichik o'quvchilarda o'quv muvofiqligini shakllantirishda darslikning pedagogik salohiyati ta'lim jarayonida uning didaktik birliklarini o'zlashtirishda, ta'limni boshqarish algoritmi asosida darslik tuzilishiga yo'naltirilgan turli darajadagi murakkab va turli xarakterdagi topshiriqlarni bajarish orqali amalga oshiriladi.
3) kichik o'quvchilarda o'quv muvofiqligini shakllantirishni amalga oshirishning pedagogik sharoitlariga, kichik o'quvchilarda mazmuniy va tashkiliy o'quv muvofiqlikni shakllantirishda, o'qitish mazmuni va texnologiyalarini tanlash bo'yicha mazmuniy va tashkiliy o'quv muvofiqliklarini shakllantirishga yo'naltirilishi (motivatsiyasi)ni ta'minlash, boshlang'ich ta'lim o'quvchilarini o'quv muvofiqliklarini shakllantirish omili sur'atlarini bashoratlash kiradi:

- Pedagogik, psixologik va metodik manbalar mazmunini o'rganish va tahlil qilish;

- Darslik vositasida kichik o'quvchilarda o'quv muvofiqliklarning shakllantirish omili;
- Kichik o'quvchilarda o'quv muvofiqlikni shakllantirishda darslikning.-pedagogik imkoniyatlarini aniqlash;
- Darslikni o'zlashtirish asosida kichik o'quvchilarda o'quv muvofiqliklarini; shakllantirish modelining amalga oshirishni pedagogik shart-sharoitlarini ishlab chiqish.
- Boshlang'ich ta'lim o'quvchilarida o'quv muvofiqlikni mohiyatini aniqlashtirish;
- Kichik yoshdagi o'quvchilarda o'quv muvofiqligining shakllantirish bo'yicha mazmuniy va tashkiliy o'quv muvofiqliklarini shakllantirishda darslikning pedagogik imkoniyatlarini aniqlash.
- Darslikni o'zlashtirish asosida kichik yoshdagi o'quvchilarning o'quv muvofiqliklarini shakllantirish omili modelini amalga oshirishning pedagogik shart-sharoitlarini ishlab chiqish kerak.

Bu fikr mulohazalar qo'yilgan muammoning dolzarbligini va yechimning bevosita ta'lim jarayonida ko`rsatadigan ijobiy ta'siri ko'lamini tasavvur etish imkonini beradi.

Salayeva Zarafshon
(Urganch, Uzbekistan)

HAR BIR DARS – IJOD, HAR BIR BOLA – KELAJAK

Ko`plab kasblarni o`qib-o`rganib, tajriba asosida egallash mumkin. Ammo muallimlikning yo`rig`I boshqa. Bolaga qo`shilib bola bo`lishga, ota-ona sifatida peshonasini silashga, sirdosh, ishonchli do`st bo`lishga to`g`ri keladi. Munchoq ko`zlari bilan sizga tikilib turgan bolakaylarning ishonchini qozonmay turib, bir nimaga erishish qiyin. Shundagina ular sizga mitti yuragini ochadi.

Mendan "O`qituvchilikdan eng qiyin narsa nima?" deb so`rasalar, hech ikkilanmay:"Hammani teng ko`rish, hammaga birday mehr qo`yish", deb javob bergan bo`lardim. Bunga erishish oson emas. "Bu- falonchining bolasi, axir" degan fikr ko`ngilga yaqinlashmasligi kerak. Ota – onasi bilan munosabatingiz – sizning shaxsiy ishingiz, sizga "ustoz" deya murojaat qilayotgan bolada esa ayb yo`q.

O`qituvchi bolalarga tarbiya berar ekan, darsdan darsga o`zi ham tarbiya oladi, bilimini mustahkamlab, fazilatlarini ko`paytirib, yomon xislatlarini yo`qotib boradi. Harbir dars – ijodiy ish, degan gapda mubolag`a yo`q. Ammo har bir darsni ijod darajasiga olib chiqish o`ta murakkab ish. Ba`zan bolalardan biri kutilmaganda sizga uzoq vaqt yodingizdan chiqmaydigan saboq berib qoladi. Shunday saboqki, boshqa hech joyda ololmaysiz. Hech kim sizga bu to`g`rida bir nima demaydi. Bola bo`lsa, bolaligiga boradi-da, to`g`risini aytadi – qo`yadi.

O`qituvchi har qanday tepsa – tebranmas bolani ham tez yo`lga sola olishi, darsdan keyin sirdosh do`stiga aylanishi,maslahat berishdan charchamasligi kerak.

O`qituvchilik qilib, orttirgan yana bir tajribam shu bo`ldi: har qanday holatda ham bolani izza qilmaslik kerak. Nafsoniyat faqat kattalarda bo`ladi, bola nafsoniyatni tushunadimi, deydiganlar mutlaqo yanglishadi. Uning mittigina qalbida bitta noo`rin so`z bilan jarohatlanadigan mittigina nafsoniyat yashaydi.

Bir o dam nabirasini ustoz donishmandning oldiga keltirb, shogird-likka olishini iltimos qilibdi. Ustoz bolaga zehn solibdi, gap-so`zlarini tinglabdi va otasiga:

- Bu bolani, yaxshisi, biror hunarga o`rgatganingiz ma`qul, ilm olishga mayli sezilmaydur,-debdi.

Ota bu gapga ko`nmay, o`g`lini donishmandning huzurida qoldiribdi.

Oradan olti oy o`tib, ota farzandidan xabar olgani donishmandning oldiga kelibdi

- O`g`ilchamizning o`qishlari durustmi? – deb so`rabdi donishmand-dan.

- Yomon emas, hozir oldingizda suhbat qilamiz, o`zingiz baho berasiz, - debdi ustoz va bolani huzuriga chorlabdi.

- Otangiz sizdan xabar olgani kelibdilar. Qani, savolimga yaxshilab javob qaytarib, u kishini bir xursand qiling, bo`tam, - debdi-da, shogirdidan so`rabdi:

- Bir uy hayvoni bor. Dumi uzun, boshidagi toji juda chiroyli. Erta azonda qichqirib, hammani uyg`otib yuboradi. Qani, ayting-chi,shu hayvonning oti nima?

Bola o`ylanib turibdi-da, “Quyon” deb javob beribdi.

Ota “ ix “lavoribdi. Donishmand bo`lsa:

- Barakalla, bo`tam. Har holda, yomon javob bermadingiz, ammo “xo`roz” deganingizda,bundan ham zo`r javob bo`lardi-da, - debdi…

Bu kuigili emas, gap ustozlikning hazilakam ish emasligida, aniqrog`i,bolani ota oldida izza, otani bila oldida milzam qilmaslik haqida.

Avvallari yil boshida yozib qo`yilgan 3-4 qog`ozli konspekt bilan bir chorak davomida bemalol darsga kirish mumkin bo`lardi. O`qituvchi nimani gapirsa, bolalar shuni tinglashardi, nima desa – shu gap to`g`ri edi. Bunday mo`min bolalarni bugun topib bo`psiz. Har darsga jiddiy tayyorlanib, bir – ikkita yangi gap, e`tiborli fikr-mulohaza, fakt – raqam, tirli sohalarga ta`luqli so`ngi ma`lumotlar, texnik vositalar bilan qurollanib kirish kerak. Gazeta – jurnallar nimani yozishayapti, tijorat nashrlari nimani ko`p targ`ib qilayapti, qanday kitoblar nashrdan chiqdi, internetda nima yangilik – bular-ning hammasidan muyan darajada xabardor bo`lmasangiz, uyalib qolasiz. Mavqeingiz tushib ketadi.

Bugun axborot olamining globallashuvi sharoitida yosh avlodga saboq berish, ularni komil insonlar qilib tarbiyalash, ong – shuurlarini zararli ta`sirlaridan asrab – avaylash ustoz – murabbiy-lardan ta`lim – tarbiya ishiga yanada mas`uliyat bilan yondashish-ni, fidoyilik va tashabbuskorlikni talab etadi. Buni doimo e`tiborda tutmoq zarur.

Usmonov M., Shukurova X.
(Jizzax, O’zbekiston)

TA’LIM JARAYONIDA MASOFAVIY TA’LIMNING O’RNI

Bugungi kunda zamonaviy bilimlarga atroflicha ega bo’lish, yangi axborot texnologiyalaridan unumli foydalanish muhim talablardan biri hisoblanadi. Hozirgi zamon ta’lim tizimida Internet tarmog’ining samarali foydalanilishi natijasida tizimda sezilarli o’zgarishlar yuz bermoqda. Masofaviy o‘qitish ta’limning qulay turi sifatida qo’llanilmoqda. Masofaviy ta’lim ma’lumot olishning shunday shaklidirki, unda kunduzgi va sirtqi ta’lim bilan bir qatorda ma’lumot jarayonida ta’limning kompyuter va telekommunikatsiya texnologiyalariga asoslangan afzal, an’anaviy va innovatsion

metod, vosita va shakllaridan keng foydalaniladi. Masofaviy ta’limning tarkibiy qismlariga quyidagilar kiradi: Ta’lim beruvchi→ta’lim oluvchi→axborot texnologiyalari. Masofaviy ta’lim vositasida ta’lim oluvchi uchun qulay bo‘lgan joyda individual jadval asosida maxsus imkoniyatlar, telefon, elektron aloqa va boshqa ta’lim vositalari yordamida bir maqsadga qaratilgan nazorat qilish mumkin bo‘lgan ta’lim jarayoni tashkil etiladi. Masofaviy ta’limda ma’lum maqsad asosida ta’lim subyekti va obyektining ta’lim vositalari yordamidagi o‘zaro ta’siri amalga oshadi. Masofaviy o‘qitishda ta’lim beruvchi ta’lim oluvchiga o‘quv materialini «Internet» tizimi orqali yuboradi. Ushbu kurs bo‘yicha ta’lim olishni istaganlar veb-saytga murojaat qilib, nazariy bilimlami oladilar, amaliy topshiriqlami bajaradilar va o‘qituvchiga javobni elektron pochta (e-mail) orqali jo‘natadilar. O‘qituvchi bajarilgan topshiriqni tekshirib, javobni yana elektron pochta orqali yuboradi. Zarur bo‘lsa, kerakli ko‘rsatmalar beradi. Masofaviy o’qitish texnologiyasi bo’yicha barcha topshiriqlar masofadan turib bajariladi, imtihonlar esa ta’lim muassasasida topshiriladi. 1969 yil Buyuk Britaniyada jahonda birinchi bo’lib masofaviy ta’lim universiteti ochildi, universitet “Buyuk Britaniya ochiq universiteti” deb nomlandi. Masofaviy o’qitish Yaponiya, Turkiya, Xitoy, Hindiston, Iroq, Koreya, Finlyandiya, Avstraliya va Rossiyada rivojlanmoqda. Masofadan o’qitish ta’limining ommalashuvida Internetning roli, telekommunikatsiyalarning o’rni, barcha insonlarning Internetga barobar tashrifi uchun yo’l “WWW” texnologiyasini yaratgan olim Tim Berners Lining xizmati beqiyosdir. O‘quv jarayonida o'quvchi darslikdagi, elektron kutubxona va elektron darsliklardan, videokonferensiyalardan foydalanadi. Masofadan o‘qitish bu mustaqil o‘qishdir. Mustaqii o‘qish davrida ta’lim oluvchida mustaqil fikrlash, o‘z-o‘zini nazorat qilish va boshqarish qobiliyatlari rivojlanadi. Masofadan o‘qitishda ta’lim oluvchi berilgan dasturni qanchalik tez o‘zlashtirsa, shunchalik tez o‘qishini tugatadi va o‘qishni tugatganligi to‘g‘risida sertifikat oladi. Albatta foydalanuvchi ixtiyorida masofadan ta’lim olishda multimediyali kompyuter, modem va telefon kabi vositalar mavjud bo‘lishi kerak. XXI asrda masofaviy ta’lim eng istiqbolli insonparvar ta’lim va ta’limning integral shakli sifatida ta’lim tizimiga kirib kelmoqda, XXI asr ta’lim jarayoniga global texnologiyaning kirib kelishi bilan ham xarakterlanadi. Chunki bozor iqtisodiyoti talablari o‘z-o'zidan ta’lim jarayonini dunyo standartlari darajasida takomillashtirishni taqozo etadi. Masofaviy ta’lim bu o‘qitishning insonparvar shakli bo‘lib, an’anaviy, yangi pedagogik va axborot texnologiyalaridan foydalanishga asoslanadi. Bunda texnik vositalar o‘quv materialini mustaqil o'zlashtirish, o‘qituvchi va o‘quvchi orasidagi muloqot uchun xizmat qiladi. Shunga ko‘ra masofaviy o‘qitish kommunikatsiya va axborotni qayta ishlashning yangi texnik vositalari va sirtqi ta’limning asosiy usullariga tayanishi kerak. Bu o‘z navbatida masofaviy ta’lim tizimini tashkil etish to‘g‘risida gapirishga imkoniyat beradi. Masofaviy ta’lim tizimi apparatli, dasturli va uslubiy vositalaming murakkab kompleksi bo‘lib, o‘z ichiga server va ishchi stansiyalar, shaxsiy kompyuterlar, kommunikatsiya vositalari, umum tizimli va tarmoqli dasturlar ta’minotiga, lokal va markazlashgan bilim va axborot banklarini boshqaruv tizimlari, o‘rgatuvchi dasturlari va shu dasturlarni yaratish uchun instrumental vositalariga ega boigan audio va video texnikalarni oladi. Masofaviy o'qitish tizimini tashkil etishning asosiy tamoyillari quyidagilar:

1. Ta’limning insonparvarlik tamoyili. Bu tamoyil uzluksiz intensiv o‘qitish tizimida hal etuvchi ahamiyatga ega bolib, masofaviy o‘qitish tizimida uning ahamiyati yanada oshadi. Uning mohiyati shundaki, bilim olish jarayoni o‘quvchi

uchun maksimal qulay qilib tashkil etiladi. Masofaning uzoqligi, insonlaming sog'ligi yoki boshqa sotsial sabablar ham ularning bilim olishiga monelik qilmaydigan sharoit yaratadi.

2. Masofaviy o'qitish tizimida o'quv jarayonini tashkil etishda pedagogik yondashuvlarning ustuvorlik tamoyili. Masofaviy la'limda an'anaviy ta'limdagi kabi ta'lim-tarbiya jarayonini tashkil ctishda pedagogik yondashuv ustuvorligi ta'minlanadi. Tajriba shuni ko'rsatadiki, tizimning pedagogik tomoni ustuvor bo'lganda sistemaning samaradorligi oshadi.

3. Yangi axborot texnologiyalarini qo'llashning pedagogik nuqtai nazardan maqsadga muvofiqlik tamoyili. Bu tamoyil masofaviy o'qitish tizimini tashkil etish va loyihalashdagi har bir qadamning samaradorligini pedagogik jihatdan baholashni talab etadi.

4. Ta'lim mazmunini tanlash tamoyili. Masafoviy ta'lim mazmuni davlat ta'lim standartlarining normativ talablariga javob berishi kerak.

5. Axborot xavfsizligini ta'minlash tamoyili. Elektron muloqot orqali ta'lim beruvchi va ta'lim oluvchi o'rtasida jarayon tashkil etiladi, taalluqli bo'lmaganlarning ta'sir doirasi cheklanishi lozim. Masofaviy o'qitish tizimi an'anaviy ta'lim tizimiga zid xususiyatga ega bo'lmasligi kerak. Masofaviy o'qitishda ham an'anaviy ta'lim tizimidagi ta'lim mazmuni saqlanadi. Demak, bugungi kunda barcha sohalardagi kabi ta'limda ham keng imkoniyatlar yaratilmoqda ekan, imkoniyatlardan o'z o'rnida amaliyotda foydalanib, taraqqiyot bilan hamnafas yashamoq, ishlamoq kerak.

Адамқұлов Н. М., Онгарбаева С.С.
(Талдықорған, Казахстан),
Таттибаева Г. Б.
(Тараз, Казахстан),
Адамқұлов Е. М.
(Алматы, Казахстан)

ОҚУШЫЛАРДЫ КӨРКЕМ-ЕҢБЕККЕ ОҚЫТУҒА ҰЙЫМДАСТЫРУ ҮРДІСІ

В статье раскрывается значение и особенности развития творческих навыков у учащихся молодежи с помощью информационной технологии, умение и навыки самооценивания законченной работы, умения раскрывать свои мнения.

The article reveals the significance and features of the development of creative skills in young students using information technology, the ability and skills of self-evaluation of the finished work, the ability to disclose their opinions.

Мектеп оқушыларын көркем еңбекті оқытуға дайындау оқу үдерісін мақсатты түрде ұйымдастыру, өз бетінше жұмыс жасай алатын маман дайындау міндетіне бағындыру, оқыту ісін білімгердің өзін-өзі бақылай алу және өз жұмысын өзі ұйымдастыра алу деңгейін арттыратын белсенді білім беру мен тәрбиелеу формаларымен байытуды қажет етеді.

Көркем еңбек пәнін оқыту әдістемесі педагогика ғылымының қазіргі кездегі көкейкесті мәселелерінің бірі ретінде оның негізгі ұғымдары мен

түсініктерінен құралады. Педагогикалық әдебиеттерде әдістеме белгілі-бір мақсат қойып орындалуы жоспарланған білім көздерін менгеру жолындағы болашақ мұғалімнің іс-әрекеттерінің мазмұны, кезеңдері, формалары және олардың жеке әдістері түрінде түсіндіріледі. Болашақ көркем еңбек мұғалімдерін әдістемелік іс әрекетке дайындаудың негізгі ұғымдары-әдістемелік тұрғыда оқыту, тәрбиелеу және жеке шығармашылық тұлға ретінде дамыту болып табылады. Оқытуға дайындау әдістемесі-оқыту мазмұнын жоспарлау, оқыту үдерісін басқаруды жоспарлау, оқыту нәтижесін бақылау, оқыту әдістерін жобалау, білім беру жобасы, білім беру әдістерін классификациялау т.б. ұғымдарын біріктіреді.

Болашақ көркем еңбек пәні мұғалімдеріне өнерді оқытуға *дайындау әдістемесінде* қажетті болашақ мұғалімнің алғашқы әдістемелік білімдер жүйесі-өнер пәнін оқыту әдістемесі пәні арқылы оқытудың қазіргі жағдайына диагностика жасау әдістері, оны жоспарлау әдістері, ұйымдастыру әдістері және ұйымдастырылған іс шараларды талдау әдістері туралы білімдерімен айқындалады.

Жоғары оқу орындарындағы оқыту үдерісінде болашақ көркем еңбек пәні мұғалімдеріне өнерді оқытуға дайындау арқылы мектеп оқушыларының көркемдік білім алуына эстетикалық тәрбиесіне болашақ мұғалімдерді дайындау әдістемесінің ұтымдылығын зерттеу мынадай міндеттерді анықтауға мүмкіндік туғызды:

1. Болашақ көркем еңбек пәні мұғалімдеріне өнерді оқытуға дайындау арқылы көркемдік білім беру үдерісін ұйымдастыруда өнерден оқу мен тәрбие жұмыстарын жоспарлау, ұйымдастыру және оны талдау туралы білімдерді меңгерту қажеттілігі туады.

2. Болашақ көркем еңбек пәні мұғалімдеріне өнерді оқытуға дайындаудағы шешуші фактор *«Өнер пәнін оқыту әдістемесі»* атты болашақ мұғалімдерге арналған элективті курсты ұйымдастыру болып табылады. Курс мазмұны өнер пәнін мектепте оқыту әдістемесін оқытудағы теориялық және тәжірибелік тұрғыдағы басты бағыттары, көркемдік білім берудің тарихы, өнерді мектепте оқытудың мақсаттары мен міндеттері және осы заманғы дидактикалық талаптар, өнер шығармаларын қабылдаудың өнертанымдық негіздері мен өнерді оқытудың әдістемелік негіздері, ұйымдастыру әдістері болып негізгі төрт бағытты қамтитынын көрсетеді.

Болашақ технология пәні мұғалімдеріне өнерді оқытуға дайындау әдістемесі арқылы болашақ мұғалімдерді көркемдік білім беруге дайындаудың ұсынылған әдістемесі негізінен үш бағдарламаны бір жүйеге біріктірсе:

1. «Өнер пәндерін оқыту әдістемесі» болашақ мұғалімдерге арналған элективті курс бағдарламасы іске асырылса:

2. «Өнер пәндерін оқыту әдістері» болашақ мұғалімдерге арналған өздік жұмыс тапсырмасы жасалынса:

3. «Өнер пәндерін оқыту тәсілдері» атты болашақ мұғалімдерге қолөнерді оқытудың өнертанымдық негіздері мен көркемдік білім берудің педагогикалық іскерлігі мен дағдыларын қалыптастыруды қамтамасыздандыратын бағдарламасы қосылса.

Болашақ көркем еңбек пәні мұғалімдеріне өнерді оқытуға *дайындаудың дидактикалық шарттары: Мазмұнды қамтамасыз ету:* «Өнердің тарихы мен теориясы», «Өнерді оқыту әдістемесі» пәндерінің бағдарламасын жасау сол

бойынша дәрістік, тәжірибелік сабақтар өткізу; «Педагогикалық іс тәжірибе» бағдарламаларына қосымшалар енгізу арқылы мектептегі өнер пәнінен сабақтар мен сабақтан тыс тәрбиелік іс шаралар ұйымдастыру; «Өнер пәнін оқыту әдістемесі» атты элективті курс бағдарламасын жасау және оның сабақтарын өткізудің әдістемесі карастырылады. *Ұйымдастырушылық қамтамасыз ету:* дипломдық жұмыс, курстық жұмыс, қолөнер мұражайларына экскурсиялар ұйымдастыру, тринг, тест тапсырмалары, қолөнер туралы пікір алысу, баяндама, нұсқау, кеңес беру, сауалнама, конференция, семинар, дебат, көрме жұмыстары ұйымдастырылады. *Әдістемелік қамтамасыз ету:* оқу бағдарламалар, оқулықтар, көрнекілік құралдар, электрондық оқулықтар, дидактикалық материалдар, оқытудың инновациялық технологияларының болуы. *Материалдық қамтамасыз ету:* кітапхана қоры, интерактивті тақта, видео, компьютерлік кластар оқу материалдарымен жабдықталуы.

Оқушыларға өнерді үйретудегі оқытуға дайындау әдістемесі арқылы мектеп оқушыларының көркемдік білім алуына эстетикалық тәрбиесінде ұтымдылығын зерттеу жұмыстары мынадай міндеттерді анықтауға мүмкіндік туғызды:

1. Мектеп оқушыларын өнер пәнін оқытуға дайындау әдістемесі арқылы көркемдік білім беруді ұйымдастыру үшін көркемдік білім беру үрдісінен, өнердегі оқу мен тәрбие жұмыстарын жоспарлау, ұйымдастыру және оны талдау туралы білімдерді меңгерту қажеттігін көрсетті. Мектеп оқушыларын өнер пәндерін оқытуға дайындау әдістемесі оқушыларды арнайы әдістемелік білім мен іскерліктерін менгерту дайындығынан өткізу қажеттілігі;

2. Курс мазмұны мектеп оқушыларын өнерге үйретуге дайындау әдістемесі, оны оқытудағы теориялық және практикалық тұрғыдағы басты бағыттары, көркемдік білім берудің тарихы, өнер тарихын мектепте оқытудың мақсаттары мен міндеттері және осы заманғы педагогикалық талаптар, өнер шығармаларын қабылдаудың өнертанымдық негіздері, өнерді оқытудың әдістемелік негіздерін ұйымдастыру әдістері болып негізгі төрт бағытты қамтитынын көрсетті.

Мектеп оқушыларына қолөнер бұйымдарын дайындау оқу үдерісін мақсатты түрде ұйымдастыру, өз бетінше жұмыс жасай алатын шебер дайындау міндетіне бағындыру, үйрету ісінде оқушыларға өзін-өзі бақылай алу және өз жұмысын өзі ұйымдастыра алу деңгейін арттыратын белсенді білім беру мен тәрбиелеу формаларымен байытуды қажет етеді.

Өнерді оқыту әдістемесі педагогика ғылымының қазіргі кездегі көкейкесті мәселелерінің бірі ретінде, оның негізгі ұғымдары мен түсініктерінен құралады. Педагогикалық әдебиеттерде әдістеме белгілі-бір мақсат қойып орындалуы жоспарланған білім көздерін менгеру жолындағы оқушылардың іс-әрекеттерінің мазмұны, кезеңдері, формалары және олардың жеке әдістері түрінде түсіндіріледі. Оқушыларды әдістемелік іс әрекетке дайындаудың негізгі ұғымдары-әдістемелік тұрғыда оқыту, тәрбиелеу және жеке шығармашылық тұлға ретінде дамыту болып табылады. Оқушыларды өнерге дайындау әдістемесі-оқыту мазмұнын жоспарлау, оқыту үдерісін басқаруды жоспарлау, оқыту нәтижесін бақылау, оқыту әдістерін жобалау, білім беру жобасы, білім беру әдістерін классификациялау т.б. ұғымдарын біріктіреді.

Мектеп оқушыларын қолөнер бұйымдарын жасауды үйретуге дайындау әдістемесінде қажетті оқушының алғашқы әдістемелік білімдер жүйесі-өнер

пәнін оқыту әдістемесі пәні арқылы оқытудың қазіргі жағдайына диагностика жасау әдістері, оны жоспарлау әдістері, ұйымдастыру әдістері және ұйымдастырылған іс шараларды талдау әдістері туралы білімдерімен айқындалады.

Сондай ақ мектеп оқушыларының көркемдік білім алуына эстетикалық тәрбиесіне болашақ мұғалімдерді дайындау әдістемесінің ұтымдылығын зерттеу мынадай міндеттерді анықтауға мүмкіндік туғызды:

1. Мектеп оқушыларын өнерге үйретуге дайындау арқылы көркемдік білім беру үдерісін ұйымдастыру, қазақтың қолөнеріне оқу мен тәрбие жұмыстарын жоспарлау, ұйымдастыру және оны талдау туралы білімдерді меңгерту қажеттігі туындайды. Оқушылар арнайы әдістемелік білім мен іскерліктерін менгерту дайындығынан өткізу қажеттігі туындайды.

2. Оқушыларды өнерге оқытуға дайындаудағы шешуші фактор, болашақ мұғалімдерге арналған элективті курсты ұйымдастыру болып табылады. Факультативті курс мазмұны өнер пәнін мектепте оқыту әдістемесін оқытудағы теориялық және тәжірибелік тұрғыдағы басты бағыттары, көркемдік білім берудің тарихы, өнерді мектепте оқытудың мақсаттары мен міндеттері және осы заманғы дидактикалық талаптар, өнер шығармаларын қабылдаудың өнертанымдық негіздері мен өнерді оқытудың әдістемелік негіздері, ұйымдастыру әдістері болып негізгі төрт бағытты қамтитынын көрсетеді.

Мектеп оқушыларын «Көркем еңбек » пәні арқылы қолөнерді оқытуға дайындау әдістемесі арқылы көркемдік білім беруге дайындаудың ұсынылған әдістемесі негізінен үш бағдарламаны бір жүйеге біріктірді;

1. «Қолөнер» атты жоғарғы сынып оқушыларына арналған элективті курс бағдарламасы;
2. «Қолөнер» атты оқушыларға арналған өздік жұмыс тапсырмасы;
3. «Қолөнер» атты оқушыларға арналған өнертанымдық негіздері мен көркемдік білім берудің педагогикалық іскерлігі мен дағдыларын қалыптастыруды қамтамасыздандыратын бағдарламасы.

Жоғарғы сынып оқушыларын «Қолөнер» пәнін оқытуға дайындаудың дидактикалық шарттары мыналар;

- қолөнер пәнін мазмұндық түрде қамтамасыз ету;
- «Қолөнер тарихы мен теориясы»;
- «Қолөнерді оқыту әдістемесі» пәндерінің бағдарламасын жасау сол бойынша дәрістік, тәжірибелік сабақтар өткізу;
- «Педагогикалық іс тәжірибе» бағдарламаларына қосымшалар енгізу арқылы мектептегі қолөнер пәнінен сабақтар мен сабақтан тыс тәрбиелік іс шаралар ұйымдастыру;
- «Қолөнер пәнін оқыту әдістемесі» атты элективті курс бағдарламасын жасау және оның сабақтарын өткізудің әдістемесін карастыру.

Мұғалімнің оқушыларды қолөнерге баулуға ұйымдастырушылық қамтамасыз ету жолдары:

- мұғалімнің нақтылы жасаған жұмыстары;
- өнер мұражайларына экскурсиялар ұйымдастыру;
- тренинг, тест тапсырмалары;
- өнер туралы пікір алысу, баяндама, нұсқау, кеңес беру, сауалнама, конференция, семинар, дебат;
- көрме жұмыстарын ұйымдастыру;

- Әдістемелік қамтамасыз ету;
- оқу бағдарламалар, оқулықтар, көрнекілік құралдар, электрондық оқулықтар, дидактикалық материалдар, технологиялық карталар, фотосуреттер;
- оқытудың инновациялық технологиялары;
- оқушыларды материалдық қамтамасыз ету:
- кітапхана қоры; интерактивті тақта;
- бейне таспа түсірімдері (видео);
- компьютерлік кластардың оқу материалдарымен жабдықталуы.

Жоғарғы сынып оқушыларына қолөнерге үйретуде - өзіне тиісті әрекетті орындауға қабілетті және дайын деп есептейтін тұлғаның субъективті жағдайы, хал-күйі деп тануға болады. Осылайша, оқушылардың қолөнер пәнін оқытуда, оларды шеберлікке дайындау үлгісін жасай келе, біз негіз ретінде үш құрамдаушыны алдық (мотивациялық, мазмұндық және іс-әрекеттік). Қолөнер саласындағы ғылыми-педагогикалық әдебиеттерді талдау мен эксперименттік зерттеу нәтижелері оқушылардың қолөнердегі әдістемелік дайындығының құрылымдық моделін анықтауға септігін тигізеді. Қазақ қолөнерінің қандай түрінде де ою-өрнектер пайдаланылады. Қолөнер бұйымдарынан жасалған заттар да олар өз орнын тауып жатады. Негізінен, қазақ символы көп қабатты. Ол басқа символдармен астасып, мағынасын байыта береді. Этнографтардың айтуынша, бұл жерде ұшбұрыштың және оған қиысатын барлық элементтердің мәні айрықша. Олардың түсіндіруінше, үшбұрыш магиясының мәні үш дүниені тұтастыра білуінде. Қазақтың дәстүрлі көзқарастары бойынша, үшбұрыш – су, жер, ауа – үш ғаламның белгісі болып саналатын балықты, оқты, құсты меңзейді. Егерде осы үшбұрыштың ішіне қошқар мүйіз өрнегі қиысса, ол отты бейнелейді. Жалпы қазақтардың ұғымында ою-өрнек ол барлық «кіріс» пен «шығысты», «жағал» мен «қиысуды» белгілейді.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Өстеміров К., А. Айтбаева. Қазіргі білім беру технологиялары. - Алматы, АГТУ баспасы. 2006 ж. 108 бет.
2. Профессиональная педагогика: Учебник для студентов, обучающихся по педагогическим специальностям- М.: Ассоциация «Профессиональное образование», 1997. - 512 с.
3. Адамқұлов Н. М. Өнімді еңбек Талдықорған., 1997 ж.
4. Скакун В. А. Преподавание общетехнических и специальных предметов в средних ПТУ: Метод. пособие. - М.: Высшая школа, 1987.
5. Устемиров К. У., Шаметов Н. Р., Васильев И. Б. Профессиональная педагогика: Учебник для учащихся колледжей и вузов по педагогическим специальностям. - Алматы, АИПА, 2005 г.
6. Устемиров К. У. Преемственность содержания технологичного и профессио-нального образования учащихся молодежи. — Алматы, 2002 г.
7. Устемиров К. У., Шаметов Н. Р., Васильев И. Б., Тлеубердиева А. Т. Методические рекомендации по проведению семинарно-практических занятий по профессиональной педагогике. - Алматы, 2005 г.
8. Өстеміров К. Ө., Шәметов Н. Р., Васильев И. Б., Кәсіптік педагогика. - Алматы., 2006 ж.
9. Адамқұлов Н. М. Ұлттық қолданбалы қолөнері., Оқулық Алматы-2007 ж.

Алхамбаева Гүлназ Ерғалықызы
(Караганда, Казахстан)

САЯСИ ДИСКУРСТАҒЫ МЕТАФОРА

Әрбір тіл бірегей болып табылады және әрқайсысының өз ерекшеліктері бар. Кез-келген шетел тілін меңгерген тұлға, әртүрлі лексикалық бірліктер мен тілдік әртүрлі фонетикалық және грамматикалық заңдылықтарды қолданады. Дегенмен, көбінесе сөйлейтін адамдар белгілі бір коммуникативтік стратегияға сай тілдік мінез-құлықты талап ететін қарапайым сөйлеу жағдайлары алдында дәрменсіз.

Тіл коммуникативтік құрал ретінде әлеуметтік, қоғамдық және саяси әлемде көрініс табады. Заман ағымына сай сөзді көркемдеп, қабылдаушының зейінін аулау мақсатында метафоралар қазіргі бұқаралық ақпарат құралдарында да зор қолданысқа ие болуы тақырыптың өзектілігі болып табылады.

Саяси метафоралардың зерттелуі қоғамдық сананы бейнелейді, бұл жағдайдың жай-күйін белгілеуге ғана емес, сондай-ақ әлемнің түрлі мәдениеттеріндегі қабылдаудың өзгеру үрдісін анықтауға мүмкіндік береді.

Alkhambayeva Gulnaz Ergalylyzy
Karaganda State University named E. A. Buketov
Karaganda, Kazakhstan

XX ғасырдың орта шеніне дейін метафора жай ғана стилистикалық құрал немесе көркем шығарманы әсірелеуші, көркемдеуші әдіс ретінде қарастырылып келсе, соңғы онжылдықтарда тілтанушы ғалымдар метафораның көпқырлылығына көңіл аударып, жан-жақты зерттеуді қолға алды. Мұндай ғалымдар қатарына метафора жайлы құнды еңбектер жазған Н. Д. Арутюнова, В. Н. Телия, Б. Блэк, Дж. Лакофф, М. Джонсон сияқты авторларды жатқызуға болады.

Ғылыми мақаланың өзектілігі: тілдік бірлік болып табылатын метафора ойлаудың және әлемді танудың әмбебап құралы. Ғылыми кеңістікте метафоралар поэзия тіліне тән поэтикалық элемент болса, публицистикалық стильдегі метафоралардың қолдануының ерекшелігін көрсету. Мақаланың ғылыми жаңалығы қазіргі қазақ және неміс тіліндеріндегі метафораның рөлі, функциялары анықталып, бүгінгі таңдағы бұқаралық ақпарат құралдарындағы саяси метафоралар саяси дискурста қарастырылуы болып табылады [1].

Қазақ тіл білімінде тілдік метафора, оның түрлері туралы А. Байтұрсыновтың «Әдебиеттанығыш», К. Ахановтың «Қазақ тілі лекикасының мәселелері», «Тіл біліміне кіріспе», М. Балақаев, М. Томанов, Е. Жанпейісов, Б. Манасбаевтың «Қазақ тілінің стилистикасы», Ә. Болғанбаевтың «Қазақ тілінің лексикологиясы», З. Қабдоловтын «Сөз өнері», А. Айғабыловтың«Қазақ тілінің лексикологиясы», І.Кеңесбаев, Ғ. Мұсабаевтың «Қазіргі қазақ тілі», тағы басқа біршама қазақ тіліне қатысты еңбектерде айтылып, түсінік беріледі.

Қазіргі қазақ тілінде метафоралардың зерттелу бағыттарын былайша саралауға болады:

- қазіргі метафоралардың тілдік табиғатын ашу, оған қазіргі тілге сай ғылыми анықтама беру;
- метафораның түрлерін айқындау;

- жаңа мағына жасаудағы метафораның танымдық рөлін көрсету;
- әлемнің тілдегі көрінісін танып білуде метафораның қызметін көрсету;
- көркем мәтіндегі ұлттық еркешелікті көрсетудегі метафораның маңызы;
- метафораның концептуалдық қызметі, номинативті мағына жасау қызметі.

Метафораның мағына дамытудағы маңызы туралы А. Байтұрсынов, Ә. Болғанбайұлы, М. Балақаев, Ғ. Қалиұлының құнды пікірлері бар. Кейінгі зерттеулерде, мәселен, А.Сыбанбаева метафораны былай деп анықтайды: «Адамның ақыл-ойы салыстыруға келе бермейтін семантикалық концептерді (ұғымдарды) салыстырудың нәтижесінде метафора туындайды. Сондықтан метафораның жасалу механизмін зерттеу — адамның ойлау процесін зерттеу деген сөз». А. Ысқақов былай дейді: «Метафораның ең басты стильдік ерекшелігі — бейнелілігі, ойды бейнелі түрде жеткізетіндігі. Ол сондықтан да көркем әдебиет стилінде жиі қолданылады. Ал, ғылыми, кеңсе, ресми іс қағаздары стильдерінде метафора дәл мұндай дәрежеде кездеспейді». Ғалым Т. Қоңыров метафораның жасалуына теңеудің негіз болатындығын айтады: «Әрбір теңеудің көлеңкесінен метафоралық мағына көрініп тұрады» [2].

Публицистикалық стильде тілдің эмоциональды элементтері және сөзді образды қолдану сияқты әдеби стильге тән құбылыстар да кездеседі. Бұл оның әдеби стильге жақындығын көрсетеді. Ал оның фактіні толық және логикалық жүйелі баяндау тәсіл жағынан ғылыми стильге жақын екені байқалады.

Метафоралар газет журналистикасында белсенділікпен пайдаланылады, ол сөздердің ақпараттық құндылығын журналистердің маңызды функцияларына қатысатын сөздерді пайдаланудан туындаған қауымдастықтар арқылы арттырады - сендіру және эмоционалдық әсер [3].

Бұқаралық ақпарат құралдары тікелей тілдік қарым-қатынас мәдениетімен байланысты мәнерлік, эмоционалдық және құндылық санаттарымен тікелей байланыста болады.

Метафора газет сөзін оқырманның санасына белсенді, тиімді, тиімдірек әсер етеді. Мәселен, газет-журналистік стилдегі метафораның рөлі шынайы әлемнің көрінісі және тіл туралы жазылған объективті білім, сондай-ақ журналистің жеке, көркемдік әлемін құру тәсілі болып табылады. Оған төменде келтірілген мысалдар дәлел бола алады [4].

1) «Негізі кеншілер қаласының алып қадамы тау көтерген Толағайды елестетеді».Бұл тіркестегі Толағайдың кім екенін түсіну үшін, неге олай теңеу берлігендігін білу үшін, бұл баспаның оқыраманы «Толағай» аңызын білуі керек. Қысқаша мазмұны - жұртын су тапшылығынан құтқару мақсатында өзін құрбан еткен батыр жайлы. Бұл Толағай есімді батыр жыл санап емес, күн санап өсетін алып баланың есеюі сияқты, кеншілер қаласы үлкен қадамдар жасап отыр дегенді жеткізеді [5].

2) «...көмір өндірісін алақанында ұстап тұрған алпауыттардың газдан сескенетін жөні жоқ». «Алақанында ұстау» тіркесі, тура мағынасында да, ауыспалы мағынасында да кеңінен қолданылады. Жалпы алақан деген сөз адамға қатысты атау. Алақанға сиярлық нәрселерді атаған кезде, яғни тура мағынасында қолданылады. Ал көмір өндірісін алақанда ұстағандары - билікті, басшылықты білдіріп тұрғаны анық [5, с. 12].

3) «...Елбасының сарабдал саясатының нәтижесінде..» дегендегі «сарабдал» сөзі - өз бойына тегіннен-тегін лақ ете қалмайтын сөзге сараңдықты, ұрымтал мен ұтымдалды қапысыз танитын қырағы ақылды, санап айтып, қадап тигізетін мірдің оғындай өтімді пікірді, бұралаңы мен бұлтарысы көп өмір жолынын қай тұсында да көңіл бұйдасын тек арға ұстатқан рухани қайсарлықты, көз келгенде кездесе бермейтін кемел парасатты сипаттайтын мағыналарды түгел сыйғыза алады [6].

Неміс тілі сөзді қалыптастырудың кең мүмкіндіктері себебінен ықтимал шектеусіз сөздікке ие. Оның жаңаруы үздіксіз жүргізіледі. Кез келген басқа тіл сияқты, ол жаңа сөздік қорымен, қоғамның дамуына жаңа жағдайларға бейімделеді. Ф.Штарк әділетті түрде айтқанындай, «тіл тарихы - әрдайым мәдениет тарихы және белгілі бір дәрежеде саяси тарих».

Кейбіреулер неміс тілін көркемдік, графикалық және көрнекі құралдармен сипаттамайды деп есептейді. Мүмкін бұл неміс тілінің өрескел естілуі мен немістер туралы стереотиптерге байланысты шығар. Дегенмен, бұл - терең түсінік, неміс тілі - өте бай тіл. Мұны мысал ретінде метафораларды қолдану арқылы көре аламыз. Неміс тілі көптеген адамдар ойлағаннан гөрі әлдеқайда жарқын тіл.

Саяси дискурста метафораларды қолданудың негізгі себебі – түсініксіз мәліметті түсіндіру, қабылдаушыға әсерлі етіп жеткізу және қоғамда болып жатқан жағдайдың оңдығын немесе терістігін дәлелдеуде өз пікірін ортаға салу қажеттілігі.

Неміс саяси дискурсындағы «Саясат - бұл спорт» және «Саясат - ойын» метафоралық үлгілері «ойын» және «спорт» концептуалды өрістерінің спикерлері санасында «білім» мен «шеберліктің» арқасында жоғары өнімділікке ие модельдер тобына жатады.

Неміс газеттеріне белгілі саясаткер, қоғамдық қозғалыс өкілдерінің тектерін етістікке айналдырып қолдану тән. Сонымен канцлер Ангела Меркелдің көп метафораланатынына мақаланың мына үзіндісі дәлел бола алады: Sie genschert, laviert,verunklart, lässt offen, bleibt unbestimmt. Das Vage ist ihr längst zur politi- schen Natur geworden. Бұл сөйлемде, жоғарыда атап өткеніміздей белгілі неміс саясаткері, ГФР-ның экс-канцлері Ганс-Дитрих Геншердің тегі етістікке айналған. Мағынасын айта өтсек, «Меркель геншернше басқарады: бұлтарады, бүкпелейді, ақпаратты түгел айтпайды» [7].

Сондай-ақ, неміс баспасөз құралдары түске байланысты метафораларды жиі қолданады. Мысалы «Grüne» wollen Atomausstieg zustimmen» яғни, «Жасылдықтар» атом энергиясын пайдаланбау туралы шешімді қолдамақшы ниеттері бар» үзіндісіндегі «жасылдықтар» деп отырғанымыз ГФР-дағы «Grüne» саяси партиясы болып табылуда. Келесі үзінділерде де «жасыл» сөзі білдей бір партияның орнына метафораланып пайдаланылып тұр: Atomausstieg: Die grüne Welt in Unordnung. Stuttgart: Bahn-Chef wirft Grünen “Volksverdummung” [8].

Сонымен, кейбір неміс баспасөз беттеріндегі мақалаларды зерттеу нәтижесінде жоғарыда келтірілген мысалдарға жолықтық. Яғни, халық тұрмысы мен жағдайын мәлім қылатын газет беттері метафоралармен, оның ішінде, әдетте қатаң әрі тік жазылатын саяси мақалалардың метафоралануы неміс халқының да тілі бай деген көзқарастың қалыптасуына әкелді.

Зерттеу жұмысымыздың әдебиет көзі болған авторлардың бірі, «метафораның атасы» З.Қабдолов өз еңбегінде айтып өткендей, метафораны байырғы және жаңа мағынаның қосындысынан туған сөз мағынасы деуге де болады. Оныңтабиғи болмысы бір уақытта екі мағынаның бір сөзде қатар өмір сүруіне икемделген.

Неміс және қазақ тілдері екі түрлі тілдік топқа жататындықтан, ондағы стилистикада да, метафораның құрылымдық және семантикалық ерекшеліктерінде елеулі айырмашылықтар болады. Сондықтан екі салыстырылатын тілдердің құрылымы мен мағынасы жағынан ерекшеленетінін айту орынды.

Жұмыс барысында жасалынған тұжырымдамалар мен зерттеу нәтижелерін жүйелеп, мынадай негізгі тұжырымдарды атап өтуге болады:

1) Метафора - белгілердің немесе түрліше қасиеттердің ұқсастығына қарай бір заттың не құбылыстың басқа бір заттың не құбылыстың атауымен аталуының негізінде сөз мағынасының ауысуы.

2) Метафора ұқсастық негізінде жасалған сөздің ауыспалы мағынасы ғана емес, ол - тілде өзімен бірге күрделі ойды ала жүретін құбылыс.

3) Дискурс– әлеуметтік салаға тиесілі категория. Дискурста халықтың, тұлғаның мәдниеті пен менталитеті айқындалады.

4) Саяси дискурста кездесетін кез-келген метафораны саяси метафора деп қарастыруға болады.

5) Қазіргі күні метафораның эмоционалды-экспрессивті міндеті кеңінен қолданылып жүрген сфера бұқаралық ақпараттық құралдар аясы.

Зерттеу жұмысымызды қорытындылай келе неміс және қазақ саяси дискурсындағы саяси метафораның жұмысын талдау әлеуметтік-саяси өзгерістер мен семантикалық процестердің тығыз байланысын көрсетті. Салыстыру барлық тілдерде табылған әмбебап семантикалық ерекшеліктерге байланысты мүмкін болады. Қазақ және неміс тілдеріндегі саяси метафоралардың салыстырмалы талдауы көптеген арнайы тұжырымдарды, соның ішінде ғылыми-техникалық терминдерді және арнайы салалардың терминдерін метафоралық қолданыста анықтауға мүмкіндік берді.

ҚОЛДАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1 Қабдолов.З., Сөз өнері.- Алматы, - 2002. - 219 б.
2 Мазибаева Ж. О. Метафоралардың тілдік танымдық мазмұны // Абай атындағы ҚазҰПУ Хабаршысы, Филология сериясы №2. - 2013ж.
3 Ахатова А. Политический дискурс и языковое сознание. Алматы, 2006.- 302 с.
4 Демьянков В. З. Политический дискурс как предмет политологической филологии.- М. 2002. – 22 - 42б.
5 Абдулов А. Жаңаөзендегі «қанды жексенбі» //Хабар. Жетікүн бағдарламасы. 2014. 18 -ақпан.
6 Қуатбек Ә. Елбасы не дейді? // Айқын. Алматы. 2018. 12-сәуір.
7 K. Yakobi. Das Grüne Wunder // Der Spiegel.- №36.-2015.5.September.
8 P. Müller. Grüne Wunder //Frankfurter Allgemeine Zeitung. - №17. 2011

Курбанова Мохидил Улугбек Кизы,
Пакирдинова Шаходат Абдумаликовна,
Юлдашева Зарнигор Хасанбой кизы
(Фергана, Узбекистан)

ЭФФЕКТИВНАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ РАННИХ ДЕТЕЙ

Аннотация: *в данной статье рассматриваются вопросы развития дошкольников, основные критерии их функционирования, психологические особенности детей, факторы их развития и развития.*

Ключевые слова*: ребенок, психика, физиология, часы, стекло, цвет, предмет, зрение, возраст, произношение, память.*

Каждый месяц жизни ребенка является важной вехой в формировании его физических и умственных способностей. Двух- и трехмесячные дети также значительно отличаются от новорожденных, в то время как трехлетние дети немного старше, чем однолетние. Личность, характер и поведение ребенка известны в некоторой степени в раннем детстве. Следовательно, при анализе характеристик развития ребенка в данный момент важно знать, как происходило это развитие на более ранних этапах. Это необходимо не только для улучшения и ускорения процесса развития ребенка, но также для обеспечения того, чтобы этот процесс соответствовал возрасту ребенка.

На основании педагогического опыта и результатов психофизиологических исследований умственное развитие детей дошкольного возраста делится на следующие возрастные стадии (включая период от рождения до начала обучения).

От рождения до года: жизнь ребенка (первый месяц жизни);

Первый год его жизни - это период благочестия.

2. От одного года до трех лет: раннее детство.

3. От трех до семи лет: дошкольное образование.

Хотя эти периоды развития детской психологии общеприняты, их нельзя считать абсолютным периодом. Нет строгой границы в распределении по возрасту. Невозможно четко разграничить границы между периодами человеческой жизни, так как никто не может указать месяцы и часы года. Поэтому разделение вышеуказанных периодов не является абсолютным.

С самого раннего детства ребенок стремился понять особенности окружающих его предметов и простые связи между ними. Этот период формирует основу психического развития, новых проявлений когнитивного и когнитивного поведения. 1 Старший ребенок не может просматривать предметы последовательно и систематически. Он сосредотачивается, главным образом, на значении предмета на чем-то и признает их как таковые Впоследствии приобретение новых когнитивных поведений демонстрируется ожиданием ребенком перехода от субъективного поведения к движению вперед, и он больше не может удерживать детей ребенка, но может догадываться. Ребенок в возрасте от 2,5 до 3 лет может видеть правильный рисунок цвета, формы и размера взрослого, угадывая и воспринимая именно то, что они есть. Дети могут различать сначала по форме, размеру, а затем по цвету. В процессе ребенок начинает понимать, что есть много вещей, которые

имеют одинаковую природу. Однако, когда ребенок начинает рисовать, он или она игнорирует цвет предметов и использует цвета, которые ему нравятся больше всего. Исследования показывают, что дети в возрасте 2,5-3 года могут воспринимать 5-6 форм (круг, квадрат, треугольник, прямоугольник, многоугольник) и 8 разных цветов (красный, огненный цвет, желтый, зеленый, синий, черный, белый, черный)., Из-за различных цветов и форм, используемых по назначению, детям этого возраста гораздо сложнее узнать их имена и использовать их в своих речах, хотя они могут их воспринимать. Для взрослых неправильно требовать, чтобы дети этого возраста помнили цвета и формы, для которых соответствующий период составляет 4-5 лет.

Режимы, которые ребенок сократил до трех лет, это в основном названия предметов и движений. Имена, как правило, представляют его функцию, даже если внешний вид предмета или движения может измениться, его имя не меняется. Поэтому ребенок быстро сокращает использование названий предметов в зависимости от своих задач. Память улучшается с ростом памяти. Память очень важна для развития ребенка.

У маленьких детей добровольное внимание остается приоритетом. Например, даже если ребенок очень занят, слушая сказку, он или она будет отвлекаться от сказки, когда кто-то входит в комнату. Большое внимание уделяется детскому возрасту, поскольку психическая жизнь постоянно нуждается в новых переменных, которые приходят извне. Однако чем яснее и яснее интерес к предмету, тем больше вероятность того, что внимание ребенка будет стабильным. Дальнейшее развитие добровольного внимания зависит от обогащения интереса. В этом возрасте добровольное внимание только начинает развиваться.

Образные образы трехлетнего мальчика родились под воздействием окружающих его предметов и подходят для определенной цели. После того, как ребенок видит ребенка, он одевает его и усыпляет. Если он увидит «медведя» в этот момент, он обратит свое внимание на этого «медведя», а затем «пойдет гулять» в лес. По мере того, как ребенок получает больше опыта, воображение становится богаче. У маленьких детей воображение более развито. Но ребенок путает воображаемый образ с объектами и объектами, которые ему известны. По этой причине сказки играют важную роль в воображении ребенка.

Раннее детство Воображение ребенка отличается от его или ее поведения с объектами. У детей этого возраста речь и когнитивные особенности в первый год их жизни представляют собой простую ассоциацию, то есть способность связывать разные идеи. Например, она рада видеть бутылку молока. Со временем ассоциация ребенка становится все более сложной. Когда мальчику исполняется один год, он рад видеть, что его мать выводит свою одежду на улицу. Дети, сильно пострадавшие от осмотра врача, начинают бояться людей на ринге.

На втором году своего детства ребенок начинает обнаруживать космические отношения, приобретает способность правильно обращаться с предметами в комнате.

Когда ребенок становится старше, он становится все более заинтересованным в окружающей среде. Тщательность и любопытство малышки играют очень важную роль в ее будущей жизни. Ребенок хочет

видеть и слышать все. Но для жизни и развития ребенка, не только впечатления, которые приходят от зрения и слуха, но также впечатление, которое они получают от обоняния и мышц.

В начале раннего детства у ребенка развиваются первые психические операции. Мы можем видеть это в деталях, когда ребенок пытается что-то получить. Их мышление в основном демонстративно и наполнено действием, и это помогает различать разные миры. Видя, что длинный шарик можно оттолкнуть чем-то более длинным, ребенок теперь может самостоятельно подумать, что можно получить шарик, который проскользнул под диван палкой. В детском мышлении этой эпохи обобщение играет большую роль. Речь важна для подведения итогов. Например, часы можно интерпретировать как часы или часы, висящие на стене. Однако, поскольку они настолько разнообразны, ребенку сложнее найти общий язык и подумать об этом, когда ему 2-3 года, и он может использовать другие вещи, которые, по его мнению, могут их заменить. Например, во время игры ребенок может использовать измельчитель вместо ложки или термометра, деревянной кровати или машины.

Ребенок может впервые пойти в «Двое юношей», чтобы использовать практическое мышление, а к третьему Йошида начинает самостоятельно использовать некоторые знакомые действия для решения конкретных проблем. Например, если ребенок этого возраста не может поставить кнопку на вазу своей рукой, он может грабить ее. Эту примитивную форму мышления иногда называют «мышлением руки». Эта форма мышления необходима для следующей стадии психического развития ребенка.

У трехлетних детей можно увидеть простые формы суждения. Эти типы суждений всегда относятся только к отдельным субъектам напрямую и индивидуально. Когда ребенку исполняется 2,5 года, он начинает задавать вопросы. Сначала вопросы касаются названий многих предметов, а затем вопросы касаются главным образом цели и использования предмета (например, что это такое, для чего, для чего оно используется?). Понятие современной концепции времени, времени и времени появляется намного позже, чем видение пространства. Ребенок должен больше общаться с предметами, взаимодействовать с ними и изучать их характеристики. Таким образом, он сначала собирает идеи об определенных объектах и событиях, а затем генерирует общие идеи и концепции и развивает логическое мышление. 2-3-летний ребенок хочет много видеть, много знать и понимать, что связано с его любопытством и вниманием. Он «застрял» повсюду, мешая взрослым, высушивая их и задавая много вопросов.

Важно, чтобы взрослые использовали все эти вопросы, чтобы прививать детям идеи и развивать другое понимание окружающего их мира. Когда ребенок получает четкий ответ на несколько вопросов, он / она отражает информацию в небольшой игре, тем самым сохраняя их в памяти. Когда ребенок наблюдает за окружающим миром с помощью объяснения взрослого, он начинает понимать окружающий его мир, сравнивает вещи и события и определяет взаимосвязи между некоторыми из них. Вот почему этот маленький мальчик становится все более распространенным в своем мышлении.

Развитие мышления ребенка тесно связано с ростом речи, а развитие речи помогает развитию мышления во взаимодействии с объектами, объектами и действиями. В свою очередь, уровень развития мышления помогает увеличить количество доступных ресурсов и, в целом, увеличить поток речи.

Еще одним важным достижением детей этого возраста является их способность изучать родной язык. Период от одного до трех лет - это период, когда речь усиливается.

Речь состоит из двух этапов в течение второго года жизни ребенка. Первый этап - с конца первого года до полутора лет, и способность ребенка понимать то, что он или она говорит, затрагивается в основном в этот период. Словарный запас ребенка быстро возрастал с одного года, когда он начал все больше и больше увлекаться этим предметом. Ребенок быстро запоминает название предмета.

Когда ребенку исполнится два года, они узнают названия движений. Эти действия включают действия, выполняемые ребенком, по крайней мере, или взрослым, которого ребенок называет и контролирует. Это «пассивная» речь, потому что ребенок понимает и не может говорить.

3 Дети, которые менее способны выполнять задания накануне подросткового возраста, не используют эти объекты в своих играх, а используют их в своих задачах. Речь ребенка развивается медленнее, пока ему не исполнится 1,5 года. За этот период он сократился с 30 до 40 калорий, до 100, но оставался практически недостаточным. С 1,5 лет его речь быстро развивается. Теперь ребенок не только просит назвать предметы, но и пытается их произнести. Развитие речи ускоряется. 2 К концу возраста ребенок может использовать до 300, а к концу возраста можно использовать от 500 до 1500 слов небольшим образом. 1,5 -3 Молодежь - это цензурированный период для развития речи. При настройке с ребенком взрослые должны произносить звуки точно и требовать от ребенка особого произношения.

Понимание того, что один субъект может быть заменен другим, знание окружающего ребенка мира является значительным поворотным моментом в организме и порождает некоторые первоначальные идеи. Дети в этом возрасте теперь могут представить себе сказки, события или истории, рассказанные взрослым, а также то, что изображено на картинке. Слушая сказки, ребенок пытается подражать сказочным героям, а иногда он может читать свои собственные сказки или рассказы. В раннем детстве память является ключевой функцией, и она способствует развитию всех форм познания. В этот период у ребенка быстро развивается память. Мотивация, эмоциональная и образная память в первую очередь участвуют в жизненном опыте ребенка. В этом отношении преобладает активная и эмоциональная память. В этом возрасте память в основном добровольная. Многие книги даются детям в этот период, когда они вспоминают сказки, львов и рассказы, но они не отражают общее умственное развитие ребенка или индивидуальную природу его памяти. Это результат общей гибкости нервной системы, присущей всем детям. Он все еще не может полностью запомнить их из-за последовательности событий и событий о себе и своей среде.

И, с другой стороны, самые важные игрушки для детей! Черные игрушки для детских пожеланий и настроений бывают нескольких видов!

1) Излишнее содержание и богатство темы игры;
2) отражение национальных эмоций в игровой деятельности детей;
3) проявление патриотических чувств во время игры.
4) проявление внимания, чувств и восприятий, памяти, мышления и речи, воображения, эмоций, воли, характера и способностей психических процессов в детском месяце.

Различные занятия детей детского сада постепенно готовят их к досугу. Педагоги включают элементы образования в детские игровые мероприятия. В результате дети многому учатся через игру, и их интерес к обучению становится умеренным.

Развитие умственных способностей ребенка с раннего возраста важно для того, чтобы ребенок стал хорошо образованным и мог преуспеть. Уровень образования молодежи в обществе определяет уровень грамотности государства. Поэтому важно оставаться сосредоточенным на детях и улучшать мозговую деятельность с раннего возраста.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ:

1. М. Расулова, Д. Абдуллаева, С. Ахунжонова. Психологическая готовность детей к школе. Ташкент. 2003.
2. Н. М. Большинство. Воспитание Годака. Ташкент. Медицина. 1983
3. М. Рахманова. Корсатильность в курсе психологии. Т.: «Педагог». 1981
4. Н. В. Латыпова. Воспитание малыша. - Ташкент. Медицина. - 1989
5. Леонтьев А. Н. Проблема в психическом расстройстве. - москва «Мысль. - 1965

Матмуратов Курамбай Машарипович,
Камолиддин Беҳзод номидаги
(Такшкент, Узбекистан)

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ

Ипак, пилла таркиби. Ипак матоси қадимдан инсонларнинг турмуш тарзида кундалик ҳаётий фаолиятида фойдаланиб келинаётган қимматли соф табиий ашё сифатида мухим аҳамиятга эга. Кўринишидан ипак, пилла толаси ингичка пишиқ, ялтироқ, товланиб турадиган тола, ипак қуртининг ипак ажратувчи иккита безидан чиқувчи суюқликдан ҳосил бўладиган табиий тўқимачилик хом ашёси сифатида шу соҳа мутахассислари томонидан ипак толаси таркиби шундай талқин этилади. Ипак - ипак қурти пилласини ўраб турган узунасига бир-бирига ёпишмаган, серицин (ипак елими) билан қопланган ва елимланган икки толадан иборат. Бу толада 70-75% фиброин (оқсил модда), 20-25% серицин (ипак елими), 2-3% турли минерал моддалар, 1-1.5% мум ва ёғлар бор. Пилла толасининг узунлиги ипак қурти турига қараб 400 метрдан-1500 метргача бориши мумкин. Тўқимачиликда ипак матолар турли хил қалинликда ишлаб чиқарилади.

Тасвирий – амалий санъатда ипак мато қўшимча ашё сифатида. Тасвирий ва амалий санъатда турли тарихий даврларда ипак матоларга тасвир ишлаш бизга маълум бўлган қадимий ашёлар, археологик топилмалар

ҳамда музейдаги экспонатлардан бизга маълум. Ипак матоларга тўқиб тасвир тушириш, ёғочдан ўйма босма қолип билан турли гуллар ва нақшлар босиш ҳамда зардўзликда бўртма шакллардан безаклар кўринишлари бизга маълум. Ипак матони бўяш технологияси айниқса турли рангбарангликка эга. Ўзбекистон - хусусан Марғилонда халқ амалий санъатидаги ипакчиликда уни бўяб, безатиб тайёр маҳсулот ҳолатига келтиришда усталар бой тажрибаларга эга. Ипак матога расм чизишда танлаб олинадиган мато ўртача қалинликга эга бўлгани маъқул. Мато табиий ҳолича бирламчи кўринишдаги бўёқ берилмаган ҳолдаги оч тонли туси расм чизишда ишчи юзанинг, фонининг аҳамияти катта. Агар мато бўялмаган бўлса, оч оқ кўринишига эга бўлса, мато сиртига ётқизилган бўёқ ранглари ниҳоятда тиниқ кўринади. Ҳозирги кунда замонавий батик услубидаги ипакка безак тури осиё мамлакатларидан кириб келган технология бўлиб бизнинг маҳаллий усталар ҳам безакда шу услуб ёрдамида безакчилик ишларида кенг қўллаб келмоқдалар. Ипак матони бадиий безаш борасидаги кузатувларим, йиғган маълумотларимни бир жойга жамлаб шу қарорга келдимки, айнан рассом ўзи яратган бадиий асар композициясини ипакка тасвирлашда ҳали етарли технологияга эришилмаганини, бу борада тасвир тушириш, ишлаш ва узоқ муддат тасвирнинг бекаму-кўст сақланиши, ипакка ишланган шахсий композициялар яхши сақланиши, ранглар тиниқлиги ва уйғунлигини ўзида мужассамлаштириши каби бир қанча талабларни бажара оладиган мукаммал тасвир чизиш технология яратишга зарурат туғилганлигини сездим. Юқоридаги ўқиб ўрганган маълумотларга таянган ҳолда ипакка расм солиш борасида уй-хонадон шароитида кичик-кичик изланишлар олиб бориш билан бирга анчагина бой тажрибалар орттирдик, эришган муваффақиятларимизни аста секин қоғозга тушириб ёзиб бориб амалий ишларимиз мевасини сизлар билан ўртоқлашишга қарор қилдик. Санъат ихлосмандлари келажакда мабодо ушбу янгиликка қизиқиш билдиришса шогирлар билан ҳамкорликда бажону-дил маҳорат дарсларини режалаштириб ўтаб кўрсатиб беришимиз ҳам фойдадан холи бўлмайди.

Тасвир чизишда мато танлаш. Маълумки Марғилон ипак ишлаб чиқариш фабрикаси бир қанча турдаги матоларни ишлаб чиқаради. Матолар орасида оқ шаффов ҳали ҳеч қандай безак берилмаган бир хил тонда бир неча ассортиметдаги матолар ҳам бор. Юпқа, ўртача қалинликдаги ҳамда нисбатан қалинроқ ҳали ишлов берилмаган матолар рассомчиликда айнан тасвир тушириш, чизиш ишларига мос келади.

Матони тасвирдан олдин тўйинтириш (грунтовкалаш) технологияси. Биздаги мавжуд ипак матога тасвир чизиш ишларини олиб боришдан олдин матони тўйинтириш (грунтовкалаш) ишларини амалга оширишимиз керак бўлади. Бунинг учун ипак матони тўғри грунтовкалашда силлиқланган (полировкаланган) ёғоч тахтача планшет керак бўлади. Ипак матони параллел юзма-юз планшет юзасига ётқизишдан олдин планшет юзасини махсус тайёрланган грунтовка билан япалоқ мўйқалам (чётка) билан ёки кичик ўлчамдаги валик ёрдамида бўяшимиз керак. Ундан сўнг ипак матони қуруқ ҳолича планшетга ёпиштириб 60-70 градус иссиқликда рўзғорда соч қуритишда ишлатиладиган фен ёрдамида плашшетга қараб 30-40 сантиметр узоқликдаги масофани сақлаб, иссиқ шамол йўналтириб 1 соатча қуритамиз. Кейин эса тайёр грунтовкаланган ва қуритилган ипак матони ёғоч планшетдан эҳтиёрлик билан 2та қўлимиз ёрдамида тортиб ажратиб оламиз. Юқорида

айтиб ўтганимиздек махсус тайёрланган грунтовка муҳим аҳамиятга эга бўлиб рассомлар учун ипак матога тасвир ишлашда қулай бўлишида йиллар давомида изланишларимнинг муҳим меваси ҳисобланади.

Грунтовка таркиби (1м кв учун) қуйидагича:

1. 2 та тухум оқсили
2. 2 грамм 5% оч рангдаги марганцовка эритмаси
3. 2 грамм 10% уксус эритмаси
4. 10 грамм дистирланган сув

Грунтовкага тон, ранг бериш ишлари. Умумий расм ишланадиган юзага фон беришда табиий бўёқлардан биттасини танлаб олиш мумкин. Ёнғоқ пардаси қайнатмасидан олинган табиий бўёқ, қизил пиёз пўстлоғи қайнатмасидан олинган табиий бўёғи, тут дарахтидан оқиб тушувчи жигарранг смоладан ёки қаҳва эритмасидан суюқ ҳолда грунтовкага қўшиб аралаштириб фойдаланиш мумкин. Эслатма: фақат умумий грунтовка таркибига тон берувчи суюқ табиий бўёқ 5% дан 7% миқдордан ошиб кетмаслиги зарур. Тон, ранг беришда бўёқни суюлтиришда 10% дистрланган сув умумий миқдоридан келиб чиқиб, қўшиб ишлатса ҳам мақсадга мувофиқ бўлади.

Чизишдан олдинги матони мустаҳкамлаш ишлари. Тасвир чизишдан олдин аввал биз тайёр груновкаланган ипак матоларни керакли ўлчамларда кесиб, чизиш учун таглик ёғоч планшетга кесиб олинган ипак мато елимланади. Бунда биз ўзи елимланадиган шаффоф плёнкадан фойдаланишимиз мумкин. Чизиш жараёнида ипак матони ўта енгиллигини ҳисобга олсак у ёқ –бу ёққа сурилиб кетмаслиги учун бу мустаҳкамлаш жараёни муҳим аҳамиятга эга. Мустаҳкамлаш жараёнида елимланган мато бурчакларидан ҳаво ўтиб туриши учун майда даражада очиқ жойлар қолдириш ҳам керак. Негаки биз сувбўёқларда ишлар эканмиз, намланиш жараёни ипак матони орқа томонида содир бўладиган намлик босими осон тарзда шу бурчаклардаги тешиклардан чиқиб кетишига имкон яратишимиз керак булади ва ипак мато сирти бўёқдан кейин тўлқинсимон бўлиб қолиши олди олинади.

Ипакка тасвир, расм чизиш технологияси. Контур чизиқли тасвир, расм устидан ипак мато параллел ётқизилиб шаффоф мато орқали кўринган тасвир устидан ипак матонинг ўзига ингичка мўйқаламда биринчи босқич ишларини бажариб сувли бўёқнинг тўқ ранги билан суюқ ҳолда контур бўйлаб тасвир чизиғи оқали ипакка ўтказилади. Тасвир чизишдаги кейинги иккинчи босқичда шу контур чизиқлар орқали композицияни рангларга ажратиб турлаш ишларини бажариб, рангли бўёқлар билан тасвирни бўяймиз. Учинчи босқичда чизилаётган расм композициясини янада деталлаштириб, соя - ёруғ оч-тўқ рангларга ажратишимиз мумкин. Баъзан орқа фондаги, яратилажак ҳоҳ у тематик график тасвир, ёки ҳоҳ у манзарали рангтасвир асари бўлишидан қатъий назар композициядаги тўлдирувчи атрибутларни (қисмларни) жой-жойига мутаносиб жойлаштиришимиз муҳим аҳамиятга эга. Миллий кўринишдаги композицияларда асарлар яратишда композицияни яхлит тугал ҳолга келтиришда мусаввирлар ҳуснихатдан, накш чизгиларидан ҳам усталик билан моҳирона муваффақиятли фойдаланадилар. Бирор бир ижодий ишни тайёр тасвирий санъат ҳолига кетиришда бешинчи босқичда бажариладиган амаллар қуйидагилардан иборат бўлиб, асосан чизиб тугалланган композицияга бадиий сайқал бериш ишларида нозик нафис чизгилар билан ишлаш, яна бир марта яратилаётган асарнинг бадиий қийматини оширишда

муҳим жиҳат хисобланади. Бунда биз тилла зарҳаллар бериш каби тасвирдаги умумий композицияни ёритишда аниқ технологияларни қўллаб иш кўришимиз керак бўлади.

Бўёқ турлари. Ипакка тасвир ишлашда бизнинг тажрибамизга кўра асосан табиий сувли бўёкларнинг ишлатилишида амалий машғулотларда анчагина бой малакаларга эришилди. Акварел сув бўёқи суюқ холда ишчи юзага юпқа қилиб суркалиши хисобига оч тонга эришиш мумкин. Аксинча қуюқ қилиб ишчи юзага суркалиши эса тўқ кучли ранг туси кўринишида бўлади. Бўёқнинг бу хусусиятлари асар композициясининг узоқ-яқинни тасвирлашдаги фазовийлигини, кенг маконнинг реал кўринишини таъминлашга ёрдам беради. Бўёқ таркибидаги ниҳоятда майда рангли пигментлар (рангли кукунлар) асарнинг тиниқ ва шаффоф кўринишига эришилади. Баъзан бўёқ таркибига бўёқни мустаҳкамлаш учун боғловчиси сифатида тоза табиий асалдан кам миқдорда қўшиб ишланса эластиклилик билан бирга ранглар янада тиниқ кўринади. Юқорида айтиб ўтганимиздек табиий бўёқлардан (ёнғоқ меваси ички пардаси, қизил пиёз пўстлоғи, тут дарахтидан оқиб тушувчи тўқ жигарранг смоладан ёки қаҳва эритмаси) фойдаланганимизда ҳам ушбу сувли бўёқ тарзида, боғловчисида яна кам миқдорда асални қўллашимиз мумкин. Бўёқларга сув қўшишда, мўйқаламларни чайиб ювиб олишда қор суви ёки дистирланган сувдан фойдаланишимиз мақсадга мувофиқ бўлади. Темпера бўёқларини ишчи юзага тасвир ишлашда иложи борича кам ва кичик ҳажмдаги майдончаларни бўяганимиз маъқул. Негаки темпера бўёқи кучли ашё хисобланиб катта майдончаларни бўяган пайтимиз қуриганидан кейин ипак матода тортишиб бужмайтириш эҳтимоли жуда катта бўлади ва бу ҳолат ипак матога ишланган ижодий ишнинг сифатсиз чиқишига олиб келиши мумкин. Гуаш бўёқи қуриган пайти очариб кетиши ҳамда сал буклам содир бўлганда бўёқ қатлами синиши кўчиб кетиши эҳтимоли бор бўлиб уни олдини олиш мақсадида бунга ҳам оз миқдорда асал ёки глицерин қўшилса эластиклиги ошади. Рангли (тошлардан майдалаб тайёрланган минерал) пигментларни қўллаб ҳам тасвир ишласа булади, бунда биз пигментларни боғловчиси сифатида тухум сариғи, суюлтирувчиси сифатида тоза дистирланган сувдан ёки қайнатиб совутилган сувдан ишлатамиз.

Асарларни экспозицияга тайёрлаш. Ипак матоларга ишланган ижодий ишларни бирор кўргазмада намойиш этишда бадиий асар даражасида уларни экспозиция қилинишидан олдин ниҳоятда нозик дид билан ишланган рамалар (багет) ичига жойлаб стендга ёки деворга осилса ижодий ишлар эстетик жиҳатдан ажойиб кўринишга эга бўлади. Ижодий ишларни интерьерда экспозиция дизайнини ҳисобга олган ҳолда ёруғлик даражаси, инсон омили яъни эргономик талаблардаги кўриш нуқтасининг қулайликдаги энг оптимал баландликни танлаш муҳим аҳамиятга эга. Тайёр асарлар тематикасидан келиб чиқиб, туркумли (серияли), ранглар гаммаси, ишлашдаги хилма-хил техникада ишланишига қараб тартиб билан намойиш этилади. Ипак матога ишланган тайёр асарлар шишаланган рамкада ҳолида ёки махсус шаффоф витрина кўринишидаги ойна остида намойиш учун тағдим этилиши мумкин.

Тасвирий санъат асарлари, эсталик буюмларини қадоқлаш, сақлаш. Ипак матоларга ишланган ижодий ишлар, қайси услубда чизилишидан қатъий назар (расм, тасвир, нақш, хуснихат, график чизгилар) албатта бу тайёр асарлар махсус ҳимоя қобиғига олиниши зарур. Бунинг учун қалин

(гофрировкали картон) қоғоздан ясалган упаковкалардан фойдаланиш мақсадга мувофиқдир. Ҳамма жойда тадбиқ этилган тасвирий санъат асарларини сақлашда асосий талаблардан кучли қуёш нури тўғридан-тўғри тушишидан, ортиқча ҳароратнинг ошиб кетишидан, намликнинг талаб даражасидаги меъёрдан ортиб кетиши ҳолатидан, траспортировкада, олиб юришда тасоддифий турткилардан сақланиши каби салбий жиҳатларни олдини олишда ижодкор рассомнинг ўзи эътиборлироқ булса асарларни беками-кўст, шикастларсиз асрашда кўзланган мақсадга этишилади.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ:

1. OzME. Birinchi jild. Toshkent, 2000.
2. Ларькина Е. А., Якубов А. Б., Данияров У. Т. Создание гибридов тутовогошелкопряда с тонкой коконной нитью // Зооветеринария. Ташкент, 2016. №11. С. 37-38.
3. Tolstov S. P. Qadimgi Xorazm madaniyatini izlab. T. 1964; Tolstov S. P. Po drevnim deltam Oksa i Yaksarta. M. 1962.
4. Masson V. M. Srednyaya Aziya i Drevniy Vostok. M. 1964; Istoriya Xorezma. T. 1976.
5. Шоёқубов Ш. Муссаввир.Тошкент, 1995.

Мирзакаримов Хаётбек Хосилбекович
(Такшкент, Узбекистан)

ПЕДАГОГИЧЕСКИХ ТЕХНОЛОГИЙ НА УРОКАХ ФИЗИЧЕСКОГО ВОСПИТАНИЯ

Сегодня нельзя найти ни одной сферы человеческой деятельности, не связанной с физической культурой, поскольку физическая культура и спорт – общепризнанные материальные и духовные ценности общества, в целом, и каждого человека, в отдельности.

Не случайно все последние годы всё чаще говорится о физической культуре не только как о самостоятельном социальном феномене, но и как об устойчивом качестве личности. Исторически физическая культура складывалась, прежде всего, под влиянием практических потребностей общества в полноценной физической подготовке подрастающего поколения и взрослого населения к труду. Вместе с тем по мере становления систем образования и воспитания физическая культура становилась базовым фактором формирования двигательных умений и навыков.

В организации делового общения учителя с учениками на уроке, в обеспечении его воспитательного воздействия нужна оптимальная мера. Задача педагога – определить тот порог, за которым проверенные идеи, справедливые мысли, слова оцениваются в глазах учеников, и самые благие намерения встречают тогда апатию или даже противодействие.

Важнейшим признаком профессионализма учителя является его способность, используя те или иные формы, приёмы обучения и воспитания учащихся, выражать к каждому своё личное отношение.

Другим важным показателем профессиональной культуры учителя является использование им разнообразных и варьирующих межличностных связей для формирования коллектива учащихся. Педагогическое общение учителя физической культуры предполагает умение работать как с классным коллективом учеников и спортивной группой школьников (на уроках физической культуры, занятиях в спортивных секциях, соревнованиях), так и с большими коллективами учащихся при проведении спортивно-массовых мероприятий, дней здоровья, спортивных праздников и вечеров. Эти умения формируются на протяжении всей работы в школе и содержат навыки общения с учениками, их родителями, учителями и руководством школы, вышестоящими организациями: органами народного образования, Комитетом по физической культуре и спорту.

В многообразной деятельности учителя физической культуры выделяют четыре функции его педагогического труда:

- *Конструктивная;*
- *Коммуникативная;*
- *Организаторская;*
- *Познавательная.*

Модернизация системы Российского образования потребовала коренной перестройки процесса обучения и воспитания, в том числе, и физического воспитания учащихся. В настоящее время деятельность учителей физической культуры основана на решении таких задач, как воспитание ценностных ориентаций на физическое и духовное совершенствование личности школьника, закрепление потребности в регулярных занятиях физическими упражнениями и избранным видом спорта, воспитание моральных и волевых качеств, формирование гуманистических отношений и приобретение опыта общения между учащимися и педагогами.

Физическое развитие школьников необходимо осуществлять с опорой на духовный фундамент личности. Поэтому необходимо уделять внимание развитию стремления к самоанализу, самооценке, самосовершенствованию. Пример учителя физической культуры, обладающего высокой педагогической культурой, работающего над совершенствованием собственной личности, является важным средством воспитания учащихся в условиях личностно-ориентированного образования. Движение в этом направлении сделает физическую культуру средством непрерывного совершенствования личности как ребёнка, так и учителя.

В современном обществе необходим творческий поиск новых подходов, концептуальных путей и содержательных форм в работе с детьми. Как сделать физическую культуру средством совершенствования личности ребёнка? Расскажу немного о системе своей работы.

Основные направления моей работы:

- *повышение общего уровня физической подготовки учащихся;*
- *привитие сознательного отношения к занятиям физической культурой;*
- *популяризация и агитация здорового образа жизни;*
- *повышение спортивного мастерства ребят и их подготовка для участия в районной и городской Спартакиадах школьников.*

В своей каждодневной работе я решил поднять общий уровень общефизической подготовки, которая является базой в любом виде спорта. Это положительно сказалось на результатах сдачи как учебных упражнений в течение года, так и итоговых зачётов в конце учебного года.

Одним из основных учёбных упражнений по физической подготовке у юношей является подтягивание на перекладине. В то же время это и наиболее трудный зачёт, чтобы повысить результаты, юношам всех классов в конце урока отводится время на данное задание. Учащимся 6-ых классов предлагается выполнить до 5 подтягиваний на перекладине, 7-ых – до 6; 8 класс – 8; 9 класс – 10; 10-11 класс. Дополнительные тренировки положительно сказались на сдаче учебных упражнений как в конце каждого учебного триместра, так и в конце учебного года.

В процессе обучения мною используются все известные способы организации урока: фронтальный, групповой, индивидуальный, круговой, игровой, соревновательный. Выбор метода в большей степени зависит от задач урока и этапа обучения. Так на начальном этапе обучения технике бега на короткие дистанции я применяю фронтальный метод. Проверяю правильное положение ног и рук на старте. Туловище должно быть наклонено вперёд, взгляд устремлён перед собой. При обучении работе рук я объясняю, что руки, согнутые в локтях, должны двигаться вдоль туловища, образуя треугольник.

После обучения стартовому положению перехожу к обучению стартовому разгону, при этом обращая внимание на характерные ошибки учащихся: быстрое выпрямление туловища после старта; скованное положение плеч и рук.

Следующим этапом обучения является бег по дистанции. При этом акцентирую внимание на прямолинейность движения, а также на правильную постановку стопы при беге и работу рук.

Групповой метод используется на более поздних этапах обучения после того, как учащиеся освоили основные элементы техники и перешли к их совершенствованию.

Групповой метод чаще всего используется в гимнастике, в спортивных играх (баскетбол) и при работе на тренажёрах. Класс делится на несколько групп от трёх до пяти человек и совершенствует технические приёмы на различных снарядах. При обучении спортивным играм одна группа совершенствует технику передач и приёма мяча. Вторая – броски после ведения, третья – броски мяча с места и т.д.

Обучение двигательным умениям и навыкам неразрывно связано с развитием двигательных качеств ребят. Примером могут являться занятия гимнастикой.

На современном этапе обучения на уроках физической культуры нельзя оценивать успехи учащихся строго по учебным нормативам. По уровню физической подготовки и здоровья современные учащиеся намного уступают ученикам прежних лет. Поэтому особенно актуальным в процессе обучения становится индивидуальный подход.

В своей работе я стараюсь для каждого ученика подобрать доступные ему упражнения. У каждого ребёнка должна быть своя цель на пути совершенствования физической подготовки, даже слабый по физическому

развитию ученик должен чувствовать себя комфортно на уроках. Введение третьего урока физкультуры в неделю позволило повысить вариативность методов обучения.

Главная задача учителя физической культуры – добиться того, чтобы на уроках каждому ученику было интересно, чтобы каждый понимал, что занимается физическим совершенствованием своего тела, укреплением своего здоровья.

Воспитание у населения потребности к систематическим занятиям физической культурой и спортом – одна из главных задач нашего государства, и начинается её решение в образовательном учреждении, и на школьных уроках физкультуры в том числе.

Индивидуальный метод хорошо использовать в работе со старшеклассниками. Это, прежде всего, выполнение дополнительных заданий по развитию физических качеств с учётом склонностей, физической и технической подготовленности. Все эти задания направлены на совершенствование ранее приобретённых двигательных умений и навыков.

При использовании *кругового метода* учащиеся делятся на группы, но в данном случае работают одновременно, каждый на своей «станции». В результате такой работы достигается наивысшая плотность урока, при этом совершенствуются основные двигательные (физические) качества ученика. Этот метод может быть использован на ограниченной площади и занимает немного времени. Достаточно половины спортивного зала, чтобы за 15-20 минут «нагрузить» весь класс.

Как правило, на одном уроке учащиеся проходят от пяти до семи станций с интервалом отдыха в одну минуту.

Одним из главных методов обучения на уроках физкультуры является *игровой.* Только через игру можно добиться постоянного интереса школьников к урокам физкультуры. Опыт показывает, что проводить подвижные или спортивные игры с учащимися целесообразно во второй половине основной части урока. Это позволяет проводить урок на высоком эмоциональном уровне и получить положительный эффект от занятия.

К сожалению, со временем увеличивается число учеников, освобождённых от занятий физической культурой, поэтому всё более актуальным становится введение новых методик занятий и оценивания. Тема инноваций в преподавании физической культуры становится особенно актуальной в сегодняшней школе.

В нашей школе для достижения полной успеваемости, посещаемости и повышения активности учащихся используется рейтинговая (балловая) система оценивания. Её сущность сводится к следующему: ученик за определённый период (за месяц, за семестр, учебный год) набирает в совокупности определённое количество баллов, соответствующее той или иной оценке его деятельности. При таком подходе оценка начинает выполнять стимулирующую роль, и заставляет учащихся адекватно воспринимать предъявляемые требования. На основании разработанных критериев ученики сами могут объективно оценивать свои достижения. Научить школьников самооценке и взаимооценке – важное условие их подготовки к жизни. В качестве основного критерия итоговой оценки успеваемости по дисциплине избрана посещаемость занятий, а занятия ориентированы, прежде всего, на

индивидуальные темпы развития двигательных способностей, а не на выполнение усреднённых учебных нормативов. Успеваемость по дисциплине определяется и полнотой приобретённых теоретических знаний, работоспособностью на уроке, участием в спортивной жизни.

Третий год в нашей школе текущие и итоговые оценки имеют ученики, которые по медицинским показаниям освобождены от уроков физкультуры. Данные ученики получают задания по теоретическому курсу «Физическая культура», пишут рефераты. За устные ответы и рефераты учащиеся получают отметки. Таким образом, каждый ученик аттестован по предмету, и каждый может получить положительную отметку.

В своей работе большое внимание уделяю организации внеклассной работы, которая является базой по подготовке сборных команд школы для участия в районных и городских Олимпиадах школьников. Для этого составляю программы физкультурно-спортивной направленности дополнительного образования детей - «Обучение игре в баскетбол», «Обучение игре в волейбол», «Обучение игре в мини-футбол». Программы рассчитаны на три года обучения для детей 12-17 лет. Все эти виды спорта являются средством физического воспитания. Программа дополнительного образования детей «Обучение игре в волейбол» имеет профессионально-ориентированный уровень. Цель всех программ – показать важную роль занятий спортом для всестороннего физического развития.

Внеклассная работа включает в себя и проведение различных спортивных праздников: «Весёлые старты» в младших классах, «А, ну-ка, парни!», «А, ну-ка, девушки!» в старших классах, «Весёлый мяч» в средней школе. Проводится регулярная школьная Спартакиада в 5-11 классах.

В своей педагогической деятельности я руководствуюсь словами писателя А. П. Чехова: «В человеке должно быть всё прекрасно!». Школьник должен развиваться гармонично как духовно, так и физически. Если, по окончании школы, ученик продолжает заниматься физкультурой и спортом, то свою задачу педагог физического воспитания выполнил.

Мухитдинова Маъмурахон Усмоновна
(Фергана, Узбекистан)

АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ ПРЕПОДАВАНИЯ ИНОСТРАННЫХ ЯЗЫКОВ И КУЛЬТУР В ШКОЛЕ

Иностранный язык объективно является общественной ценностью, поэтому его включение, в программу средней школы и вуза - социальный заказ общества. Сейчас, как никогда, необходимо, чтобы люди владели иностранными языками. Поэтому сегодня, когда возросла потребность в изучении иностранных языков, когда международное общение приобрело массовый характер, цель обучения формулируется как «обучение общению на иностранном языке».

В связи с переходом на коммуникативное обучение возросли возможности иностранного языка в решении актуальных задач современного общества в области воспитания подрастающего поколения и возрастания

образовательного, воспитательного и развивающего потенциала предмета «иностранный язык». Поэтому большое внимание должно быть уделено структуре урока, его логике, характеру заданий и организации всей работы преподавателя и обучаемых, которая все больше приобретает черты подлинного общения. Следовательно, активизируется деятельность обучаемых, активность их позиции на уроке, их положение не как объекта обучения, а как субъекта учебной деятельности.

Коммуникативное обучение ориентировано на личность. Оно строится таким образом, что контекст деятельности учащихся и студентов, их опыт, мировоззрение, учебные и внеучебные интересы и склонности, их чувства не остаются за порогом учебного заведения, а, наоборот, всячески учитываются при организации общения на уроке. Обучение все больше строится не на прохождении определенных тем, а на обсуждении проблем из жизни нашего общества. Благодаря этому учащиеся получают возможность обсуждать свои дела и поступки, текущие события в жизни класса, школы, группы, вуза, города, страны, планеты, учатся высказывать свое отношение к происходящему, обосновывать и отстаивать собственное мнение.

Одним из непременных условий действительно коммуникативного обучения иностранному языку является создание на уроках благоприятного психологического климата, учет эмоционального самочувствия каждого учащегося. Обучение, построенное на уважении личности каждого учащегося, проходящее в атмосфере доброжелательности, раскрепощенности, помогает раскрыться разным сторонам его личности, освободиться от множества психологических барьеров, например, от скованности, застенчивости, неуверенности в себе. Все это позволит учащимся не только воспринимать иностранный язык, как средство общения, но и способствует формированию социально важных качеств личности.

Коммуникативное обучение предполагает организацию процесса обучения как модели процесса общения. Уроки ИЯ становятся уроками обучения общению через общение. В процессе обучения ученики и студенты учатся технике общения, его операционной стороне, овладевают речевым этикетом, учатся решать различные коммуникативные задачи, овладевают стратегией и тактикой диалогического и группового общения, учатся быть речевыми партнерами. В качестве планируемого полезного результата должны выступать основные виды речевой деятельности:

1. говорение
2. аудирование
3. чтение.

Обучение всем видам речевой деятельности должно осуществляться в тесной взаимосвязи, но при дифференцированном подходе к формированию каждой их них. Последнее осуществляется с помощью специальных упражнений для развития каждого вида речевой деятельности, отвечающих его специфике. Вся организация учебно-воспитательного процесса должна содействовать повышению качества владения учениками и студентами основными видами иноязычной речевой деятельности, развивать их способность осуществлять иноязычное общение непосредственно (в устной форме) и опосредованно (через книгу).

В связи с новизной как обязательной характеристикой методического содержания урока:

- при развитии речевого умения необходимо постоянно варьирование, речевых ситуации, связанных с речемыслительной деятельностью обучаемых;
- речевой материал должен запоминаться непроизвольно, в процессе выполнения речемыслительных заданий;
- повторение речевого материала осуществляется благодаря его постоянному включению в тему урока;
- упражнения должны обеспечивать постоянное комбинирование, трансформацию и перефразирование речевого материала;
- содержание учебных материалов должно вызывать интерес обучаемых прежде всего своей информативностью;
- необходима постоянная новизна всех элементов учебного процесса.

Любое обучение есть передача молодому поколению культуры в «определенном объеме». Предмет «иностранный язык» несет с собой иноязычную культуру. Важно заменить, что цель «овладение иноязычной культурой» относится к цели «обучение общению». Иноязычная культура как цель обучения имеет социальное, лингвострановедческое, педагогическое и психологическое содержание, которое соотносится со всеми аспектами обучения и вытекает из содержания предмета «иностранный язык». Однако в таком обобщенном виде иноязычная культура не может служить целью обучения, ибо овладение ею происходит не сразу, а постепенно. Поэтому в иноязычной культуре выделяются сначала какие-то наиболее существенные ее разделы - компоненты цели, а затем они конкретизируются в объектах обучения. На каждом уроке должно осваиваться определенное количество объектов лингвострановедческого, социального, педагогического и психологического содержания иноязычной культуры.

Иноязычная культура как цель обучения включает 4 аспекта:

1. Учебный аспект (собственно социальное содержание цели).

Он предполагает овладение всеми формами общения и всеми

речевыми функциями. Конкретными целями в каждом виде речевой деятельности являются: а) в говорении - умение сообщить, объяснить, одобрить, осудить, доказать и т.д.;

б) в письме - умение достаточно быстро фиксировать свои высказывания и высказывания других, выписывать из прочитанного, трансформируя материал, записывать план или тезисы выступления;

в) в чтении - умение быстро читать про себя статью в газете или журнале для удовлетворения всех функций чтения как средства общения;

г) в аудировании - умение понимать аутентичную речь в нормальном темпе при живом общении и общий смысл (содержание) радиопередач и фонозаписей;

д) в переводе - умение выступить в качестве переводчика в бытовой ситуации.

2. Познавательный аспект (лингвострановедческое содержание цели).

Он заключается в том, что обучение иноязычной культуре используется как средство обогащения духовного мира личности, т.е.: а) как средство приобретения знаний о культуре страны изучаемого языка;

б) как средство приобретения знаний о строе языка, его системе, особенностях, сходстве и различии с родным языком;

в) как средство удовлетворения, личных познавательных интересов в любой из сфер своей деятельности, от профессиональной до хобби.

Познавательный аспект реализуется, как правило, на основе рецептивных видов деятельности - аудирования и чтения.

3. Воспитательный аспект (педагогическое содержание цели).

Данный аспект заключается в том, что обучение иноязычной

культуре используется как средство нравственного воспитания.

4. Развивающий аспект (психологическое содержание цели).

Компонентами данного аспекта цели являются: а) развитие речевых

способностей (фонематический слух, чувство языка, способности к догадке, имитации, к логическому изложению и др.);

б) развитие психических функций, связанных с речевой деятельностью (речевое мышление, память во всех ее видах, внимание, восприятие и т.д.);

в) развитие умения общаться;

г) развитие умения учиться;

д) развития определенного уровня мотивации к дальнейшему овладению иноязычной культурой (например, понимание зависимости владения и овладения иностранном зыком).

Таким образом, уровень овладения иноязычной культурой не находится в прямой пропорциональной зависимости от уровня «практического» владения языком, хотя и предполагает его. В качестве цели обучения предлагается овладение иноязычной культурой как средством развития личности учащихся, и студентов. Поэтому, когда речь идет о такой сложной и комплексной цели, как иноязычная культура, становится ясно, что средства ее достижения должны быть осмыслены комплексно и достаточно полно.

Одной из проблем, характерных для процесса преподавания иностранных языков и культур, является недостаточная степень усвоения предполагаемого учебного материала. В данном вопросе большую роль играет, помимо мотивации обучающихся, актуальность и привлекательность предлагаемых учебных материалов, а также профессиональная и деловая компетенция преподавателя.

Заинтересованность обучающихся на начальном этапе, как правило, является очень высокой, и перед преподавателем стоит задача поддержания ее путем широкого привлечения новейших учебных пособий и актуального дополнительного материала, а также использования современных методик, стимулирующих взаимодействие между участниками учебного процесса.

Ортиқова Н. Б.
(Жиззах, Ўзбекистон)

БОШЛАНҒИЧ ТАЪЛИМДА ИННОВАЦИОН ТЕХНОЛОГИЯЛАРДАН ФОЙДАЛАНИШ

Ҳозирги кунда таълим жараёнида инновацион технологиялардан фойдаланиш тобора кенг тус олмоқда. Бундай технологиядан фойдаланиш ва

қўллаш таълим самарадорлиги ва таъсирчанлигини оширади ўқувчиларнинг ўқиш мотивларини ўстиради.

“Мамлакатимиз тараққиёти ва келажаги таълим-тарбия соҳасидаги сифат ўзгаришлари ва юқори самарадорликка,уларнинг жаҳон талаблари билан мослиги ва амалий ҳаётдаги ўрнини қай даражада топаётганлигига боғлиқ.Таълим тарбиядаги сифат ўзгаришлари ва юқори самарадорлик эса мазкур соҳага эса ижобий янгилик киритиш билан белгиланади.Бундай янгиликни киритиш жараёни инновацион жараён бўлиб,Инновацион педагогик технологияни жорий қилиб таълимда сифат ва самарадорликка эришишдан иборат бўлади.” [1]

Мазкур тадқиқот ишининг мақсади-сарфланган маблағ ёки кучдан энг юқори натижа олишдан иборатдир.Бошқа турли-туман ўз-ўзидан пайдо бўладиган янгиликлардан фарқли ўларок,инновация бошқарувчи ва назорат қилувчи ўзгаришлар механизимини ташкил этади.

Инновация (ингилизча инноватион) янгилик яратиш янгиликдир.Демак анъанавий таълимдаги бир хил шаблонлар асосида эмас балки янгиликлар асосида таълим жараёнининг таъсирчанлигини оширишга қаратилган иш шаклидан фойдаланиш инновация демакдир.

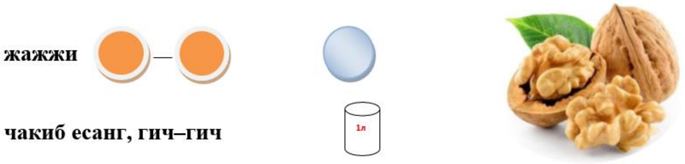

Инновацион жараён инноватсияларни вужудга келтириш,амалиётга тадбиқ этиш ва оммалаштириш фаолияти билан боғлиқ жараёндир. Бошланғич синф ўқувчиларига топишмоқлар орқали ребус технологиясидан фойдаланиш таълим жараёнида ўқувчиларни мустақил фикрлашга, ёдда сақлашга ва шу мавзуни ўзлаштиришга эга бўлишади.

Бошланғич синф она тили дарсларида сифат сўз туркуми қандай? қанақа? сўроқларига жавоб берадиган сўзлардан фойдаланиб топишмоқларни ребус шаклида тайёрлаш технологияси ўқувчиларни изланишга ва уларнинг ақлий фикрлашга туртки бўлади. Ўқувчилар кўриш орқали берилган шаклларга сўз ва ҳарфларни шундай тўғри жойлаштиришлари керакки шунда ребусимиз аниқ жавобга эга бўлади ва топишмокнинг жавоби топилади.

Демак инновацион таълим технологияларидан таълим жараёнида фойдаланиш ҳозирда ҳаётий эҳтиёжга айланади. Хусусан ушбу тадқиқот ишимизда бошланғич синф она тили дарсларида инновацион технологиялардан фойдаланиш ўзининг ижобий педагогик самарасини беради.Айниқса бошланғич синф 3-синфларда сўз туркуми мавзусини мустаҳкамлашга оид уюштирилган дарсда инновацион технологиянинг ўрни яққол кўрилди. Ушбу соҳадаги тажрибаларнинг кўрсатишича, таълимда инновацион технологиядан фойдаланиш ўқувчиларни ҳар томонлама баркамол шахс бўлиб тарбияланишига яқиндан ёрдам беради. Демак хулоса

ўрнида таъкидлаш мумкинки, инновацион таълим технологиялари барча ўқув машғулотларида қўлланиши мумкин. Инновация таълим жараёнида ижодий ёндашишни ташкил этишга асосий пойдевор ҳисобланади.Инновацион технологиялар ўқувчиларни келажакда эркин ва мустақил фикрловчи баркамол шахс бўлиб етишишига мустаҳкам илмий –услубий асос бўлади.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ:

1. Муҳаммедов Ғ. И., Тўрақулов Х. А. Замонавий педагогик-тадқиқотларнинг илмий-назарий асослари. Жиззах. 2004 й.
2. Талъат Ғаффорова. Бошланғич таълимда замонавий педагогик технологиялар. Тошкент. 2012 й.

Рустамов Лазизбек Хусанбоевич
(Такшкент, Узбекистан)

УЗЛУКСИЗ ТАЪЛИМ ТИЗИМИДА БАРКАМОЛ АВЛОДНИ ЭСТЕТИК ТАРБИЯЛАШДА МИЛЛИЙ ҲАРАКАТЛИ ЎЙНЛАРНИНГ ЎРНИ

Мамлакатимизда маънавият ва маърифатни юксалтиришга, болаларни миллий ва умуминсоний қадриятлар руҳида тарбиялашга катта эътибор қаратилмоқда. Шу билан бир қаторда, ҳаётнинг ўзи олдимизга соғлом авлодни тарбиялашдек муҳим ва янги вазифаларни қўймоқда.

Узлуксиз таълим тизимида баркамол авлодни тарбиялаш жараёни таълим босқичлари ҳамда таълим соҳалари ўртасида узвийлик приципига амал қилган шароитда самарали кечади. Қолаверса, таълим ва тарбиянинг узвийлиги ҳам баркамол авлод тарбиясининг муҳим шартларидан биридир. Шу маънода жисмоний тарбия дарсларида ўқувчиларнинг жисмоний сифатлари миллий ҳаракатли ўйинларнинг турлари ёрдамида ўқувчиларни эстетик англаш вазифаларини амалга ошириш мураккаб ва узоқ давом этадиган жараёндир. Бунда ҳеч қандай тасодифий ва шошилинч нарсалар бўлиши мумкин эмас.

Бошланғич синф ўқувчиларида миллий ҳаракатли ўйинларнинг эстетик англаш ўз-ўзидан ривожланмайди, бунинг учун ўқувчиларни миллий ҳаракатли ўйинлар билан доимо тизимли равишда шуғулланишига зарур шароит яратиш ва ёшига ҳамда физиологик имкониятларига мос тушадиган миллий ҳаракатли ўйинларни танлаб олиниши керак. Бу эса ўз навбатида ўқув дастурда берилган ўйинлар жумласига киради. Ўқувчилар миллий ҳаракатли ўйинларни ўйнаши ва бажаришида ўйин эстетик завқли чиқиши кўп жиҳатдан ўйинни тўғри танлаб олинишига боғлиқ.

Миллий ҳаракатли ўйинлар инсонни ҳар томонлама тетик, ҳушёр қобилятли бўлиб камолга етказадики, бунда “гўзалликни англаш тарбияси” асосий ўринлардан бирига айланади. Табиат қўйнида ёки озода-шинам спорт залида ўқувчиларнинг миллий ҳаракатли ўйинлар билан шуғулланиши, буларнинг ҳаммаси уларда нафосатини, ҳис-туйғусини, ақлий тушунчасини ва дидини тарбиялайди. Шубҳа йўқки, хилма-хил, аниқ, ифодали бажарилган ҳаракатли ўйинлар эстетик кечинма ҳисларини юзага келтиради. Миллий ҳаракатли ўйинларни ўйнаш жараёнида, ҳаркатлар ва мақсаднинг мазмун жиҳатидан бир-бирига мос келиши унинг гўзаллигини таъминлайди. Гўзаллик

бу аввало, ҳаракатларнинг содда, енгил, изчил ва тугал бўлишидирки, ўқитувчи ҳам ўқувчи ҳам бунга интилсалар, нафосатга эришадилар.

Педагог ўқувчиларга ўргатаётган дастурдаги миллий ҳаракатли ўйинларни ўзи ҳохлаганича ўзгартираверишИ мумкин эмас, шунинг учун дастурда белгиланган ўйинлардан фойдаланиш танланган ўйинни ўқувчилар онгида шакллантириш ҳамда уни гўзаллигини хис қилидириш орқали ўқувчиларда кўникма ва малакаларни ҳосил қилиш қатъий тизими бўлиши шарт. Жисмоний тарбия дарсларида ўқувчилар миллий ҳаракатли ўйинларидаги эстетик асосларини англаши бу уларнинг бир қатор сифатларини шакллантиради.

Жумладан, бошланғич синф ёшидаги ўқувчиларнинг фаоллиги, атрофдаги нарсаларга жуда қизиқувчанлиги, синчковлиги, ҳар бир нарсага ишониши ва тақлид қилувчанлигидан ўқитувчи моҳирона фойдаланса, йўналтира билса, эстетик одатлари тез мустаҳкамланиб боришига ёрдам беради. Ўқитувчининг шахсий ўрнаги маданий хулқ атвори ўқувчиларда эстетик кўникмаларни тўғри шаклланишига таъсир кўрсатади, чунки ўқувчилар унга астойдил тақлид қиладилар.

Ўқувчилар миллий ҳаракатли ўйинлардан турли кўникмаларни, шу билан бирга чиройли ҳаракатларни эгаллаб олишлари учун тўғри харакат қилиш усулларини билиши, ҳаракатларни аҳамиятини, уни гўзаллигини ва зарурлигини тушуниши, кейинчалик эса, бу ўйинлар мобайнида уни ўзига сингдира билиши керак. Бунинг учун педагог у ёки бу миллий ҳаркатли ўйинларнинг эстетик англашдаги усулларни кўрсатиши, уни ўқувчиларга аниқ тушунтириши, ўйинлардаги гўзалликни кўрсата билиш, тўғри бажарилишини кузатиб бориш лозим.

Бошланғич синф ўқувчилари илк мактаб остонасига қадам қўйишар экан умумтаълим фанлари сифатида жисмоний тарбия дарслари ўтилади. Жисмоний тарбия дарсларининг асосини эса миллий ҳаракатли ўйинлар ташкил этади. Дарсни бошланишидан олдин саломлашиш ва хайрлашишга ва сўнгра ўқувчилар буни ўзлаштирганларидан кейингина уларни раҳмат айтишга ўргатиш тўғри келмаганидек, баъзан зарур бўлган тақдирда бир неча қоидаларни бир вақтни ўзида қўлланилишига тўғри келади. Агар кўп ўқувчилар бу қоидаларни буза бошласалар, ҳамма ўқувчиларни эътиборини уни қандай ва нима учун бажариш кераклигини тушунтириш ва жалб этиш лозим. Тушунтириш ва топшириқ беришдан ташқари баъзи ўқувчилар олдига қатъий талаблар ҳам қўйиш керак бўлади. Қоида бир неча бор такрорланса ҳам, ўқувчи ўз жойидан ажраб қолишни истамайди ёки қизиқ ўйиндан кетгиси келмайди. Ана шундай пайтларда педагогик маҳоратдан фойдаланиш талаб этилади. Ўйин жараёнида эса ўқувчиларни ўйин қоидаларига, ундаги эстетик талабларга риоя қилишга одатлантириш учун ўқитувчидан чидам, сабот ва қатъият, элементли ҳаракатларга ҳам эътибор бериш, ўз ҳаракатларини доимо кузатиб бориш ҳам зарурдир.

Ўқувчиларнинг ўйиндаги хатти-ҳаракатларига ўқувчиларнинг бир-бирига эстетик жиҳатдан баҳо бериши, уларнинг ўз ҳаркатларининг тушиниб олишига ёрдам берувчи имкониятдир.

Рустамов Лазизбек Хусанбоевич
(Такшкент, Узбекистан),
Умматов Нозим Раимжонович
(Наманган, Узбекистан)

ЎҚУВЧИЛАРИДА МИЛЛИЙ ҲАРАКАТЛИ ЎЙИНЛАРНИНГ ЭСТЕТИК АСОСЛАРИНИ АНГЛАШ КЎНИКМАСИНИ ШАКЛЛАНТИРИШДА ТАЖРИБА-СИНОВ ИШЛАРИ

Ўзбекистон Республикасида “Таълим тўғрисида”ги Қонун ҳамда “Кадрлар тайёрлаш миллий дастури” талаблари асосида таълим-тарбияни такомиллаштириш масаласи муҳим аҳамият касб этади. Шу маънода таълим тизимининг умумий ўрта таълим босқичида ўқувчи-ёшларни юксак маънавиятли, эстетик дидли, ахлоқли ва маърифатли, бир сўз билан айтгада баркамол шахс сифатида тарбиялашга алоҳида аҳамият берилиши талаб этилмоқда. Бу жараёнда ёш авлоднинг жамият ривожига мос билим, кўникма ва малакалар соҳиби бўлиши муҳимлигини таъкидлайди. Жумладан, таълим ва тарбия ишларини бошланғич синф ўқувчиларида миллий ҳаракатли ўйинларнинг эстетик асосларини англаш кўникмасини шакллантиришга йўналтириш алоҳида эътибор талаб этади. Шу жиҳатдан олиб қараганда умумий ўрта таълим йўналишида тадқиқ қилиниши лозим бўлган муҳим масалалар тизимида ўқувчиларни замонавий усуллар асосида эстетик тарбиялашда миллий ҳаракатли ўйинлардан фойдаланишнинг педагогик тизимини ишлаб чиқиш, уни амалиётга татбиқ этишнинг янги услубий ёндашувларини жорий этишнинг педагогик техналогияларини ишлаб чиқиш ва уни амалиётда синаб кўриш долзарб муаммолар сирасига киради. Шу маънода тажриба-синов ишлар жараёнида

Тажриба-синов ишларининг мақсад ва вазифалари.

Тажриба-синов ишларининг бошланғич синф ўқувчиларида миллий ҳаракатли ўйинларнинг эстетик асосларини англаш кўникмасини шакллантиришнинг педагогик тизимини ишлаб диққат марказида бўлмоғи лозим.

Тажриба-синов жараёнида, шунингдек, бошланғич синф ўқувчиларида миллий ҳаракатли ўйинларнинг эстетик асосларини англаш кўникмасини шакллантириш ва бу жараёнда жисмоний тарбия фани ўқитувчиларининг касбий-педагогик тайёргарлигини, анкета ва тест саволлари ёрдамида ўқувчиларнинг миллий ҳаракатли ўйинларнинг бўлган қизиқишларини, ўқувчиларининг миллий ҳаракатли ўйинларида эстетик асосларини англаш кўникмасини шакллантиришнинг мазмуни ва методикасини аниқлаш бу жараёнларнинг устувор вазифалар сирасига киради. фойдаланишда ютуқ ва камчиликларни аниқлаш.

Дарс жараёнини кузатиш; ўқитувчилар ҳамда ўқувчилар билан савол-жавоб, сўровномалар, суҳбат ўтказиш, илғор педагогик тажрибаларни ўрганиш, тажриба-синов материалларини амалий дарсларда синовдан ўтказиш каби методик ёндашувлардан фойдаланилди.

Миллий ҳаракатли ўйинлардан фойдаланиш воситасида ўқувчиларда эстетик тасаввурларни шакллантириш, уларда миллий ҳаракатли ўйинларнинг миллилиги, уларнинг гўзаллигини англашга оид фикрларини умумлаштириш

мақсадида анкета-савол жавобларни ўтказилди. Ўтказилган сўровномаларнинг натижалари шуни кўрсатдики, биринчидан, ўқитувчилар миллий ҳаракатли ўйинларнинг эстетик жиҳатларига кам эътибор қаратади, иккинчидан бундай ёндашувга мос тарзда ўқувчилар миллий ҳаракатли ўйинларнинг эстетик жиҳатлари ҳақидаги тасаввурлариетарли даражада шаклланмаган.

Ўтказилган таъкидловчи тажриба-синов ишлари натижалари бу борада қуйдаги ишларни амалга оширилиши мақсадга мувофиқлигини кўрсатади, яъни:

- ўқувчиларга миллий ҳаракатли ўйинларнинг эстетик асосларини англаш кўникмасини шакллантиришни замонавий технологиялар асосида олиб бориш;
- ўқувчиларда миллий ҳаракатли ўйинларнинг эстетик асосларини англаш кўникмасини шакллантириш жараёни махсус ўрганилиб, мавжуд камчиликлар, уларни келиб чиқарувчи сабабларни аниқлаш ҳамда уларни бартараф этиш йўллари ва омиллари ишлаб чиқилш;

Тажриба-синов ишларининг ўқувчиларда миллий ҳаракатли ўйинларнинг эстетик асосларини англаш кўникмасини шакллантиришнинг мазмуни ва методикаси ишлаб чиқишга асос бўлади.

Тажриба-синов ишларининг дастлабки босқичида тажриба ва назорат синф ўқувчиларининг назорат ишлари ва сўров-жавоблари асосида аниқланган билим даражаларини таққослаш ва хулосалар чиқарилди, тажриба сиов учун ишлаб чиқилган методика янги тавсиялар ва хулосалар билан бойитилди ҳамда уларининг умумий таҳлили ишлаб чиқилди. Бу натижалар истиқболда тажриба-синов ишларининг шакллантиришнинг таҳлилий асоаи вазифасини ўтайди. Улар бошланғич ва якуний босқичлар учун ишлаб чиқилган илмий-методик тавсиялар натижаларини бошқа методика натижалари билан таққослаш, унинг ижобий ва салбий томонларини кўрсатиш имконини беради. Бу имконият тажриба –синов ишлари натижалари асосида бошланғич синф ўқувчиларида миллий ҳаракатли ўйинларнинг эстетик асосларини англаш кўникмасини шакллантиришга йўналтирилган илмий-методик тавсиялар ишлаб чиқишга замин яратади.

Усмонов М. С., Шукурова Х.
(Джизак, Узбекистан)

СОВРЕМЕННОГО КУРСА ИНФОРМАТИКИ: ЕГО СУЩНОСТЬ И ПОТЕНЦИАЛ

В настоящее время ведущая роль в подготовке современного человека к жизнедеятельности в информационном обществе в системе образования отводится, прежде всего, курсу «Информатика и ИТ».

В нашем исследовании важное значение имеет *уточнение сущностных характеристик современного курса «Информатика и ИТ»*.

Информатика сегодня является одной из фундаментальных отраслей научного знания, которая позволяет: сформировать системно-информационный подход к анализу окружающего мира; заложить основу для формирования современной естественно-научной картины мира, основанной на фундаментальной триаде понятий «вещество», «энергия» и «информация».

При этом информатика является одной из самых стремительно развивающихся и постоянно расширяющихся областей практической деятельности человека, связанной с использованием информационно-коммуникационных технологий, с широким спектром предметных возможностей, которые, как показал анализ образовательной практики, на настоящий момент не полностью реализуются при обучении информатике в школе.

С учетом вышесказанного исследователи традиционно выделяют такие специфические черты современного курса информатики:

- интенсивное развитие информатики как науки и как следствие: непрерывное обновление и усложнение содержания обучения, непрерывное увеличение объемов содержания обучения;

- компьютер не только объект изучения, но и средство обучения;

существенная неоднородность уровня начальных знаний обучающихся на каждом из этапов обучения курсу информатики в школе и т.д.

- быстрая потеря актуальности учебной информации в учебниках и электронных образовательных ресурсах обучения информатике.

Анализ новых ФГОС по информатике и содержание примерной программы для основной и старшей школы позволяет охарактеризовать курс информатики в школе через выделение его основных задач, связанных с формированием универсальных учебных действий обучающихся.

В курсе информатики основной школы значительное место отводится изучению информационных процессов с основными методами и средствами проведения их анализа (информационные модели и компьютер). При этом у обучающихся происходит активное развитие системы универсальных учебных действий (УУД) (С. А. Бешенков, О. Ю. Заславская, А. А. Кузнецов, И. Г. Семакин и др.). Универсальные учебные действия, А. Г. Асмолов определяет в виде совокупности действий обучающегося, которые обеспечивают «его культурную идентичность, социальную компетентность, толерантность, способность к самостоятельному усвоению новых знаний и умений, включая организацию этого процесса», в более широком смысле, универсальные учебные действия - это способность личности обучающегося к саморазвитию через сознательное и активное присвоение нового опыта, полученного в процессе деятельности. На этапе основной школы – это знаково-символические и регулятивные УУД, связанные с понятиями «информационная модель» и «алгоритм», лежащими в основе информационной модели деятельности.

В курсе информатики старшей школы решаются более широкие образовательные задачи: формирование понятий «модели», «системы» и других понятий, позволяющих обеспечить целостное восприятие окружающего мира, развивать научное мировоззрение; обеспечение адаптации обучающихся в современном информационном обществе, при изучении таких тем, как «информационные ресурсы общества», «информационная безопасность» и др.; обеспечение подготовки школьников к будущей профессиональной деятельности, с использованием информационно-коммуникационных технологий и имитационного моделирования.

На этапе старшей школы продолжается развитие системы универсальных учебных действий и большое внимание уделяется уже всем

типам универсальных учебных действий (личностным, познавательным, регулятивным, знаково-символическим и коммуникативным).

Соглашаясь С. А. Бешенковым и С. В. Даниленко, отметим, что реализация обозначенных выше задач в контексте формирования универсальных учебных действий в курсе информатики старшей школы происходит в процессе решения задач (где важную роль для подготовки обучающихся к жизни в быстро меняющемся современном мире играет формирование умений: самостоятельной постановки задачи; нахождения метода ее решения; построения алгоритма (описание последовательности шагов, которые приводят к нужному результату); оценки и использования полученного результата) и при «информационном моделировании» (представление процесса или объекта на некотором языке – естественном, формализованном, например, языке математике или формальном, например языке программирования).

При характеристике современного курса информатики необходимо учитывать и *изменения, происходящие в современном образовании в целом*: смена парадигм, доминирование различных подходов в образовании.

Сегодня происходят коренные изменения в приоритетах школьного образования: переход от «знаниевого» образования к личностно-развивающему (Н.К. Сергеев, В.В. Сериков, К. Роджерс и др.), направленному на удовлетворение интересов и потребностей школьников.

Решение задач, стоящих перед современным курсом информатики, напрямую связано с учетом выделенной нами его специфики и может опираться, по мнению многих исследователей, на поиск эффективных, инновационных средств обучения *в области информатизации образования*.

Юсупов Жасур, Убайдуллаева Шахло,
Азамова Феруза, Дусмуродова Наргиза
(Қарши, Ўзбекистон)

ЁШЛАРНИ МИЛЛИЙ ҚАДРИЯТЛАРГА САДОҚАТ РУХИДА ТАРБИЯЛАШ-ДАВР ТАЛАБИ

Биламизки бу дунёда хамма нарсанинг ўз бахоси қиймати бор. Айни пайтда хар нарсанинг бахоси, қиймати нисбий бўлади. Чунки бир инсон учун қадрли бўлган нарса бошқаси учун ахамиятсиз бўлиши мумкин. Айниқса, эркин демократик жамиятда инсон ўзи учун нима мухимлигини ўзи танлайди. Шу боис, орамизда фарзандларининг камолини биринчи ўринга қўядиганлар хам, зебу зарни қадрлайдиганлар хам, умрини кутубхонада ўтказадиганлар хам бор.

Қадрият «инсон ва жамият маънавиятининг таркибий қисми, оламдаги воқеалар, ходисалар, жараёнлар, сифатлар, талаб ва тартибларнинг қадрини ифодалаш учун ишлатиладиган тушунча»дир. Табиийки, қадрият, қадр-қиммат тўғрисида гап кетганда, аввало, муайян нарсанинг бахоси, қиймати тушунилади. Бироқ бу тушунчалар нафақат бирор нарсанинг қиммати ва қийматини, балки унинг ижтимоий ахамияти, жамият ва инсон учун қадрини хам ифодалайди.

Тан олиш керак, юртимиздаги барча ислохотларнинг марказида инсон қўйилгани, унга барча ўзгаришларнинг мезони сифатида қаралиши, янгиланишлар инсон учун, унга муносиб хаёт шароитини яратиш мақсадида амалга оширилаётгани исбот талаб этилмайдиган хақиқатдир. Ахолимизнинг ўртача умр кўриш даражаси сўнгги йигирма йил давомида 67 ёшдан 73 ёшга етгани хам инсон умри азиз эканидан далолатдир. Ахолининг умри ўзайиши хақида гап кетар экан, бу холат бугунги кунда хаммани хам бирдек қувонтираётганини афсус билан айтишга тўғри келади. Ривожланган мамлакатларда кекса авлод салмоғининг ўсишидан ташвишланиб, ўзларининг тилида айтганда, ахолининг қариши билан боғлиқ муаммолардан чўчиш рухияти устувор эканлигини кузатиш мумкин. Шукрки, ахолининг умр давомийлиги хақида гап кетганда, кексаларни боқиш муаммосининг кўтарилишига ўзбегимнинг ахлоқи, миллий қадриятлари йўл қўймайди. Оқсоқол, ёши улуғ, нуроний, муйсафид дея эъзозланадиган кексаларни биз хаёт сабоқларидан муаллим, турмуш қийинчиликларини енгишда таянч, хонадонимизни кўрки деб биламиз. «Қариси бор уйнинг зари бор», «Қаринг бор бараканг бор», «Хар кексадан бир нақл» каби хикматлар ички дунёмизнинг бир бўлагига айланган. Шундай экан, бизда инсон қадр-қиммати одамийлик мезони тарозисида ўлчанади, десак хато қилмаган бўламиз. Инсоннинг ўзини хурмат қилиши, ўз ўтмишига эъзозли муносабатда бўлиши, Ватани олдида бош эгиши хамда келажакка интилиши бир-бири билан узвий боғлиқлигини одамзод англаб етиши учун асрлар талаб этилди. Шундагина биз инсонларда ана шу жихатларни яхлитликда ифодаловчи алохида сифатларини тарбиялаш зарурлиги хақида гапира бошладик. Айнан фуқаро тарбияси йўлга қўйилгандагина давлатнинг равнақи хақида гапира олишимизни тушуниб етдик. Шундай қилиб, инсоннинг камоли ва унинг салохиятини юзага чиқариш учун тегишли шарт-шароитларни яратилиши давлатнинг асосий вазифаларидан бири хисобланади. Ўз вақтида Аристотел хам фуқароларни ахлоқий фазилатлар рухида, хушхулқ этиб, маънавий тарбиялашни давлатнинг асосий вазифаси сифатида кўрсатган эди. Айни пайтда ватанпарвар, инсонпарвар, комил инсонни умуминсоний ва миллий қадриятлар уйғунлигида тарбиялаш мумкинлигини хаётнинг ўзи кўрсатмоқда. Бунда миллий ўзликни англашга эътибор қаратиш, кишида миллий ғурурни тарбиялаш, бошқа инсонларга хурмат туйғусини қарор топтириш мухим саналади. Зотан, туғилиб ўсган жойига мухаббат ва эъзозли муносабат, оилага, она тилига, миллий маданиятига, миллий одатлар ва анъаналарга муносабат шахсни фуқаро сифатида характерлайди. Зеро, маънавиятни йўқотсак, ўзимизни ва ўзлигимизни йўқотамиз. Маънавиятни юксалтирсак, ўз мурод мақсадимизга етишда кучли мадад топамиз.

Мусабекова Г. Т., Турсынбай Тамбаев, Айдын Тынышбай
(Жетысай, Казахстан)

КАЗАХСКИЕ ОБЫЧАИ, ВЕРОВАНИЯ, ТРАДИЦИИ ЯВЛЯЮТСЯ ВАЖНЫМ НАЧАЛОМ ФОРМИРОВАНИЯ МИРОВОЗЗРЕНИЯ

Аннотация. *В статье речь идет о том, что казахские обычаи,верования, традиции являются началом формирования мировоззрения людей.*
Ключевые слова: *мировоззрение, обычаи,традиции,верования.*

Musabekova G.T., Tursynbay Tambaev, Aydin Tynyshbay
(Zhetysay, Kazakhstan)

KAZAKH CUSTOMS, BELIEFS, AND TRADITIONS ARE AN IMPORTANT BEGINNING OF WORLDVIEW FORMATION

Summary. *The article deals with the fact that Kazakh customs, beliefs, and traditions are the beginning of the formation of people's worldview.*
Keywords: *worldview, customs, traditions.*

Мұсабекова Г. Т.,Тамбаев Тұрсынбай, Тынышбай Айдана
(Жетісай, Қазақстан)

ҚАЗАҚ ӘДЕТ-ҒҰРЫПТАРЫ, НАНЫМ-СЕНІМДЕРІ,САЛТ-ДӘСТҮРЛЕРІ - ДҮНИЕТАНЫМ ҚАЛЫПТАСТЫРУДЫҢ МАҢЫЗДЫ БАСТАУЫ

Дүниетанымның қалыптасуына жалпы адам, табиғат, қоғам білімдері тірек болады. Адам, табиғат, қоғам-біртұтас дүние. Адам, табиғат, қоғам арасындағы байланысты және олардың бірлікте дамитынын оқушыларға өнер арқылы түсіндірген дұрыс. Өйткені, тәжірибеден байқағанымыздай дүниетанымды өнер арқылы білу барысында оқушының таным процесі дамиды. Дүниені біртұтас тірлікте сезініп қабылдау нәтижесінде оның санасында білім қоры жиналып, ой-өрісі кеңейеді. Дүниетанымның басты категориясы ретінде «дүние» мен «адам» алынады, өйткені, әлемді танушы адам.

Дүниетаным - адамның табиғат, қоғамдық өмір туралы білімдерінің жүйесі. Адамдардың ұжымшылдықты, гуманизмді (еңбек адамын құрметтей білу) оптимизмді (жарқын болашаққа сену) дәріптеп қана қоймай, әр адамды дүниені қайта құру жолындағы жан қиярлық күреске баулиды. Дүниетанымның негізі бастауыш мектептің өзінде қаланады да, бала кәмілетке келгенде, оның дүниетанымы біршама қалыптасады. Адамның алдына қойған мақсатының айқын болуы, дүниетанымның өмірмен байланыстылығы берік сенімнен туады. Сенім мен дүниетаным қатарласып жүрсе ғана, адам санасы нұрлана түседі. Өйткені бұл екеуі, құстың қос қанатындай, адамның ең асыл қасиеттері болып табылады. Дүниетанымды қалыптастыру үшін адамға бәрінен бұрын білім негіздерін меңгеру қажет. Өйткені білім дүниетанымды қалыптастыратын негізгі құрылыс материалы.

Педагогикалық ғылыми еңбектерде дүниетанымның төрт құрамды бөлігі көрсетіліп жүр. Олар ғылыми білім жүйесі, дүниетаным; сенім; адам мұраты. Білім объективтік дүниені бейнелейтін адам баласының мол тәжірибесі. Дүниетаным жеке адамның табиғи және әлеуметтік құбылыстарын түсіндіру туралы пайымдауы, ой - тұжырымы. Дүниетаным - адамның қоршаған табиғи және әлеуметтік ортаға қарым-қатынасын білдіретін ақиқатқа деген көзқарастар жүйесі, адамдардың философиялық, ғылыми, саяси, құқықтық адамгершілік, эстетикалық идеялары мен наным-сенімдерінің жиынтығы. Дүниетаным адамның қызметі мен әрекетінің жалпы бағытын айқындайды. Дүниетаным -білімнің, іс-тәжірибе мен идеялық-эмоциялық бағамдардың ең жоғарғы синтезі. «Дүниетаным», «таным», «қазақ дүниетанымы» саласында көптеген құнды ой-пікірлері мен көзқарастар философ ғалымдардың зерттеулерінде (С. Б. Крымский, Б. М. Кедров, Ә. Нысанбаев, А. Қасабеков, М. Орынбеков, Ж. Алтаев, Д. Кішібеков т.б.) жан-жақты мазмұндалып жүр. Дүниетанымның қалыптасуына үлкен ықпал жасайтын - халық өнері. Сонымен бірге бұл өнер халық тәрбиесінің маңызды құралы ретінде қарастырылып келе жатыр.

Ұлттық дүниетанымның арқауы болып табылатын халық тағылымының мән-маңызы мен құндылығын кеңес өкіметі тұсында көптеген ғалымдар зерттеген. Республиканың егемендігі, ұлттық сана сезімнің өсуі, мәдени рухани дәстүрлердің қайта өркендеуі ұлттық тәрбиедегі ғылыми негізделген ұсыныстарды талдап жасауға қажеттілік қана өсіп қоймай, сонымен бірге оларды іске асыру мүмкіндіктері де анағұрлым ұлғайды.

Дүниетаным адам ойы кеңістігіндегі негізгі және аса күрделі түсініктердің бірі. Дүниетаным негізін салуда көне грек философтары Демокрит, Платон, Аристотель үлкен рөл атқарды. Олар дүниетанымның негізі ретінде “ақылды” пайдаланды. Өйткені адам баласы қоршаған дүниесін сана арқылы қабылдайтыны мәлім.

Италияның ұлы суретшісі, ғалым, философ Леонардо да Винчи – “Дүниетаным - ақиқатты рухани қажетті игеру жүйесі, оның ішінде тұтастай алғанда білімі мен нанымы, ар-ождан мұраттары мен әлеуметтік қулықтың реттеушісі, қоршаған ортаға психологиялық және эстетикалық көзқарасы”, - дей келе, дүниетанымды қалыптастырып, оны жалпы адамзаттық мәдени құбылысқа айналдыруда қосқан үлесі зор болды. Ол сурет өнері саласында сынның мазмұны туралы пікір айтып, эстетикалық талғамның қалыптасуына үлкен әсер етті –деп зерделейді өз еңбегінде Р.А. Арцышевский [1].

И. Канттың пікірі бойынша, *Дүниетаным* - «гетерогенді» жасалым [2]. Дүниетанымның жеке тұлғаның эстетикалық, шығармашылық аспектілерімен өзара қатынастары жайлы,оның ой-пікірі ерекше құнды болып табылады. Осы пікірді қолдай және дамыта отырып, философтар кейінгі уақыттарда да жеке тұлғаның дүниетанымдық санасының осы көп жоспарлылығын, «полифониялылығын» (көп дауыстылылығын), оның тек теориялық қана емес, сонымен қатар рухани-практикалық сипатқа ие екендігін баса айтады.

Дүниетаным құрылымы, ғалымдардың пікіріне сүйенсек, мына түсініктерден тұрады: көзқарастар, білімдер, пікірлер. Көзқарастар белгілі бір ұстанымды бағытты білдірсе, білім жеке тұлғаның қоршаған ортадағы әр түрлі процестер мен құбылыстарды бағалауы, қатынасы, ал пікірлер тұлғаға осы көзқарастардың тек дүниетаным мәселелерінде ғана емес, сондай-ақ жалпы

өзінің өмірлік мақсаттарын қоюы мен жүзеге асыруында да мүмкін және мақсатқа сәйкес болатындығы жайлы мәселені шешуге мүмкіндік береді.

Жеке тұлғаның дүниетанымында белгілі бір деңгейлер болады, олардың ішіндегі негізгілері мыналар болып табылады:

Қарапайым (немесе тұрмыстық), ол дүниетаным білімін дүниені түсінуге «дүниені сезіну» арқылы қол жеткізілетін «дұрыс мағынаға» теңейді.

Ғылыми – адамның дүниені және ондағы өзін танып-білуінің теориялық және практикалық тәжірибесінде көрініс табатын әлем заңдары мен заңдылықтарын меңгеру негізінде жетіледі. «Глобалдық» (бүкіл жер шарын қамтитын) деңгей, адам болмысының «мәңгі» мәселелерінің қойылуы және ұғынылуымен байланысты.

Сонымен, *дүниетаным* – ол қоршаған дүниеге ерекше көзқарас. Сонымен бірге, бүкіл әлем,тұтас дүние туралы,ондағы адамның орны,тіршіліктің мән-мағынасы туралы көзқарастардың,пікірлер мен түсініктердің жүйеленген жиынтығы» - деп айтуға болады. *Дүниетанымның* көзі – білім. Адам тіршілігінің көзі-табиғат. *Дүниетаным* – дүние және тану деп аталатын екі бөлімнен тұрады. Адамның әрбір даму кезеңіне байланысты дүниені тану шеңбері мен оның мазмұны ұлғайып, тереңдей түседі. Қоршаған дүниені білу-танымға байланысты. Таным-адам санасын дамытудың негізі және ол арқылы адам өзін қоршаған ортаны игеруге де үйренеді.

Жоғарыда келтірілген түсініктерді қорыта отырып, біз *дүниетаным* ұғымын былай нақтылауға бағдар алдық: ***Дүниетаным, дүниеге көзқарас – адамдар, жеке адам іс-әрекетіне терең әсер ететін әлем және оның даму заңдылықтары жөнінде, табиғат және қоғам құбылыстары мен базистары жөнінде біртұтас тиянақты көзқарастар жүйесі. Дүниеге көзқарастың көзі тұтасынан алғанда қоғамның көп қырлы материалдық өмірі, қоғамдық болмыс болып табылады.***

Дүниетанымның қалыптасуында үлкен рөл атқаратын - ұлттық мәдениет. Өйткені адамның жеке көзқарасы, айналаны қабылдауы тарихи қалыптасқан дәстүрлі ұлтының дүниетанымына да байланысты болып тұрады. Қазақ халқының ежелден келе жатқан тарихына сүйенсек, көптеген мағлұматтар алуға болады. Кейбіреулеріне тоқталған жөн. Негізінен түркі халықтарының, соның ішінде қазақ халқының көзқарасы ертеде мифология арқылы қалыптасып жатты. Мұны мынандай мысалдан байқауға болады:

«Шанюй ертеңмен Қосынан (лагері) күнге табыну үшін, кешке айға табыну үшін шығады. Ол сол жақты бетін солтүстікке беріп отырады». Ғұндардан қалған бұл дәстүр түріктерге ауысты. Бұл ғұндардың алғашқы түріктер екендігі жайлы болжамды қуаттайды. Таным бағдарында шығысты құрмет тұтушылық көне тас балбалдардан да көрінеді. Түріктердің ежелгі молаларының барлығының беті шығысқа бағытталады. Күлтегін ескерткіштерінде былай келтіріледі: ілгері-күншығысқа, оңға-түстікке, кейін батысқа, солға-терістікке делінеді.

Аспан – космостың бір бөлігі ретінде руна жазуларында Көк Тәңірі әдеттегі мәнінде көк ауа ретінде бұрыннан танылған. Бұл аспанның құстар ұшатын алыс, биік, жақын болып бөлінуін білдіреді. Ал, жер текстерді жазулардың ұғымында төртбұрышты кеңістік болып ұғылды, оның жиектерін түріктерге дұшпан халықтар мекендейді. Әлем шекарасын белгілеу үшін

Руникада «Бұрыш » қарашығы. Түріктер осы жерді мекендеп, олар «алдыға», «оңға», «солға», әлемнің төртбұрышын бас идіру үшін жорыққа аттанды», - деп тұжырымдады «Орхон -Енисей» жазбаларын терең зерттеген түріктанушы ғалым С.Г. Кляшторный.

Бұл тұрғыдан алғанда әлем көлденең космологиялық дүниетанымда төртбұрышты жазық кеңістік ретінде таныды. Кеңістікті «Туған жер», «ата жұрт», «ата қоныс» ұғымдарында Отанын сүю, қастерлеу,табиғатты қорғау, оған деген жауапкершілік сезімдері айқындалады. Сондай-ақ, түркілер үйдің,шаңырақтың, ошақтың қамқоршысы Ұмай анаға да табынған. Тоныкөк ескерткіштеріндегі «Тәңірі », Ұмай, қасиетті жер-су жеңіс берген екен»деген жолдардан жауынгерлерге жеңіс сыйлаған құдай ретінде көрініс береді.

XI ғ.белгілі ойшыл-ғұламасы Жүсіп Баласағұнның әлемнің төрт бұрышына таралған «Құтты білік» дастанында тәңірдің құдіреттілігін суреттеген кезде, оның бар болмысы – айды, күнді, жерді, көкті жаратқандығы айтылады. Сандық қатынастардың кеңістік пен уақыттан тыс екендігі көзден жырақ, бірақ көңілге жақындығын көреміз. Әрине, бұл – дүниетаным қалыптасуының ерекше қыры[3].

Мәселен*: «Жасыл көкті безендірдің жұлдызбен,*
Қара күнді жарық еттің күндізбен,
Қанша ұшқан, жүрген, тынған, інде өскен,
Іш іп жемі сенен болып күн кешкен
Көк үсті мен жер қойнындық арасы,
Мұқтаж саған, жоқ өзгеше шарасы...
Хақ қайда деп, қандай деп сұрама,
Барлық жерде ол, біл де, бұны сынама.

Төрт «тұғырың» өлшемдік қағида – «Құтты біліктің» құрылымдық арқауы. Күнтуды (Әділет), Айтолды (Дәулет), Өгдүлміш (Ақыл), Оғдұрмыш дара болып дүниеге тұтқа бола алмайды, адамды бақытты ете алмайды. Төртеуі бірлікке жеткен жағдайда ғана бақытқа кенеледі. Міне бұдан байқайтынымыз Жүсіп түркі тілінің болмысын, табиғатын, өміршеңдігін паш етеді. Жүсіп халық фольклоры жазба мәдениетімен ұштастыра отырып, адамның дүниетаным қасиетін қалыптастырады. Мәселен, дастанның басты кейіпкерлері Күнтолды деп аталуында ежелгі түркі тайпаларының Күнге, Айға табынғанын білдіреді. Ол дәуірдегі адамдардың Күн, Ай, От пен судың жойқын күштерінің сырын түсінбеуінен табиғатқа сыйынып, табынған, оларды адамша ойлап, әрекет жасайтын құбылыстар деп түсінген. Мұндай наным түсініктер қазақ халқының салт-дәстүрінде әлі күнге дейін сақталып келеді. Мысалы, Күн – қазақта қасиетті зат. Бұлттың күркіреуі қазақ «күн күркіреді» - деп, оны күн тәңірінің дауысына балаған. «Күн астында Күнсұлу» ертегісіне қарағанда, Күннің де бақылаудан босатпайтын қызы бар. «Ай астында Айсұлу» да сондай Шығыс елдерде, оның ішінде араб пен түркілерді, ай қызының аты ЗуҺра. Ол, жер қорлығын көріп, айға қашқан қыз. «Үркер» деп ататалатын шоғыр жұлдыздың қызын «Жер қарақшы» аталатын жұлдыздар қоршай аңдып, олардан қашқан Үркер аспан бойында жылжып қашып жүреді-мыс. «Шолпан» да қыз. Ол да қашып жүріп, жылына бір рет айдың бауырына паналайды. Мұны қазақтар «Шолпанның айға тоғысуы» дейді. Шолпанның сенімді сақ күзетшісі «Темірқазық». Ол бір орнынан жылжымайтын жұлдыз. Түнде жолаушылаған немесе көшкен қазақтар, жүрер жолын, уақытын, Темірқазыққа қарап немесе

Үркерге қарап айырады. Қазақ түсінігінде жұлдыз ақса, кісі өледі, сондықтан жұлдыздың аққанын көрген адам, өзі өлмес үшін «жұлдызым жоғары» дейді.

Қазақ халқының тұрмыс тарихында мұндай ақпараттар көп кездеседі. Оларды келтіріп отырған себебіміз, адамның қоршаған әлемге көзқарасы, дүниетанымының қалыптасуы ежелгі танымдық құбылыстармен байланыста болды. Алып отырған білімін ол өз тұрмысында пайдалана білді Сондықтан *Ай, Күн, жұлдыз* сынды ұғымдарды қолданбалы өнерінен де табуға болады.

Адамның дүниетанымы қалыптасуында ежелден келе жатқан салт-дәстүрлер, әдет-ғұрыптар көп жағдайда әсер еткен. Мысалы, Ұлыстың ұлы күнінде, яғни, Наурызда кең киелі рәсім - көк жиектен шапақ шашып шашырай шығып келе жатқан күнді қарсы алу дәстүрі. Мұндайда ақ жаулықты аналар тостағанға ақ құйып алып шығып, күн көзіне қарата шашып, үш мәрте тізе бүгіп тағзым ететін. «Атар таңға, шығар күнге тәу-тәу, басымызға амандық, малымызға береке дарыта көр» деп тілек тілейді. Қазақтың қариялары ай жаңа туғанда оған қарап тағзым етеді. Содан соң қолын көтере, алақанын жайып: «Ай көрдік, аман көрдік. Бақытты байлық заман көрдік. Амандықпен осынша жасқа келдік. Ескі айда есіркедің! Жаңа айда – жарылқа!» - деп бетін сипап тілек етеді. Үлкендер «Көкте тәңір бар, жерде әулие бар»-балалардың аяғын аспанға көтертпейді. Жазда алғаш жаңбыр жауса: «Дерт-дербезден басымды аман сақта»деп, жалаңбастанып жаңбырға басын төсейді. Жазғытұрым найзағай алғаш күркірегенде: «Алла, ырыздығымды молынан бер. Малымыздың желінін сау, сүтін мол қыл», - деп ақ айран немесе сүт алып шығып оны босағаға төгіп және үйдің жабығына жағады. Әйелдер қолдарына шөміш немесе сүзгі алып үйді айнала жүгіріп «Сүт көп, көмір аз» деп киіз үйдің үзігін төмпештейді. Бұл сүт көп, ақ мол, төл аман болсын жаратқанға жасалған ақ тілеу, мінажат. Көмір аз дегені отқа табыну, отты құрметтеу. От құдайдың адамға жіберген сыйы деп түсінген. Қазақта «Түтіні түзу», «Түтінің өшпесін» деулерінде де осы құрмет жатады. Қазақта «түтіні өшті» деген сөз бір шаңырақтың тіршілігі аяқталғанын білдіреді. Ал «түтіні түзу» - біреулердің тұрмысы оңалды, бағы жанды, кәсібі өрледі дегені. Ал мына «көмір аздың» мәнісі көктемдегі жамырай төлдеп жатқан малдың шығынының аз болуында. Бұл жерде мәселе көмірдің аз-көбінде емес, сол көмірдің тегі отқа табынуында. Оттың көмірі аз болғанымен, жарылқайтыны мол дегені. Үйге кірген жыланды ақ құйып айдап шығу да киелі ұғымнан туған. Жаңа түскен келін үлкен үйдің босағасын алғаш аттаған кезде отқа май салады. Жаңа түскен сәбиді бесікке салады: «Алас, алас, әр пәледен қалас» деп бесікті отпен аластайды. Осындай тиымдардың астарында мифтік-діни наным-сеніммен қатар нақтылы өмірлік талғам-талаптан туындап жатқан қажеттіліклерді де аңғарамыз. Мәселен, «Отты шашпа», «Отты баспа», «Отқа су құйып өшірме» деген тиым түрлерін отты шашса, өрт кететінін, өртке күйіп немесе отты қайтып тұтатудың қиын болатынын нақтылы өмірлік тәжірибе арқылы бақылауға болады. Қазақ тұрмысындағы үй ішіндегі пірлері: Шопан ата (қойдың), Зеңгі баба (сиырдың), Қамбар ата (жылқының), Ойсыл қара (түйенің), Сексек ата (ешкінің) болып келуі, малға ауру-індет келгенде әр түліктің иелеріне арнап мал сойып, тасаттық беріп, иелеріне жалбарынып отырған. Қарапайым халық мал басының көп болуы осы түлік аталарының мал иелеріне деген көңіл - күйіне байланысты деп білген. Сол себепті мал баққан халық малдың басынан ұруды, әсіресе тебуді аса үлкен күнә: құт, байлық қашыратын әрекет деп санаған.

Мәселен, көшпелі қазақ «Малды ноқтамен ұрма» дейді. Мұндай келісімсіз іс - әрекеттерге «Обал болады», «Жаман болады» деп тыйым салып отырған. Осы бір қарапайым елеусіз тиымнан – оны орындау немесе орындамауда емес, сол тиым арқылы көшпелілер тіршілігіне тірек болып отырған төрт түлікке деген кісілікті қарым қатынастың орнауы мұрат тұтынуда. Яғни «Малды ноқтамен ұрма» деп, келетін тиымнан малды пір тұтуға сол арқылы күнкөріс көзіне деген кісілікті қарым-қатынасты қалыптастыруға негізделген.

Сонымен, қазақ халқының әдет-ғұрыптары, наным-сенімдері, дәстүрлері адамдардың дүниетанымының бастауы болып табылады.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ:

1. Арцышевский Р. А. Леонардо да Винчи. - Алматы, 1999
2. Кант И. Сочинения. – М.,2000
3. Баласағұн Ж. Құтты білік. – Алматы,2010

Умматов Нозим Раимжонович
(Наманган, Ўзбекистон)

ЎҚУВЧИЛАРНИ ЖИСМОНИЙ ТАРБИЯЛАШДА МИЛЛИЙ ҲАРАКАТЛИ ЎЙИНЛАРДАН ФОЙДАЛАНИШНИНГ ПЕДАГОГИК ИМКОНИЯТЛАРИ

Юртимизда амалга оширилаётган жисмоний тарбиянинг ўз олдига қўйган мақсади соғлом, руҳан тетик ва комил инсонни ҳаётга тайёрлашдан иборат. Инсон ўзини жисмонан тарбиялаши учун жисмоний тарбия ва спортнинг зарурлигини тушуниб етиши ва қунт билан ўзига ёққан маълум бир жисмоний машғулотлар тизими асосида саломатлигини шакллантириши керак.

Ёш авлоднинг жисмоний қобилиятини ҳар томонлама ривожлантириш тарбиянинг ажралмас қисми бўлган жисмоний тарбия жараёнида амалга оширилади. Жисмоний тарбиянинг мақсади жамиятни соғлом, ҳар томонлама жисмоний ривожланган, меҳнат ва Ватан ҳимоясига тайёр турадиган ёшларни тарбиялаш, узоқ муддатли, уюштирилган педагогик жараёндир.

Жисмоний тарбия олдида турган вазифаларни ҳал этишда халқ миллий ҳаракатли ўйинларини тўплаш ва уларни ҳаётга тадбиқ этиш, улардан оқилона фойдаланиш зарурлиги бугунги кунда яққол намоён бўлмоқда. Чунки миллий ҳаракатли ўйинлар жисмоний тарбиянинг энг таъсирчан усулларидан бўлиб, ўқувчиларда ақлий, ахлоқий ва нафосат тарбиясини биргаликда муваффақиятли амалга оширишда муҳим воситадир. Шунинг учун болалар ўйинларнинг тури, табиати, характери, иштирокчиларнинг хатти-ҳаракатлари каби жиҳатларига ҳам эътибор бериш зарур.

Чунки миллий ҳаракатли ўйинлар орқали бола бир томондан жисмоний билимларни эгалласа, иккинчи томондан, уни жисмоний тарбияга, шу орқали қадриятларга қизиқтириш муҳим аҳамият касб этади. Мактабда бошланғич синф ўқувчилари жисмоний тарбиясида соғломлаштириш, таълим бериш ва тарбия бериш вазифаларини амалга ошириш кўзда тутилади. Халқ миллий ҳаракатли ўйинлари орқали бу вазифаларни яхлит ҳолда бажариш имкониятлари кўпроқ кўринади.

1. Соғломлаштириш вазифалари. Бошланғич синф ўқувчилари жисмоний тарбиясининг энг асосий вазифаси бола ҳаётини муҳофаза қилиш ва унинг соғлигини мустаҳкамлаш, унинг организмини чиниқтириш йўли билан, ўзини ҳимоя қилиш ва турли касалликларга чидамлилик хислатларини ошириш, ташқи муҳитнинг ноқулай шароитларига бардош беришга ўргатишдан иборат. Булардан ташқари болаларда ҳар қандай ишга лаёқатлилик хусусиятини ошириш жуда муҳим аҳамиятга эга.

Бола организмининг ривожланиши ўзига хос хусусиятга эга бўлгани сабабли, унинг вазифалари анча аниқроқ шаклда ифодаланади: бола суягининг бехато ва ўз вақтида қотишига, орқа умуртқадаги эгик жойларнинг шаклланишига, товон юзасининг яхши ривожланишига, пай бўғин аппаратларини пишитишга ёрдам кўрсатилади («Ким чаққон», «Қопқон» каби ўйинлар); гавда қисмларининг ўзаро тўғри муносабатда ривожланишига имкон яратилади («Дорбоз», «Бўш жой» каби ўйинлар); барча мушак гуруҳлари ривожлантирилади.

2. Таълим бериш вазифалари. I – IV синф ўқувчилар билан миллий халқ ҳаракатли ўйинларини ўтказиш жараёнида таълим бериш вазифаларини бажариш ҳам муҳим аҳамиятга эга. Бу вазифалар: ҳаракат малака ва лаёқатини шакллантириш, жисмоний фазилатлар (чаққонлик, тезкорлик, қайишқоқлик, мувозанатни сақлаш, эпчиллик, эгилувчанлик, чидамлилик)ни ривожлантириш, гавдани тўғри тутиш, жисмоний тарбия ҳақидаги билимларни ўзлаштиришдан иборат.

Танлаб олинган халқ миллий ҳаракатли ўйинларини тўғри бажариш боланинг мушаги, пайлари, бўғимлари, суяк тизимининг ривожланишига самарали таъсир кўрсатади. Пухта шакллантирилган ҳаракат малакасини амалда қўллаш билан, ўйинларни бажариш чоғида бола кучини тежашга ва унинг эътиборини ўйин фаолияти пайтида тасодифан содир бўлувчи турли-туман вазифаларни идрок қилишга имкон яратади.

Бошланғич синф ўқувчиларига жисмоний тарбия билан бевосита боғлиқ бўлган билимлар (ўйинларнинг фойдали томони, жисмоний машғулотларнинг аҳамияти ва техникавий ижроси, уларни бажариш усуллари, халқ миллий ҳаракатли ўйинларининг келиб чиқиши ва қоидалари ва ҳ.к.) ҳақида маълумот бериш катта аҳамиятга эга. Ўқувчилар олган билим қанча чуқур бўлса, улар ҳаракатли ўйинлардан шунча оқилона фойдаланишлари, шунча самарали шуғулланишлари ҳамда мактаб ва оила муҳитида жисмоний тарбия воситаларини мустақил ишлата билишлари мумкин.

3. Тарбия бериш вазифалари. Жисмоний тарбия билан шуғулланишда болаларда жорий қилинган тартибга риоя қилиш одатини ҳамда халқ ҳаракатли ўйинлари билан иложи бўлса ҳар куни мунтазам равишда шуғулланиш иштиёқини уйғотиш, мактаб ва уйда шу ўйинлардан мустақил фойдалана олиш лаёқатини ривожлантириш, ўз тенгқурлари, ўзларидан кичик бўлган болалар жамоасида ўйинларни ташкил қилиш, биргаликда бажаришга ўргатиш лозим. Ўқувчиларда халқ миллий ҳаракатли ўйинларига меҳр, шу ўйин натижаларига қизиқиш ва спортчилар эришадиган ғалабаларга ҳавас билан қараш туйғусини тарбиялаш мумкин.

Миллий халқ ҳаракатли ўйинларини ўргатиш жараёнида ахлоқий, ақлий, эстетик ва меҳнат тарбиясини амалга ошириш учун катта имкониятлар мавжуд. Халқ ҳаракатли ўйинларини бажариш чоғида болалар ҳаракатида ижобий

(ҳамжиҳатлик, интизомлилик, камтаринлик, меҳрибонлик) ва маънавий фазилатлар (ҳалоллик, одиллик, дўстлик туйғуси, ҳамкорлик, замон билан ҳамнафас бўлиб ишлай олиш қобилияти, топшириқларни масъулият билан бажариш)ни тарбиялаш, шунингдек, иродавий хусусиятлар (жасорат, қатъийлик, ўз кучига ишонч, қийинчиликларни собитлик билан енгиш, чидамлилик ва ҳоказолар)ни намоён қилиш учун энг яхши шароит ва имкониятлар вужудга келади.

СЕКЦИЯ: ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ НАУКИ

Bekmuradova Dilnoza Pirimovna
(Qarshi, O'zbekiston),
Haydarova Nasiba Qosimovna
(Nishon, O'zbekiston)

UMUMTA'LIM MAKTABLARIDA AMALIYOTCHI PSIXOLOGNING PROFILAKTIK ISHI

Amaliyotchi psixologning diagnostik - korrekstion ishi murakkab faoliyat turlaridan biri bo'lib, maxsus psitxologik tayyorgarlikni talab qiladi. Amaliyotchi psixologning diagnostik - korrekstion faoliyati murakkab, javobgarlikni talab qilishi bilan birga, kam ishlagandir. Bu jarayon birinchi bo'lib, tarbiyasi qiyin va normal bolalarni o'rganishga to'g'ri ishlangan pedagogik tadqiqotlarda L.S. Vigotskiy tomonidan qo'llangan. Bu sxema bo'yicha I. Shvanstara shaxs taraqqiyotini diagnostika qilishning bosqichli eksperimental-psixologik nuqtai nazarini taklif etadi.

Bu bosqichlar quyidagilar:

1. Psixologga rasmiy iltimos.
2. Psixologik muammoni aniqlash.
3. Tadqiqot metodini tanlash.
4. Psixologik diagnoz qo'yish
5. Amaliy tavsiyalar

Psixologning rasmiy iltimosga javob tarzidagi ishini birinchi nuqtai nazar sifatida psixologning yoki bu tarbiyasi qiyin o'quvchiga nibatan o'qituvchining ma'lum ijtimoiy talabiga javobini ko'rsatish mumkin. Bu holda 'quvchiga «tarbiyasi qiyin» tashhizi /diagnozi/ o'qituvchilar, tibbiyot xodimlari, voyaga yetmaganlar ishi bo'yicha nazorat xodimlari tomonidan qo'yilgan bo'ladi. Psixologning vazifasi-qiyinchiliklarning sabablarini aniqlash va ularga mos tuzatish /korrekstiya/ metodlarini topishdan iborat.

Psixoprofilaktik ish-amaliyotchi psixologning eng kam ishlangan faoliyati turlaridan biri hisoblanadi. Psixoprofilaktika muammolari ko'proq amerika adabiyotlarida aks etgan.

D. B. Elkoninning ta'kidlashicha, bolalarni tanlash uchun, aniqlangan chetlashishlarni tuzatish maqsadida psixik taraqqiyotni nazorat qilishga yo'naltirilgan maxsus diagnostika zarur. Uning ta'kidlashicha, taraqqiyotda bo'lishi mumkin bo'lgan chetlashishlarni ertaroq tuzatish uchun psixik taraqqiyotni nazorat qilish zarur.

Amaliyotchi psixolog faqatgina diagnoz qo'yish bilan cheklanmasdan, keyingi rivojlanish dasturini ishlab chiqish bilan cheklanmasdan, o'zi bergan tavsiyalarning bajarilishini nazorat qiladi, korrekstion va rivojlantiruvchi ishlarni o'zi ham olib beradi.

Psixoprofilaktikada uch bosqich ajratib ko'rsatiladi:

Birinchi bosqich dastlabki profilaktika deb ataladi. Bu bosqich psixolog sog'lom bolalar bilan ishlaydi yoki maktabdagi barcha o'quvchilarni qamrab oladi. Ko'pchilik mualliflarning ta'kidlashicha, maktab psixik profilaktikasi uchun qulay hisoblanadi. Ular maktab psixologlarini dastlabki profilaktikani o'tkazadigan mutaxassislar deb tan oladilar.

Ikkinchi bosqich profilaktika muammolari mavjud bolalarga qaratiladi. Uning maqsadi - o'qishdagi va xulq - atvordagi qiyinchiliklarni iloji boricha erta aniqlab, ularni yo'qotishdan iboratdir. Ikki bosqichda ota-onalar va o'qituvchilarga maslahatni ham o'z ichiga oladi. (bolaning o'qishi o'zgarishi uchun ta'lim uslubini o'zgartirish).

Uchinchi bosqich. Psixolog o'qishdagi va xulq - atvordagi yaqqol ko'rinib turadigan muammolari bor bolalarga o'z diqqatini qaratadi. Profilaktikaning dastlabki maqsadi-jiddiy psixologik qiyinchiliklarni va muammolarni yo'kotish va tuzatishdan iborat. Maktab psixologining asosiy kuchi uch bosqichga ya'ni «tarbiyasi qiyin» bolalarga qaratiladi va o'quvchilarning asosiy qismi psixolog e'tiboridan chetda qolib ketadi.

Hozirgi amerika psixologlari maktablardagi psixologik xizmatni psixologik sog'liq xizmati sifatida faoliyat ko'rsatishning tarafdori bo'lib chiqmoqdalar.

Psixoprofilaka amaliyotchi psixolog faoliyatining maxsus turi bo'lib, maktabdagi barcha o'quvchilarning aqlan ta'minlashning shart-sharoitlarini yaratishdan iborat.

Shunday qilib, psixolog profilaktik ishining asosiy vazifalari quyidagilar:

1. har bir yosh bosqichida insonning shaxs sifatida shakllanishi, aqlan barkamollikni ta'minlashning oqilona shart-sharoitlarini yaratish;
2. shaxs kamoloti va intellektual taraqqiyoti bo'saTo'g'ri asida vujudga kelishi mumkin bo'lgan psixologik nuqsonlar va buzilishlarni o'z vaqtini oldini olish hisoblanadi.

Psixoprofilaktik ishlarning mazmunini quyidagilar tashkil qiladi:

Shaxsning muayyan sharoitga moslashishga oid ishlarni olib borish: Umumta`lim maktablari va listey o'quvchilarining mazkur muhitga moslashishlariga oid.

Umumta`lim maktablari, listey, gimnaziyalarga o'quvchilarni qabul qilishda ishtirok etish, o'qituvchilar bilan hamkorlikda o'quvchilar bilan individual ishlash dasturini ishlab chiqish. Umumta`lim maktablari va listeylarda bir sinfda boshqa sinfga o'tkazishni psixologik jihatdan tekshirish, o'quvchilar, ota-onalar bilan hamkorlikda ta'limning yangi bosqichiga o'quvchining tayyorgarligini hisobga olgan holda yakkahol ishlash dasturini yaratish, shuning bilan birga ota-onalarga farzandlari bilimlaridagi uzilishlarni kamaytirish uchun maxsus uslubiy yo'l – yo'riq berish. Ta'lim va tarbiya, yashash sharoiti bilan bog'liq nevrotik holatlar, psixologik zo'riqishning oldini olish uchun bolalar bilan ishlash.

Umumta`lim maktablari va listeylarda eng qulay psixologik muhitni yuzaga keltirish uchun maxsus ish olib borish: pedagogik jamoada muomala shaklini takomillashtirish, O'quvchilar bilan o'qituvchilar muomala jarayonini yaxshilashga yordam berish, shaxsga oid, ixtisoslikka doir muammolar yuzasidan o'qituvchilararo keng ko'lamda maslahatlar berish. Pedagogik jamoa a'zolaridagi psixologik zo'riqish va toliqishni yo'qotish, kamaytirish, ularning oldini olish uchun chora tadbirlarni tarkib toptirishga ko'maklashish.

Yoshlar o'rtasidagi aysh-ishratga, giyohvandlikka, yengil turmush kechirishga, qing`ir yo'l bilan boyishga /qizlar orasida yengil oyoqlikka/ ruju qiluvchi shaxslar bilan individual ishlashni yo'lga quyish.

Og'ir kasallikka uchragan xodimlar, o'quvchilarda bilan ruhiyatni tetiklashtirish, adabiyot qonuniyati bilan ularni tanishtirish, pessimistik kayfiyatdan voz kechib, shukrona yashashga o'rgatish yuzasidan taviyalar berish.

O'zlashtirmovchi o'quvchilar ruhiy dunyosidagi nuqsonlarni aniqlash va ularga yordam berish yo'l-yqlarini ishlab chiqish, amaliyotga tatbiq etish hamda korrekstion ishga muhtoj odamlarning individual-psixologik xususiyatlarini hisobga olish. O'quvchilar, xodimlar, muallimlar o'rtasidagi sodir bo'luvchi nizolarning, oilaviy nizolarning psixologik ildizini o'rganish, shaxslararo munosabatlarning asl mohiyatini namoyon qilish, ularni keltirib chiqaruvchi motivlarni tahlil qilish, favquloddagi vaziyatlarni engillashtirish va tamoman bartaraf qilish yo'llari yuzasidan maslahatlar berish" kabi ishlar psixoprofilaktik ishlarning mazmunini tashkil qiladi.

Maktab psixologi maxsus tayyorgarlikka ega bo'lishi, pedagogika universitetining psixologiya fakultetlarini, amaliyotchi psixologlar tayyorlaydigan maxsus kurslarini bitirgan bo'lishlari kerak.

Umumta`lim maktablaridagi psixologlar direktorga va tashxis markaziga bo'ysunadi. Umumta`lim maktablariga psixologik xizmat haqidagi qonunda ko'rsatilgan vazifalar bilan bog'liq bo'lmagan vazifalarni umumta`lim maktab psixologiga topshiriq tariqasida berishlariga ruxsat etilmaydi.

Bozorova Xalida Dilmanovna
(Muborak, O'zbekiston)

O`SMIRLIK DAVRIDA TARBIYANING PSIXOLOGIK XUSUSIYATLARI

O‘smirlik – bolalikdan kattalikka o‘tish davri bo‘lib, fiziologik va psixologik jihatdan o`ziga xos xususiyatlari bilan xarakterlanadi. Bu bosqichda bolalarning jismoniy va psixik taraqqiyoti juda tezlashadi, hayotdagi turli narsalarga qiziqishi, yangilikka intilish ortadi, xarakteri shakllanadi, ma'naviy dunyosi boyiydi, ziddiyatlar avj oladi. O‘smirlik balog‘atga etish davri bo‘lib, yangi hislar, sezgilar va jinsiy hayotga taalluqli chigal masalalarning paydo bo`lishi bilan ham xarakterlanadi. Bular ta'sirida o‘smirning xarakteri, atrofdagi kishilar bilan muomalasi, jamiyatda sodir bo‘layotgan voqealarga munosabati tez o‘zgarib boradi. Ba'zan ijtimoiy masalalar to‘g‘risida noto‘g‘ri tasavvur va yanglish fikrlar hosil bo‘lishi tufayli u muayyan tartib-qoidalarga tanqidiy ko‘z bilan qaraydi.

O‘smirda psixik jarayonlarning keskin o‘zgarishi bilan aqliy faoliyatida ham burilishlar seziladi. Shuning uchun shaxslararo munosabatda, o‘quvchi bilan o‘qituvchi muloqotida, kattalar bilan o‘smirlarning muomalasida qat'iy o‘zgarishlar jarayonida qiyinchiliklar paydo bo‘ladi. Bular avvalo ta'lim jarayonida ro‘y beradi: yangi axborot, ma'lumotlarni bayon qilish shakli, uslubi va usullari o‘smirni qoniqtirmay qo‘yadi.

Odobli, dilkash o‘smir kutilmaganda qaysar, intizomsiz, qo‘pol, serzarda bo‘lib qoladi. O‘smir xulqidagi bunday o‘zgarishlar tajribasiz o‘qituvchi va ota-onasini qattiq tashvishga soladi.

11 yoshdan to 14-15 yoshgacha bo'lgan davr balog'at yoshi hisoblanadi. Bu yoshda o'g'il va qiz bolalar tez o'sish, ulg'ayish pallasini boshdan kechiradi.Jismoniy o'sish, jinsiy yetilishruhiy dunyosida keskin o'zgarish ayni shu davrdan boshlanadi. Katta yoshdagi odamlar so'ziga bajonidil quloq solib kelgan o'g'il va qiz bu davrga kelib mustaqillikka intiladigan, kattalar talabiga binoan emas, o'z xohishi bilan ish qiladigan, ularning o'git-maslahatlariga tanqidiy munosabat bildiradigan bo'lib qoladi.

Lekin balog'at yoshiga yetayotgan bolalarning hammasini ham shunday deb bo'lmaydi. Ba'zi bir bolaning asab tizimi kuchli, muvozanatli, epchil bo'ladi. Hissiyot, kayfiyat, qiziqishlari va intilishlari jud o'zgaruvchan. Bunday bolalar begona odamlarga tez ko'nikib va kirishib ketadi, oldiga qo'yilgan talab va sharoitlarga osonlikcha ko'nikadi. Turmush va o'qish malakalarini kam vaqt sarf qilib o'zlashtirish qobiliyatiga ega bo'ladi.

Ikkinchi bir turdagi bog`lanish asab tizimi kuchsiz, muvozanatsiz, sust bo'ladi. Bu turga mansub bola sezgir, lekin o'zini ushlay olmaydigan, tinimsiz, harakatchandir. So'z berdimi albatta uni bajaradi, ammo diqqatini bir faoliyat turidan ikkinchisiga ko'chirishdan ko'pgina qiyinchiliklarga uchraydi. Noxush holatlarni tez unitadi. Ruhiy dunyosida paydo bo'ladigan holat va jarayonlar sur'ati tez, ya'ni ularning almashinuvi qisqa fursatda amalga oshadi.

Uchinchi bir xususiyatga ega bo'lgan bolaning kayfiyati yorqin namoyon bo'lmaydi, shu sababdan uni kuldirish, jahlini chiqarish yoki umuman kayfiyatini buzish uni kuldirish, jahlini chiqarish yoki umuman kayfiyatini buzishi qiyin. Oila quchog'ida yoki maktabda hamma biror narsa yuzasidan qg'attiq kulgan mahalda ham vazminligicha qola beradi. Ko'ngilsiz hodisalar yuz berganda ham o'z tinchligini buzmaydi. Qilgan harakatlari kuchsiz, ifodasiz bo'ladi. Biroq g'ayrati, ishchanligi bilan boshqalardan ajralib turadi. Bunday bolaning asabi kuchli, muvozanatli, lekin sust xususiyatga ega. Chidamliligi, turli sharoida o'zini tuta bilishi bilan hyech mahal boshqa bolalarga o'xshamaydi. Harakatlarining sur'ati, nutqning darajasi past, ruhiy holatlari ichki kechinmalariga aylanib ketgan. «Ichimdan top» degan xalq iborasi shunday o'g'il va qizlarga mos keladi.

To'rtinchidan guruhga xos bolada sezgirlik xislati mavjud bo'ladi-yu, biroq asabi kuchsiz, faollikdan yiroqdir. Shuning uchun arzimagan narsadan ko'ziga yosh keladi. Bunday o'smir o'g'il va qiz juda arazchan bo'lib, biror ishni bajarishga botinib kirisha olmaydi. O'z kuchiga ishonchsiz, maktab, jamoat joylaridagina emas, balki oilada ham tortinchoqlik qiladi. Ozgina qiyinchilikka duch kelsa barcha narsadan voz kechib qo'ya qoladi. Sodir bo'layotgan voqea va hodisalarga ishonchsiz hamda shubhali qaraydi.

O'smirlik yoshi davrida qarama-qarshi jinsga moyillik hislari paydo bo'ladi. Jismoniy kitoblar o'qitish, ichki dunyoga berilash, yolg'izlikka tortish, ishqiy kitoblar o'qish, kino tomosha qilish, katta yoshdagi odamlar so'ziga quloq solish tabiiy hol hisoblanadi. Shuningdek, bu yoshda o'g'il-qizlar o'zlarining tashqi qiyofalariga ko'proq e'tibor bera boshlaydilar. O'g'il bolalarda durustroq kiyinish, oynaga qarash ishtiyoqi tug'iladi. Qizlar ham oynaga ko'proq qaraydi, o'zlariga pardoz berishni, go'zal bo'lishni istaydi. Bu ham tabiiy holdir.

Chunki o'z tashqi qiyofasini tarbiya qilish insonga xos muhim hislatdir, shu boisdan uni inkor etish mumkin emas.

Balog'at davrida kattalik hissi vujudga keladi. Kattalarga, ularning nima qilayotganliklariga, o'zlarini qanday tutayotganligiga ko'proq razm sola boshlaydilar. Katta yoshdagilarning ularga nisbatan avvalgi yosh bolaga qilingan munosabatda bo'lishlari noxush his-tuyg'u uyg'otadi. Ota-onalar, o'qituvchilar bilan o'smirlar munosabatidagi nizoning bosh sababi ularning istak va xohishlari bilan kattalarning hisoblashmasligida sodir bo'ladi.Afsuski, ayrim-ayrim katta yoshdagilar o'smirning voyaga yetib qolganligiga e'tibor qilmaydilar, goho uning ulg'aydiganligini sezmaydilar. Kattalar tomonidan o'rinsiz tanbeh, kesatish, har bir narsani buyruq berish orqali bajarish hollari o'smirda yomon kechinmalarni keltirib chiqaradi.

Vohalanki, bu davrga kelib o'g'ilmi yoki qizmi uning voyaga yetganligini tan olib kattalarday muomila qilish lozim bo'ladi. Ularda tug'ilgan kattalarday ko'ngil ochish, sayr qilish, xushmuomilalik bilan foyda va zarar tomonlarini anglatib borish maqsadga muvofiqdir. Shunday payt ota-onalar, o'qituvchilar o'smir yoshdagi o'g'il va qizlarni mohirlik bilan qaryirib olmasalar, ular noto'g'ri yo'lga kirib ketishi, tarbiyasi qiyin bolalar safiga qo'shilishi mumkin. Keyinchalik bu yo'ldan, noxush xatti-harakatlardan ularni qaytarib olish ancha mushkul bo'ladi.

Bolag'at davrida o'smirlarning ovqatlanishiga ham alohida e'tibor berish kerak, chunki organizmidagi tinimsiz harakatlar modda almashinuvi kuchaytiradi. Organizmi ko'proq yuqori kuch-quvvatga ega vitaminlarga boy ovqat talab qiladi. Lekin achchiq, sho'r taomlar iste'mol qilish zararlidir. Tungi ovqat yengil va oz miqdorda iste'mol qilinishi zarur.

Balog'at davri murakkab va nozik davr hisoblanadi. Shuning uchun o'smirlarga nisbatan bo'lgan munosabatlarda qat'iy ohang bilan farmoyish va buyruq berishdan voz kechib ishonch, maslahat yoki iltimos ohangida fikr almashib ish tutmoq tarbiyaviy jarayonda samarali natija beradi. Aksincha, buyruq mensimaslik salbiy qo'zg'alishlarni yuzaga keltiradi. Shuni alohida ta'kidlab o'tish kerakki, mustaqil bo'lishga intilayotgan o'smirlar bu davrga kelib kattalarga hamisha tobe' bo'lib yashashni istamay qoladilar. Shu sababdan ular ustida doimo nazorat qilish maqsadga muvofiq emas. Chunki hamma narsa o'z me'yorida bo'lgani ma'qul.

O'quv- tarbiya jarayonini ukammallashtirish asosida pedagogik-psixologik qarashlarga xos bo'lgan ta'lim va tarbiyaning psixologik jihatlariga e'tibor qaratilib borilsa,ishning samaradorligi oshib o'quvchilarning bilishga bo'lgan munosabatlari shunchalik shakllanib boradi.

Urazboyeva Dilbar Abdullaeva, Jabbarov Jamshid Farxodovich
(Urganch, Uzbekistan)

KICHIK MAKTAB YOSHIDAGI O'QUVCHILARDA BILISH JARAYONLARINI RIVOJLANTIRISH MEXANIZMLARI

Аннотация. *Ushbu maqolada kichik maktab yoshidagi o'quvchilarini psixologik bilish jarayonlarini rivojlantirish tadqiq qilingan.*

Key words: *psychology, cognitive processes, attention, attention mobility, psychological method.*

Odatda psixologiya fanida kichik maktab yoshi davriga 6 yoshdan 10-11 yoshgacha bo'lgan o'quvchilar kiritiladi.Chunki bu davrda bola maktab ta'limiga, fan asoslarini egallashga ham biologik-jismoniy, ham psixologik jihatdan qariyb yetilgan, jismoniy va aqliy mehnat qilish imkoniyatiga ega bo'ladi. Maktab ta'limiga psixologik tayyorgarlik deganda, bolaning ob'ektiv va sub'ektiv jihatdan munosibligi, bilish jarayonlari bilan shaxs xususiyatlarining o'zaro munosibligi nazarda tutiladi. O'quvchi maktab ta'limiga keng ma'noda psixologik jihatdan ob'ektiv tayyor bo'ladi.Binobarin, uning psixikasi bilim olishga yetarli darajada taraqqiyot bosqichiga erishadi.Ushbu yoshdagi bola o'z idrokining o'tkirligi, ravshanligi, sofligi, aniqligi, uning qiziquvchanligi, dilkashligi, xayrixohligi, ishonuvchanligi, xayolining yorqinligi,

xotirasining kuchliligi bilan boshqa yoshdagi o'quvchilardan, jumladan, o'smirlardan ajralib turadi.Maktabta'limiga tayyorgarlik ko'rayotgan bolada diqqat nisbatan uzoq muddatli va shartli ravishda barqaror ko'rinishga ega, deb hisoblash mumkin. Diqqatning xususiyatlari (taqsimlanisha, ko'chishi, kuchi, barqarorligi, bo'linishi, tebranishi va boshqalar) uning roli va syujetli o'yin faoliyatlarida, rasm chizish va ko'rish, yasash mashg'ulotlarida, loy hamda plastilindan narsa yasashda, katta yoshdagilar va tengqurlari nutqini idrokqilish va tushunishda, matematik amallarni bajarishda, hikoya tinglash hamda shaxsan o'zi ham tuzishda bevosita namoyon bo'ladi. Bu davrga kelib, bola o'z diqqatini muayyan ob'ektga, narsa va hodisalarga yo'naltirishga, to'plashda va uni mustahkamlashda hamda taqsimlashda ma'lum darajada ko'nikmani egallagan bo'lib, o'z diqqatini boshqarish, zarur paytda, uni shaxsan tashkil qilishga intiladi. Uning xotirasi qiziqarli ajoyibotlarga, g'aroyibotlarga boy, voyaga yetgan kishini taajjubga soladigan ma'lumotlar va hodisalarni puxta esda olib qolish, esda saqlash, esga tushirish imkoniyatiga egadir. Shu davrgacha bevosita kattalar rahbarligida u yoki bu axborotlarni egallab kelgan bo'lsa, endi o'z xohish irodasi bilan, muayyan motivatsiyaga asoslangan holda zarur ma'lumotlar olishga, o'z oldiga yaqqol maqsad va aniq vazifa qo'yishga harakat qiladi. Bolaning muayyan taraqqiyot darajasiga erishganligini uning xotirasi faolligi namoyish qiladi.Bu davrda bola o'qish, idrok qilish, o'zlashtirish texnikasi bilan tanishishga erishadi [1. 24-b].

Kichik maktab davridagi bolalarning aqliy rivojlanishi ijtimoiy omillar bilan belgilanadi. Individ ijtimoiy munosabatlar ta'sirida o'zgaradi. Bolaning maktabda muntazam ravishda o'qishga o'tishi uning barcha bilish jarayonla rini rivojlanishiga va o'z-o'zidan atrof-muhitdagi narsa-hodisalarga nisbatan fikrini, munosabatlarini o'zgarishiga olib keladi.

Yirik chet el va sobiq sove tpsixologlari (J. Piaje, A. Vallon, J. Bruner, L. V. Zankov, D. B. Elkonin, P. Ya. Galperin, N. A. Menchiskaya, V. V. Davidov, A. Sh. Amonashivili, S.F.Juykovvaboshqalar) tadqiqotlarining ko'rsatishicha, "oqilona tashkil qilingan ta'lim jarayoni mazkur yoshdagi bolalarda fakkurini jadal sur'atlar bilan rivojlantiradi, aqliy imkoniyatlarini ertaroq ishga tushishiga, ro'yobga chiqishiga yordam beradi" [2. 46-b]. Chunonchi, bolalar matematik, fizik, lingvistik,politexnik tushunchalarni o'zlashtiradilar, mustaqil ravishda uncha murakkab bo'lmagan masalalar, misollar tuzadilar, oddiyroq mashqlarni bajara oladilar, ijodiy va mahsuldor fikr yuritishga intiladilar.

Kichik maktab davrida o'qish faoliyati bilan shug'ullanish, jumladan, moddiy narsalarning harxil hossalari bilan tanishish sezgilarning o'sishiga kata ta'sir ko'rsatadi.Kichik maktab yoshidagi o'quvchilarda asosan farq qila olish, ko'rish va eshitish sezgilari ayniqsa tez o'sadi. 7-10 yoshli bolalarda ranglarning tuslarini sezish 45 foiz ortishi, 10-12 yoshgacha bolalarda esa 65 foizgacha ortishi rus olimlari tomonidan aniqlangan [3]. Kichik maktab o'quvchilarini rasm chizishga o'rgatish ranglarni farqlash sezgirligining o'sishiga katta ta'sir ko'rsatadi. Ohanglarni farqqilish sezgirligi, ayniqsa bolalarga musiqa va ashula o'rgatish jarayonida kuchli suratda o'sadi. Sezgilarning o'sishida shuningdek, jismoniy tarbiya mashg'ulotlarining ham ahamiyati katta. Aniq harakat qilishga jalb etuvchi mashqlar bolalarning muskul-harakat sezgilarini o'stiradi.

Kichik maktab davriga kelib idrokning hamma turlari, asosan, ta'lim-tarbiya tufayli mazmun, aniqlik, ravshanlik jihatidan ko'p darajada takomillashadi. Ular har

bir narsaga berilib, o'ta sinchkovlik bilan qarashlari sababli idrokning muhim xususiyatlarini o'zlashtirish imkoniyatiga ega bo'ladilar.

O'quvchi tevarak-atrofdagi voqelikning belgi, alomati va xususiyatlarini, ularning hossalarini, qonuniyatlarini va o'zaro bog'lanishlarini bilish faoliyatida hamda ta'lim jarayonida tushuna boradi, fikr yuritish faoliyatida esa ham miqdor, ham sifat o'zgarishi yuzaga keladi.

Kichik maktab yoshidagi o'quvchilar tafakkurining rivojlanishi yirik psixolog L.S. Vigotskiy tushunchalarning shakllanishi hamda nutqning o'sishi bilan uzviy bog'liq holda o'rgangan.L.S. Vigotskiy psixologiya faniga inson kamolotining "Eng yaqin taraqqiyot zonasi" va "Aktual faoliyat zonasi" deb nomlangan tushunchalarni olib kirdi [2]. Uning birinchisi o'qituvchining bevosita rahbarligida amalga oshirilsa, ikkinchisi o'quvchining mustaqil faoliyatida namoyon bo'ladi.

P. P. Blonskiy mazkur yoshdagi o'quvchilar tafakkurining o'sishiga xotiraning taraqqiyotini, tafakkurning ta'sir etishini genetic metod yordamida ochib beradi.Ayniqsa, tafakkurning «intizomlilik» sifatining namoyon bo'lishini inson tomonidan tafakkurni boshqarish va nazorat qilish faoliyatidan aniqlash mumkinligini alohida ta'kidlaydi.

N. A. Menchinskaya tafakkur muammosini chuqur o'rganib, uning taraqqiyot ko'rsatkichlarini quyidagi jihatlarini o'rganishda ko'radi:

1) bilimlarni o'zlashtirishning tezligi,
2) fikr yuritish jarayonining epchilligi,
3) tafakkurning mavhum hamda yaqqol jihatlarining o'zaro aloqasi,
4) analitik-sintetik faoliyatning turli darajalari.

Muallif tafakkur taraqqiyoti belgilari sifatida o'quvchilarda bilimlar fondining ortishi, aqliy faoliyat usullarining egallanishi hamda ta'lim jarayonida ularda uquvchanlik qobiliyatining paydo bo'lishini sanab o'tadi.Bu narsalarning barchasi kichik maktab yoshidagi o'zlashtirishi past o'quvchilarda tajribadan o'tkaziladi hamda ularni muayyan mezonga asoslanib guruhlarga ajratadi.

Kichik maktab yoshidagi past o'zlashtirish sabablari va o'qishdagi qiyinchiliklar quyidagilar bilan bog'liqdir:

1) Neyrofiziologik sabablar;
2) Bilish jarayonlarining yetarli darajada rivojlanmaganligi;
3) Erkin va mustaqil harakat qilish darajasining pastligi;
4) Motivatsion sohalarning yetarli rivojlanmaganligi;
5) Oila tarbiyasidagi, oilaviy munosabatlardagi kamchiliklar;
6) maktab ta'limi va tarbiyasidagi kamchiliklar;
7) o'zaro muloqot va munosabatdagi kamchiliklar;
8) shaxs xususiyatlaridagi og'ishishlar.

Kichik maktab yoshidagi bolalar o'qishidagi qiyinchiliklar bola shaxsining barcha shaxsiy, bilish, motivatsion va hissiy, irodaviy sohalarda aks etadi. Bu qiyinchiliklar o'zaro bir-biri bilan bog'liq. Bir qiyinchilikni bartaraf etilishi ikkinchi qiyinchilikni ham kamayishiga olib keladi.

Taniqli psixolog L. V. Zankov kichik maktab yoshidagi o'quvchilar tafakkurini o'stirish maqsadida o'zining ta'lim tizimini ishlab chiqadi. Bu ta'lim tizimi ushbu o'qitish tamoyillariga asoslanadi:

1) ta'lim jarayonini yuqori darajadagi murakkab va ziyat asosida uyushtirish,
2) ta'lim jarayonida o'quvchilarga berilishi nazarda tutilgan bilimlarning nazariy salmog'ini maksimal darajada ko'paytirish,

3) mustaqillik, o’z-o’zini nazorat qilish faoliyatini rejalashtirish singari faoliyatni boshqarish usullarini o’quvchilarda tarkib toptirish [4].

Bunday ta’lim tizimida o’quvchilar chuqur va mazmundor bilim olish bilan cheklanib qolmasdan, balki ularning aqliyfaolligi ortadi, abstrakt (mavhum) tafakkuri rivojlanadi, aqlan o’sadi, o’qishga nisbatan ijobiy munosabat vujudga keladi.

Yuqorida yuritilgan mulohazalarga asoslangan holda shunday xulosaga kelish mumkinki, bolalar kichik maktab yoshi davriga kelib psixologik tayyorgarlik darajasi ta'limni muvaffaqiyatli uddalash, amalga oshirish uchun mutlaqo tayyor hisoblanadi.Bu o’rinda uning shaxsiy xususiyatlari shakllanganligi yuzasidan ham ma’lumot berish maqsadga muvofiqdir.Bolada shaxsning birqator fazilatlari va xususiyatlari yaqqol ko’zga tashlanadi: qat’iylik, nisbiy mustaqillik, o’z oldiga maqsad qo’ya olishlik, xulq-atvorini ijtimoiy jamoatchilik nuqtai nazaridan baholashga intilishlik, kattalarni hurmat qilishlik, vadaga vafo qilishlik, burch va javobgarlik hislari kabilar. Ta’kidlab o’tilgan barcha mulohazalar, tavsiflar bilish jarayonlarining rivojlantirishni asosiy omillaridan hisoblanadi.

ADABIYOTLARRO’YXATI:

1. G’oziyev E. G’ “Ontogenezpsixologiyasi” “Noshir” T: - 2010
2. Nishanova Z. T. Komilova N. G. Abdullayeva D. U. Xolnazarova M. X. “Rivojlanish psixologiyasi, Pedagogik psixologiya” T.2017.
3. Z. Sh. Sherimbetova “Boshlang’ich sinflardagi o’zlashtirmovchi o’quvchilarning psixologik xususiyatlari” Ps.f.n. avtoped.-T. 2007.
4. Sh. A. Do’smuhammedova, Z. T. Nishanova, S. X. Jalilova, Sh. K. Karimova, Sh. T. Alimboyeva “yosh davrlari va pedagogik psixologiya” darslik Toshkent-2013.

Бозаров Элёр, Азизова Лутфия, Бердиева Мўтабар
(Карши, Узбекистан)

ЁШЛАР ПСИХОЛОГИЯСИ ВА ИЖТИМОИЙ ТАРМОҚЛАР

XXI асрда инсоният глобаллашув жараёнининг гувоҳи бўлмоқда. Дунё миқёсида кузатилаётган ва интеграция жараёнларида ўз ифодасини топаётган глобаллашув инсон ҳаётининг барча соҳаларига дахл қила бошлаётганини барчамиз кўриб, билиб бормоқдамиз. Глобаллашув жараёнлари оқибатида дунё миқёсида ягона иқтисодий-молиявий макон ва яхлит ахборот майдони шаклланди.

XX аср сўнгида рўй берган улкан ижтимоий-сиёсий ўзгаришлар, икки қутбли дунёнинг барҳам топиши натижасида нисбий мувозанатнинг бузилиши жаҳоннинг мафкуравий манзарасини тубдан ўзгартириб юборди. Инсон қалби ва онгини эгаллаш учун кураш хилма-хил ғоялар билан қуролланган, турли манбалардан озиқланадиган мафкураларнинг асосий мақсадига айланмоқда.2011 йилнинг бошларида юз берган ва ҳамон турли кўринишларда давом этаётган Яқин Шарқ ва Шимолий Африка давлатларидаги оммавий тартибсизликлар ҳам бунга мисол бўла олади. Содир этилган оммавий тартибсизликлар марказида асосан ёшлар тургани бу ўта долзарб масала эканлигини яна бир бора эслатиб қўйди.

Интернет бугунга келиб оммавий маданият элементи, мутлақ эркинликни амалга ошириш макони, шунингдек, сиёсий, маданий ва иқтисодий ҳаётдаги воқеалар ҳақида фикр алмашиш майдонига айланиб, жамоатчилик, айниқса, ёшлар маънавиятининг шаклланишига кучли таъсир кўрсатувчи ахборот манбаига айланиб бораяпти. Бунга ишонч ҳосил қилиш учун интернетдаги ривожланиш босқичлари ва ижтимоий тармоқларнинг хорижий давлатлардаги бугунги ҳолатига бир қур назар ташлашнинг ўзи кифоя.[6]

Ҳозирги вақтда айнан ижтимоий тармоқларда мафкуравий воситалар орқали ўз таъсир доирасини кенгайтиришга интилаётган сиёсий кучлар ва ҳаракатлар тобора кескинлашиб бормоқда. Муайян миллат, жамият, давлатнинг тинчлиги ва барқарорлигига қарши қаратилган, сиёсий ва конституцион тизимни заифлаштириш ва бузишга йўналтирилган, фуқаро ва жамият хавфсизлигига таҳдид солувчи мафкуравий тажовузлар кескинлашмоқда. Бундай тажовузга қўл ураётган ёвуз кучлар ўз жирканч мақсадларига эришиш учун ҳар қандай усуллардан, одамларнинг диний, миллий ҳиссиётлари, ҳаётда мавжуд бўлган ижтимоий-иқтисодий қийинчиликларидан, шунингдек, замонавий техника, телекоммуникация воситаларидан усталик билан фойдаланишга ҳаракат қиладилар. Бугунги кунда уларнинг аҳолининг маълум бир қатламлари, айниқса, ёшларнинг қалби ва онгини ўзларига маъқул бўлган ғоя билан эгаллашлари яъни бузғунчи ғоялар, диний экстремизм, ахлоқсизлик ғояларини сингдириш каби ғаразли мақсадлари халққа аён бўлиб бормоқда.

Барчамизга аён бўлиши керакки, ғанимларимизнинг асосий нияти – Ўзбекистонда ҳукм сураётгантинчлик ва осойишталикни, жамиятмиздаги бунёдкорлик муҳитини, бугун биз барпо этаётган фаровон ва осуда ҳаётни бузиш, тобора кучга кираётган давлатимизни ағдариш, танлаган йўлимиздан қайтаришдир. Одамларимизнинг юрагига ваҳима ва қўрқув солиш ҳисобидан уларнинг эртанги кунга бўлган ишончини йўқотиш, бир-бирига қарши қўйиш, юртимизда, минтақамизда ўз манфаати, ўз сиёсатини ўтказишдан иборат. Булар ўз мақсадларига эришиш учун одамларни, аввало, билими ва ҳаёт тажрибаси паст кишиларнинг онги ва тафаккурини чалғитишга уринади. Уларни муқаддас динимизга, унинг асл қадрият ва бойликларига бўлган қизиқиш ва интилишларидан ғаразли ниятларда фойдаланади.[7]

Қайд этиш керакки, маънавий таҳдидлар тили, дини ва эътиқодидан қатъий назар ҳар бир инсонга қаратилган. Бундан мақсад, биринчидан, шахснинг маънавий-ахлоқий оламини бузиш; иккинчидан, ўз ватани ва жамиятига нисбатан ёвузлик фикрини уйғотиш; учинчидан, миллий ахлоқий қадриятларни айнитиш; тўртинчидан, ўзгалар жамиятини идеал деб билиш кўникмасини ҳосил қилиш; бешинчидан, зарарли одатларга хуруж қўйиш. Диққат қилсак маънавий таҳдидларнинг барча тури носоғлом турмуш тарзи билан боғлиқлигига ва у мафкуравий нуқтаи назардан энг хавфли омил эканлигига амин бўламиз. Чунки унинг негизини шахс тарбиясини издан чиқаришга қаратилган зарарли ғоя ташкил этади.

---

[6] http://uzmatbuot.uz/yoshlar-manaviyatiga-internet-tarmoqlari-tasiri/

[7] Ислом Каримов. Ватанимизнинг тинчлиги ва хавфсизлиги ўз куч-қудратимизга, чалқимизнинг ҳамжиҳатлиги ва букилмас иродасига боғлиқ. Тошкент – "Ўзбекистон" – 2004.

Таъкидлаш жоизки, ахборот хафвсизлигини таъминлаш қатор ташкилий ва ҳуқуқий масалаларни ҳал қилишни, шунингдек, тарбиявий чоралар кўришни талаб этади. Ахборот хавфсизлиги фуқароларнинг ахборотга бўлган эҳтиёжини қондириш учун шарт-шароитлар яратиш йўли билан таъминланади. Ахборот хавфсизлигини таъминлашнинг яна бир усул – фуқороларнинг ахборот маданиятини юксалтириш, яъни уларда ахборотни саралаш ва ундан онгли фойдаланиш кўникмаларини шакллантириш билан боғлиқ. Муҳими, инсонларни ахборотни тўғри идрок этишга тайёрлаш лозим. Яъни, ҳар бир шахс маълум ахборотнинг фойдали ёки зарарли эканини ажратиб оладиган мезонларни ишлаб чиқиши, маълум ахборотнинг ўз профессионал фаолияти ва шахсий ҳаёти учун қадр-қимматини баҳолаш кўникмасига эга бўлиши зарур. Бошқача айтганда, инсонларнинг онгида ахборотларнинг сарагини саракка, пучагини пучакка ажратадиган “фильтр”ларнинг бўлиши ахборот хавфсизлигини кафолатловчи муҳим омил саналади.[8]

Отамуродова Нигора Набиевна,
Отамуродова Ҳадича Рахматулла қизи
(Ғузор, Узбекистон)

ХУЛҚ ОҒИШИГА ЭГА БЎЛГАН БОЛАЛАР ВА ЎСМИРЛАР БИЛАН ОЛИБ БОРИЛАДИГАН ПСИХОКОРРЕКСИОН ТАДБИРЛАР

Маълумки, хулқ оғишининг келиб чиқишида шахснинг индивидуал-психологик хусусиятларининг ўрни каттадир. Шу боисдан ижтимоий психологияда ушбу муаммо билан жиддий шуғулланиш ва хулқ оғишига эга бўлган болалар ва ўсмирлар шахсини коррекция қилиш асосий муаммолардан бири ҳисобланади. Айниқса, шахснинг кенг қамровли муносабатлар, ижтимоий амалиёт ва тарбия жараёни иштирокида камол топишини ҳисобга оладиган бўлсак, хулқ оғишига эга бўлган ўсмир шахси муаммоси юзасидан янада кенгроқ илмий ишларни олиб бориш зарурияти келиб чиқади. Чунки, ҳар бир шахс оила, мактаб, маҳалла таъсири натижасидашаклланади ва камол топади. Уларни соғломлаштириш, тарбиявий таъсир самарадорлигини ошириш эса ёшлар ўртасида юзага келаётган хулқ оғишининг олдини олишда муҳим аҳамият касб этади.

Хулқ оғишига эга бўлган болалар ва ўсмирлар шахси муаммосини ўрганиш бўйича олиб борилган тадқиқотларнинг кўрсатишича, бугунги кунда бу соҳада бир қатор муаммолар кўзга ташланади. Ана шундай муаммолардан бири хулқ оғишига эга бўлган болалар ва ўсмирлар шахсини ўрганиш бўйича тадқиқот метод ва методикаларининг етишмаслиги ва борларининг ҳам республикамиз миллий муҳитига мослаштирилмаганлиги бўлса, иккинчидан хулқ оғишига эга бўлган болалар ва ўсмирлар шахсини коррекция қилиш ва улар шахси деформациялашувининг олдини олиш борасидаги ишларнинг талаб даражасида эмаслигидир.

---

[8] Н. Умарова. Ахборот хавфсизлиги: Муаммо ва ечимлар. Тошкент – “Akademiya” – 2008.28-б

Хулқ оғишига эга бўлган болалар ва ўсмирлар шахсида олиб бориладиган психокоррекцион ишлар нафақат назарий, балки амалий жиҳатдан ҳам аҳамиятга эгадир. Бироқ, илмий манбалар ва амалиётда хулқ оғишига эга бўлган болалар ва ўсмирлар шахсининг ўзига хос индивидуал-психологик хусусиятлари, улар шахсидаги ижтимоийлашувнинг издан чиқиши, шахс “мен” идаги ўзгаришлар ва бошқалар тўғрисида айтарлик маълумотлар учрамайди. Бу ўз навбатида хулқ оғишига эга бўлган ўсмир ва ўспиринлар шахсида психокоррекцион ишларни олиб бориш ишларининг самарадорлигига салбий таъсир кўрсатади.

Маълумки, шахс онги ва фаолиятининг мазмун-моҳиятини ўзгартириш унинг эътиқодига дунёқарашига боғлиқ бўлиб, улар муайян қадриятлар ва ҳаётий мезонларни шакллантириш орқали амалга оширилади. Бунда хулқ оғишига эга бўлган ўсмир шахсининг ўзига хос хусусиятларининг ҳисобга олиниши, ижтимоий соғлом турмуш билан онгли алоқа ўрнатилиши ва (дастлаб мажбурий бўлсада) кейинчалик уларнинг ижтимоий алоқа ва шахснинг маънавий сифатлари уйғунлигида ривожлантирилиши ёшлар ўртасида турли хил хулқ оғишларининг келиб чиқишининг олдини олишда муҳим аҳамият касб этади.

Шахс хулқининг соғломлашуви, ўсмирнинг онгли равишда ўз хохиш иродаси орқали ижтимоий муҳитга нисбатан мослашиши ва ҳаётда ўз ўрнига эга бўлишга интилиш орқали юзага келади. Шунинг учун ҳам шахс хулқини соғломлаштириш ишларини унинг дунёқарашини, онгини ва маънавий дунёсини ўзгартиришдан бошлаш зарур бўлади.

Шахсни қайта тарбиялаш жараёнининг бевосита фаол иштирокчисига айлантириш орқали ҳам унинг хулқ-атвордаги иллатларга нисбатан мустаҳкам иммунитетни ҳосил қилиш мумкин. Бу ўсмирни онгли равишда салбий ҳатти-ҳаракатлардан тияди.

Хулқ оғишига эга бўлган болалар ва ўсмирлар билан профилактик ишларни олиб боришда уларнинг ёш ва индивидуал психологик-хусусиятларини ҳисобга олиш зарурлигини унутмаслик керак. Шунинг учун ҳам ҳар бир ўсмирга ўзига хос усуллар орқали ёндошиш хулқ оғишининг олдини олишда муҳим ҳисобланади. Бу орқали ўсмирларда муайян мустаққам эътиқоднинг шаклланишига, кишиларга нисбатан бўлган ишонч ҳиссининг ортишига эришиш мумкин.

Маълумки, ўқув, меҳнат жамоалари ва турли хил нофармал гуруҳлар ўсмирларга ижобий таъсир этишлигини инкор этиб бўлмайди. Аммо баъзан хулқ оғишига эга бўлган ўсмирларни қайта тарбиялаш учун болалар лагерларига, клубларга жал этилиши бошқа ўсмирларда хулқ оғишининг келиб чиқишига сабаб бўлиши мумкин. Чунки лагерда ёки клубларда ҳулқ оғишига эга бўлган ўсмирлар ўз салбий хатти-ҳаракатларини ривожлантириши ва бошқаларда ҳам уни шакллантириш имкониятига эга бўладилар. Шунинг учун хулқ оғишига эга бўлган ўсмирларни имкон қадар индивидуал тарбиялаш мақсадга мувофиқдир

Хулқ оғишига эга бўлган ўсмирларни махсус тарбиявий калоннияларда тарбияланиши ҳам баъзан айрим ўсмир шахсига салбий таъсир кўрсатиши мумкин.Чунки қайта тарбиялаш колоннияларига баъзан ўсмир адашиб тушиб қолади ва натижада бутун вужуди, дунёқараши қонунбузарлик хулқи билан заҳарланган ўсмирлар билан бирга бўлишга тўғри келади. Бу эътиқод,

дунёқараш ва мустаҳкам ирода сифатлари шаклланаётган яна бир бошқа ўсмирга салбий таъсир кўрсатади. Натижада ахлоқ тузатиш калоннияларидан озод бўлиб чиққач, илгари муқаррар жиноятчилик хулқини ўзида намоён этмаган ўсмир шахсида хулқ оғиши намоён бўла бошлайди.

Назаримизда бугунги кунда вояга етмаганлар ахлоқ тузатиш масканларига психолог, педагог мутахассисларни кенгроқ жалб қилиш, уларнинг тавсия ва кўрсатмалари асосида тарбиявий тадбирларни амалга ошириш зарурияти келиб чиқмоқда.

Юқоридагилардан келиб чиқиб, хулоса қилиш мумкинки, хулқ оғишига эга бўлган болалар ва ўсмирлар шахсини психокоррекция қилиш улар ўртасида хулқ оғишининг олдини олиш ва унга барҳам беришда муҳим аҳамият касб этади.

Болалар ва ўсмирларда хулқ оғиши ва тарбия бузилишини олдини олиш юзасидан психологик коррекцион машғулотлардан намуналар:

1-машғулот. “Ёрдам бериш”. Психолог ўсмир билан ишончли мулоқот ўрнатиш мақсадида ўзининг шахсий, кундалик, маиший муаммоларини унга айтиб беради. Шу жараёнда ўсмирдан ўзини ўрнига қўйиб кўриши ва муаммони ечиш йўлларини сўрайди.

2-машғулот. “Ҳаракатни баҳолаш”. Психолог ўсмирга хулқ-атворга оид ҳикоя сўзлаб беради. Ҳикоядаги ҳаракатларга ўсмирнинг шахсий муносабатини сўрайди.

3-машғулот. ”Яхшилик қилиш”. Суҳбат давомида психолог ёрдамга муҳтож инсонларга қандай ёрдам бериш мумкинлиги ҳақида сўрайди. Масалан (ёш болаларга, қарияларга, ногиронларга).

4-машғулот. ”Ҳаёт стратегияси”. Суҳбатда психолог ўсмирдан ҳаётий режаларини сўрайди. Ҳаётий режаларни амалга оширишда нима ёрдам бериши ёки халақит бериши ҳақида биргаликда муҳокама қиладилар.

5-машғулот. ”Ўзи ва ўзгалар ҳақида сўзлаш”. Психолог ўсмирдан 1 ҳафта. 1 ой олдин бўлиб ўтган воқеа-ҳодисаларни ёзиши ва сўзлаб беришини сўрайди. Суҳбатдан кейин шу вақтда бошқача яшаш мумкинмиди?-деган савол берилади. Жавоблар биргаликда таҳлил этилади.

6-машғулот. ”Менинг идеалим”. Суҳбат жараёнида ўсмирдан ҳаётий орзу-мақсадларини сўралади ва баҳоланади. Орзуни амалга ошиши учун ижобий ахлоқий сифатлар зарур эканлигини таҳлил қилинади.

7-машғулот. ”Ўсмир учун эртак”. Бу машғулот эртактерапия усулида ўтказилади. Ўсмирга унга ва атрофидаги одамларга ўхшаш қахрамон акс этган эртак айтиб берилади. Эртак якунида психолог ва ўсмир биргаликда хулоса чиқарадилар.

8-машғулот. “Фикрларни давом эттириш эстафетаси”. Ўқувчиларга бирор мавзуга оид гап айтилади. Улар занжир асосида берилган мавзуни давом этиради, тўлдиради ва изоҳлайди. Фикрлар таҳлил қилинади ва муммоларни ечиш йўллари биргаликда ҳал қилинади.

9-машғулот. “Ўзини ўзи стимуллаштириш”. Ўсмирлар гуруҳларга бўлинади. Ўз-ўзини стимуллаштириш юзасидан бир-бирига саволлар беришади. Саволлар барча ўқувчилар билан биргаликда муҳокама қилинади.

10-машғулот. “Эркин мавзуда ижод қилиш”. Ўқувчиларга ўзларини жудаям қизиқтирадиган мавзуларига оид раслар чизиш ёки ҳикоя ёзиши таклиф этилади. Ҳиколар ва расмлар биргалашиб таҳлил қилинади.

Машғулотларда психолог намуна кўрсатиб бериши, юмор ва ҳазиллардан фойдаланиши лозим. Ҳар бир машғулотдан кейин янги ғоялар келиб чиқиши мумкин. Машғулотлар баъзи ўқувчига ёқиши ёки ёқмаслиги мумкин. Шунинг учун ҳар бир машғулотни ўзига хос индивидуал усуллар асосида ўтказиш лозим.

Тарбиянинг умумий ижтимоий вазифаси - ёш авлодда билим, кўникма, ижтимоий тажриба ва ахлоқ нормаларини шакллантиришдан иборат. Шу мақсадда ёш авлодга тарбия бериш мақсадга йўналтирилган тарбиявий таъсир, ижтимоий ҳаётда муносабатга киришиш меъёрларини ва шу асосда зарурий шарт-шароит яратишни назарда тутади.

Одатда ҳар бир соҳанинг ўз устаси бўлади. Инсон қалбининг устаси эса психологлар хисобланади. Педагогларнинг яқин ёрдамчиси, болалар қалби ва руҳиятига йўл топа оладиган кишилар-психологларга бўлган эҳтиёж ҳозирги кунда таълим-тарбия соҳасида ортиб бормоқда. Бу борада халқ таълими тизимида амалиётчи психологларнинг фаолият кўрсатишлари таълим мазмуни ва сифатини оширишда катта аҳамият касб этмоқда.

АДАБИЁТЛАРРЎЙХАТИ:

1. Нишанова З. Т.Болаларпсиходиагностикаси. Т.,1998.
2. Расулов А. И. Психодиагностика.-Тошкент, “Мумтоз сўз”-2010,-169 б.

ИНТЕРНЕТ РЕСУРСЛАР:

1. ЎзбекистонРеспубликасиХалқтаълимивазирлиги: www.uzedu.uz.
2. ЎзбекистонРеспубликасиХалқтаълимивазирлигиҳузуридаги Мультимедиа умумтаълимдастурларинирривожлантиришмаркази: www.eduportal.uz, www.multimedia.uz.

Соатов Асадуллоҳ Жабборович, Дадаева Нилуфар Йўлдошовна
(Қарши, Ўзбекистон)

ЎҚИТУВЧИНИНГ АХЛОҚИЙ ФАЗИЛАТЛАРИ

Ўқитувчи одобининг моҳияти, асосий мазмуни педагогик фаолият учун муҳим бўлган ахлоқий сифатларда ифодаланади. Умуминсоний ва миллий-ахлоқий фазилатлар барча кишилар, ҳамма касб эгалари, жумладан, ўқитувчи-тарбиячилар учун қам жуда зарурдир.

Ахлоқий фазилатлар меҳнат жараёнида кишининг хулқи, феъл-атворини тартибга солиб турувчи қоидалар, нормалар, талаблар, мезонлар шаклида ифодаланади. Ахлоқ нормалари давлатнинг турли қонунлари билан амалга ошириладиган ҳуқуқ нормаларидан фарқ қилиб, оммавий одат ва намуна кучи, жамоатчиликнинг фикри таъсирида юзага келади. Бошқача қилиб айтганда, ижтимоий воқелик шахс олдига маълум ахлоқий талаблар қўяди, бу талаблар ахлоқ нормаси, ахлоқий фазилатлар шаклида ифодаланади. Жамият ўз фаолияти ва истиқболи учун хизмат қиладиган ахлоқ нормалари, талаблари, мезонларини белгилайди.

Ўқитувчи умуминсоний ва миллий-ахлоқий фазилатларни ўзлаштириб олиши, тажрибада қўллаши, ўзининг дунёқараши, мафкураси ва ахлоқий

тажрибаси билан таққослаши лозим. Фикрлаш ва ҳис этиш, турмушда синаб кўриш натижасида умуминсоний ва миллий-ахлоқий сифатлар, қоидалар, нормалар ўқитувчининг ўз ахлоқий фазилатига, эътиқодига айланади. Булар муаллимнинг ду-нёқараши, фикр ва мулоҳазалари билан қўшилиб, бозор иқтисодиётига асосланган жамият қуриш шароитида унинг ўрни ва ролини белгилайди.

Ўқитувчи одобининг нормалари ҳар бир муаллимнинг шахсий фикрига, ахлоқий фазилати ва эътиқодига айланиши лозим. Ахлоқий эътиқод ва сифатлар ўқитувчининг дарс бериш жараёнида, тарбиявий ишларида, ўқувчилар, ота-оналар ва бошқа кишилар билан муомала, муноса-батларида, кундалик турмушда ўзининг шахсий намунаси билан ахлоқий таъсир ўтказишида кўзга ташланади. Педагогик такт ўқитувчи ахлоқининг амалий кўринишларидан биридир. Муаллим хулқининг натижалари унинг ёшларга ахлоқий таъсирининг самарадорлигида, ахлоқий тарбия соҳасида эришган ютукларида намоён бўлади.

Ўқитувчи одобининг асосий сифатлари умуминсоний ва миллий-ахлоқий фазилатлар, тушунчаларига мос келади ва уларни педагогик фаолият билан боғлиқ тарзда бир қадар ойдинлаштиради. Инсонпарварлик, ватанпарварлик, мил-лий ғурур, байналмилалчилик, адолат, яхшилик қилиш, бурч, қадр-қиммат, масъулият, виждон, ҳалоллик, ростгўйлик, поклик, талабчанлик каби ахлоқий фазилатлар ўқитувчи одобида педагоглик фаолияти билан боғлиқ равишда таҳлил қилинади. Болаларга яхшилик қилиш, ўқитувчилик бурчи, ўқитувчилик шаъни, қадр-қиммати, ўқитувчилик масъулияти, ўқитувчилик виждони, талабчан, ва адолатли бўлиш, ўқитувчининг маънавий қиёфаси, ҳалоллиги, поклиги, ростгўйлиги кабилар ўқитувчи ахлоқининг мухим фазилатлари ҳисобланади. Уларни чуқур ва пухта ўзлаштириш бўлажак ўқитувчи учун катта амалий аҳамият касб этади.

Умуминсоний ахлоқий қадриятлар орасида яхшилик қилиш фазилати муҳим ўрин эгаллайди. Ўрта Осиё халқ-ларининг қадимги ёдгорлиги — «Авесто»да эзгу фикр, яхши сўз ва яхши ишлар инсоний фазилатлар сифатида улуғланади. Ислом таълимотида бошқаларга яхшилик қилиш ин-соннинг табиий эҳтиёжи бўлиши кераклиги тушунтирилади, айниқса, ота-онага, аёллар, ёш болаларга яхшилик қилиш жуда қадрланади.

Ота-боболаримиз доимо яхши ният, яхши орзу-истаклар билан яшаганлар. Ўзларидан яхши ном қолдиришга интилганлар. «Яхшиларга яхшилик қилдим, ёмонларни эса ўз ёмонликларига топширдим.

Кишиларнинг феъл-атвори, юриш-туриши, хатти-ҳаракати, гап-сўзи уларнинг хулқига боғлиқ. Яхши хулқ эгаси бўлган киши одамларга яхшилик қила олади. Абдулла Авлоний яхши хулклар қаторига: фатонат, диёнат, исломият, назофат, ғайрат, риёзат, қаноат, шижоат, илм, сабр, ҳилм, интизом, миқёси нафс, виждон, ватанни суймоқ, хаққоният, назари ибрат, иффат, ҳаё, идрок ва зако, ҳифзи лисон, икдисод, виқор, итоат, хақшунослик, хай-рихоҳлик, мунислик, садоқат, муҳаббат, авф кабиларни киритади. «Эмди бу яхши хулкдарни қўлга олмоқучун ота-она, муаллим, устодларимиз ҳазратларининг ҳикматли насиҳатларини жон қулоғи бирла тинглаб, доим хотирада тутмоқ, ахлоқи яхши кишилар бирла улфат бўлмақ, ахлоқи бузуқ, ёмон кишилардан қочмоқ лозимдур».

Яхшилик — ижобий ахлоқий фазилат бўлиб, хулқий сифатларнинг мажмуини, инсон фаолияти ёки бирор хатти-ҳаракатига ижобий муносабатнинг йиғиндисини акс эттиради. Яхшилик — кишининг ахлоқий онги ва ахлоқий тажрибасида жамият ва шахс манфаатларининг бирлиги-ни акс эттириб, шахсга ва жамиятга манфаат келтирадиган ижтимоий тараққиётга мос келадиган фазилатдир.

Ўқитувчи одобида яхшилик фазилатига педагогик фа-олият билан боғлиқ ҳолда, ўқитувчининг яхшилиги шаклида аниқдик киритилади.

Унда ўқитувчи ва ўқувчилар жамоаси манфаатларининг бирлиги, муаллим ва ўқувчи мақсадининг бирлиги, таълим ва тарбиянинг самараси учун курашнинг бирлиги акс этади. Яхшилик фазилати муаллимнинг ҳам, ўқувчиларнинг ҳам, ота-оналарининг ҳам яхши ниятли, хайрихоҳ, меҳрибон бўлишини тақозо қилади. Яхшилик қарор топиши учун педагогик жараёнда ёмонликка муросасиз бўлиш, яхши истак билан хушмуомала қилиш, яхши қилиқ, яхши хатти-ҳаракатларнинг бирлиги зарур.

Умуминсоний ва миллий ахлокда бурч тушунчаси ҳар бир кишининг ўз вазифасини тўлиқ бажариши, бошқаларга тўғри муносабатда бўлишини ифодалайди. Бурчда шахснинг жамиятга бўлган муносабати намоён бўлади. Ўз бурчига содиқлик хар бир кишига обрў, шон-шараф келтиради. Кишининг ўз бурчига содикдиги жамиятга, Ватанга, меҳнатга, оилага, фарзандларига бўлган муносабатида билинади.

Ўзбекистон Республикасининг Конституциясида фуқароларнинг ҳуқуқлари билан бир қаторда бурчлари ҳам белгиланган. Қонунларга риоя этиш, бошқа кишиларнинг ҳуқуқлари, эркинликлари, шаъни ва қадр-қимматини ҳурмат қилиш; Ўзбекистон халқининг тарихий, маданий ва маънавий меросини авайлаб асраш; атроф-табиий муҳитга эхтиёткорона муносабатда бўлиш кабилар ҳар бир фуқаронинг бурчидир. Бурчга содиклик ҳар бир кишининг одоби, ахлоқини кўрсатади. Катта ёшдаги кишиларни ҳурматлаш ёшларнинг бурчидир.

Ижтимоий бурчни юксак даражада англаш ўқитувчининг ахлоқий фазилати ҳисобланади. Муаллим болаларга ўргатадиган ғоялар унинг қалбидан жой олиб, дунёқара-шининг асоси бўлиши зарур. Ҳар бир ишда, ҳар бир масалада муаллим ўз бурчига содиқ бўлиши зарур. Муаллимнинг мафкураси фуқаролик руҳи билан суғорилган бўлса, ижтимоий бурчни виждонан ҳис қилишга, интизомлилик, ўз хатти-ҳаракатларини назорат қила билиш, камтарлик, инсонпарварлик, ўз қадр-қамматини тўғри баҳолай олишга имкон беради.

Шахс ахлоқини тавсифлайдиган белгилардан бири масъулиятдир. Бошқа кишилар олдидаги ўз бурчини англаш ва уни киши хулқининг омилига айлантириш, одам ўз фаолиятини бошқаларга кўпроқ яхшилик қилишга онгли ва ихтиёрий равишда йўналтириши масъулият тушунчасининг мазмунини ташкил этади.

Ўқитувчининг масъулияти — масъулият тушунчасининг бутун мазмунини сақлаган ҳолда муаллимнинг фаолияти ва таълим-тарбия жараёнининг аниқ вазифаларини ҳам ўз ичига олади. Ўқитувчи зиммасига бола шахсини барка-мол инсон сифатида тарбиялаш масъулияти юкланади. Муаллим ўқувчиларга чуқур назарий билимлар бериши, уни хаётга, меҳнатга таерлаши даркор. Шу

билан бирга у боладаги мавжуд лаёқат ва қобилиятларни пайқаб, унда мавжуд бўлган ижобий ахлоқий фазилатларни авайлаб ўстириши лозим.

Муаллим синфда жамиятнинг, халқнинг, давлатнинг вакили сифатида ўқувчилар жамоаси билан ёлғиз ўзи иш олиб боради. Бундай шароитда ўқитувчининг масъулияти унинг хулқини тарбияга солиб турадиган, бошқарадиган куч, ўқувчиларга таъсир ўтказиш даражасининг асосий мезони ҳисобланади. Жамиятнинг келажаги, ота-онанинг умиди, нури дийдаси — фарзандининг тақдири, келажаги унинг қўлига ишониб топширилган. Муаллим ўқувчилар-нинг билимига баҳо қўяди, баҳо эса жамиятнинг, катталарнинг, ота-онанинг болага муносабатини белгиловчи мезон, омиллардан биридир. Яхшилик, адолат, шаън, қадр-қиммат, инсонийлик кабиларнинг мавжудлигига болада ишончни вужудга келтириш ҳам ўқитувчининг масъулиятига боғлиқ. Шуниси ҳам борки, буни кўпинча назорат қилиб ҳам бўлмайди. Бу муаллимнинг виждонига ҳавола қилинади.

Ўқитувчилик қилаётган ёки муаллимлик касбини танлаган кишилар ўз зиммаларига қанчалик юксак, шарафли масъулият олаётганликларини тасаввур этишлари лозим. Олий ёки ўрта махсус педагогика ўқув юритини битириб, муаллимлик фаолиятини бошлаган киши барча ўқувчиларга ўзини яқин тутиши, одоби, одиллиги билан болаларга ижобий-ахлоқий намуна кўрсатиши зарурлигини ёддан чиқармаслиги керак.

АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ:

1. Қоплонова М. Педагогик жамоадаги шахслараро муносабатлар.–Т.: “Ўқитувчи”, 2005.
2. Очилов. М, Очилова. Н. “Ўқитувчи одоби” Тошкент “Ўқитувчи” 2000
3. Интернет сайтлари: Ziyonet.uz, www.Edu.uz

СЕКЦИЯ: СЕЛЬСКОЕ ХОЗЯЙСТВО

Tog'ayeva M. A.
(Qarshi, Uzbekistan)

IRIS. L. TURKUMI ISTIQBOLLI NAVLARINI QARSHI SHAROITIDA MAVSUMIY RIVOJLANISH KO'RSATKICHLARI

Annotatsiya: *Gulsafsarning 5 ta navi introduksiyasi Carnival Song, Celebration Song, Coral Beauty, Matinata, Soft Jazz navlarini Qarshi vohasi sharoitida o'sishi, rivojlanishi va biomorfologik xususiyatlarini berilgan.*
Kalit so'zlar; *intensiv, subtropik, kontinental, dekada, vegetatsiya, fenofaza, generativ, absolyut minimum, maksimum*

Iris L.turkumi *Iridaceae* oilasiga mansub bo'lib, 250 dan ortiq turni o'z ichiga oladi [1], [2], [3]. Turkum vakillari tabiiy xolda Shimoliy yarim shar tropik zonasining yuqori chegarasidan sovuq iqlimli zonagacha tarqalgan. Ko'pchilik vakillari asosan O'rtayer dengizi mamlakatlari, Janubi-g'arbiy Evropa va O'rta Osiyoda tarqalgan [2].

O'simlikning rivojlanish maromini turli sharoitlarda o'rganish shu o'simlikning har xil ekologik muhitga moslashuvchanligi haqida fikr yuritish va uning shu sharoitda istiqbolliligini baholash imkonini beradi (1, 2). Duragay gulsafsarlarning ayrim biologik xususiyatlari Qrim [3], Toshkent [1], Minsk [3] sharoitida o'rganilgan.

Duragay gulsafsarlarning o'sishi ikki bosqichda amalga oshadi. Birinchisi bahorgi o'sish deyiladi. Bunda kuzda hosil bo'lgan va qishda sekinlik bilan rivojlangan yoshgina (4-5 ta bargli) generativ novda erta bahordan o'sa boshlaydi va aprel-may oylarida gulga kiradi. Gullash tugagach, gulpoya quriydi va yozda u nobud bo'ladi. Shu bilan birinchi o'sish yakunlanadi. Ikkinchi o'sish kuzgi o'sish deyiladi va bunda ildizpoyadagi yon kurtaklardan barglar tutami shakllanadi. Barglar qishki sovuqqacha o'sadi va bu paytda ildizpoyada zahira moddalar to'planishi jadallashadi.

Qarshi vohasi sharoitida duragay gulsafsarlarning mavsumiy rivojlanish maromini o'rganish uchun ularning o'sish va rivojlanish xususiyatlaridan kelib chiqib, quyidagi fenofazalarni qayd etdik: bahorgi vegetatsiyaning boshlanishi, gulpoyaning o'sa boshlashi, g'unchalash (g'unchalarning o'rama barglar ichidan chiqa boshlashi), gullashning boshlanishi, yoppasiga gullash, gullashning tugashi, kuzgi vegetatsiya.

Carnival Song navi 2013 yilda 11 fevralda, 2014 yilda esa 28 fevraldan o'sa boshladi. Gul o'qi o'sishining boshlanishi ikkala yilda ham deyarli bir vaqtda – mart oyining 25-kunidan so'ng, g'unchalarning o'rama barglar orasida chiqa boshlashi esa 19 apreldan boshlandi. Dastlabki gulning ochilishi 28 aprelda ro'y berdi. Yoppasiga gullash 3-10 may kunlariga to'g'ri keldi. Gullash 16 maygacha davom etdi. 12 ta o'simlik 18 kun mobaynida gullab turdi. Barglarning sarg'aya boshlashi iyun oyining birinchi dekadasiga to'g'ri keldi. Kuzgi o'sish avgust oyining oxiridan boshlandi.

Turli introduksiya sharoitlarida duragay gulsafsarlar fenologiyasi

1-jadval

Fenofazalar	Toshkent	Qrim	Qarshi
Bahorgi vegetatsiyaning boshlanishi	28.02	25.02	13.02
G'unchalash	14.04	30.04	12.04
Gullashning boshlanashi	22.04	11.05	18.04
Barglarning sarg'ayishi	08.06	30.06	28.05

Qarshi vohasi sharoitida duragay gulsafsar navlari fenologiyasi

2-jadval

Fenofazalar	Yillar	Navlar				
		Carnival Song	*Celebration Song*	*Coral Beauty*	*Mathinata*	*Soft Jazz*
Bahorgi vegetatsiyaning boshlanishi	2013	11.02	08.02	10.02	02.02	10.02
	2014	28.02.	25.02	01.03	26.02	28.02
Gulpoyaning o'sa boshlashi	2013	25.03	28.03	29.03	02.04	09.04
	2014	27.03	30.03	28.03	04.04	13.04
G'unchalash	2013	19.04	18.04	15.04	18.04	25.04
	2014	24.04	20.04	17.04	20.04	27.04
Gullashning boshlanishi	2013	28.04	29.04	23.04	23.04	05.05
Gullashning tugashi	2013	16.05.	20.05	11.05	13.05	20.05
Gullash davomiyligi, kun	2013	18	22	18	20	16

Qarshi vohasi sharoitida duragay gulsafsarlarning fenologiyasi

1-rasm.

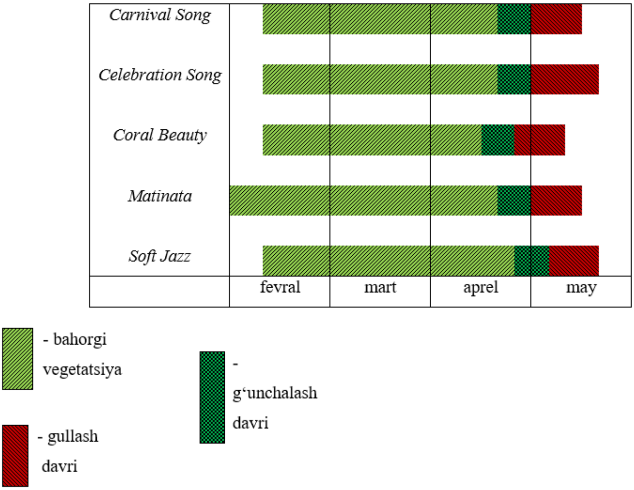

Celebration Song navi 2013 yilda 8 fevraldan, 2014 yilda esa 25 fevralda oʻsa boshladi. 2013 yilda gul oʻqining oʻsishi mart oyining soʻngi kunlaridan, gʻunchalash aprel oyining 18 kunidan boshlandi. Gullash 29 apreldan boshlanib, 20 mayga qadar davom etdi. 14 ta oʻsimlik 22 kun gullab turdi. Barglarning sargʻaya boshlashi iyun oyining birinchi dekadasiga toʻgʻri keldi. Kuzgi oʻsish avgust oyining oxiridan boshlandi.

Coral Beauty navi 2013 yilda 10 fevraldan, 2014 yilda 1 martdan boshlab oʻsa boshladi. 2013 yilda gul oʻqining oʻsishi mart oyining oxirgi kunlaridan, gʻunchalash fazasi aprel oyining 15-kunidan boshlandi. 23 aprel kuni dastlabki gullar ochila boshladi. Gullash mayning 11-kuniga qadar davom etdi. 12 ta oʻsimlik 18 kun mobaynida gullab turdi. Barglarning sargʻaya boshlashi iyun oyining birinchi dekadasiga toʻgʻri keldi. Kuzgi oʻsish avgust oyining oxiridan boshlandi.

Matinata navining vegetatsiyasi 2013 yilda 2 fevraldan, 2014 yilda 26 fevraldan boshlandi. 2013 yilda 2 aprelda guloʻqi koʻrina boshlandi. 18 aprel kuni gʻunchalar oʻrama bargdan chiqa boshladi va 23 aprel kuni dastlabki gul ochildi. Oradan 4-5 kun oʻtib oʻsimliklar yoppasiga gulladi. Gullash 13 mayga qadar davom etdi. 10 ta oʻsimlik 20 kun mobaynida gullab turdi. Barglarning sargʻaya boshlashi iyun oyining birinchi dekadasiga toʻgʻri keldi. Kuzgi oʻsish avgust oyining oxiridan boshlandi.

Soft Jazz navining vegetatsiyasi 2013 yilda 10 fevralda, 2014 yilda 28 fevralda boshlandi. Guloʻqi 2013 yilda 9 aprel kuni koʻrindi. 25 apreldan gʻunchalar oʻrama barglar orasidan chiqa boshladi. 5 may kuni dastlabki gul ochildi. Yoppasiga gullash 9-15 may kunlariga toʻgʻri keldi. 20 may kuni gullash tugadi. 10 ta oʻsimlik 16 kun mobaynida ochilib turdi. Barglarning sargʻaya boshlashi iyun oyining birinchi dekadasiga toʻgʻri keldi. Kuzgi oʻsish avgust oyining oxiridan boshlandi.

E.A. Burova (1974) Minsk sharoitida kuzda ekilgan duragay gulsafsarlarning kelgusi yil bahorda faqatgina 60 % i gullaganligini qayd etgan. Qarshi sharoitida bu koʻrsatkich 100 %ni tashkil etdi.

Quyida Qarshi vohasida duragay gulsafsarlarni fenologik kuzatish asosida olingan maʼlumotlarni adabiyotlarda keltirilgan Qrimning Janubiy qirgʻogʻida joylashgan Nikita davlat botanika bogʻidan olingan maʼlumotlar bilan solishtiramiz.

Qarshi vohasining iqlimi keskin kontinental va qurgʻoqchil boʻlib, havo harorati yil davomida keskin oʻzgarib turadi. Qrim Janubining iqlimi oʻrtayer dengiziga xos boʻlib, u subtropik iqlimli subarid zona hisoblanadi. Qish iliq, yoz issiq va qurgʻoqchil keladi. Qarshi vohasi havo haroratining yillik oʻrtacha koʻrsatkichi +14,8^{0}C ni, Qrim Janubida +12-14^{0}C ni tashkil etsa-da, bu ikki xududda havo haroratining keskin oʻzgarishlari amplitudasi bir-biridan ancha farqlanadi. Qarshi vohasida oʻrtacha yillik absolyut minimum …-27^{0}C ni tashkil etsa, Qrim Janubida bu koʻrsatkich...-6-9° ni tashkil etadi. Maksimum esa mutanosib holda +47^{0}C va +28,5^{0}C ga teng [2], [3].

Qrim Janubida yillik yogʻin miqdori (980) Qarshiga (226) nisbatan 4 marta koʻp. Introdutsentlarni sunʼiy sugʻorish yoʻli bilan oʻsimliklarning namlikka boʻlgan talabini qondirish mumkin boʻlsada, havoning nisbiy namligidagi farqni bu yoʻl bilan bartaraf etib boʻlmaydi. Qrimning Janubida havoning nisbiy namligi yil davomida 70-75% boʻlib turadi. Faqatgina yoz oylarida 59% gacha tushishi mumkin (6). Qarshi vohasida esa havoning nisbiy namligi havo haroratiga teskari holatda boʻlib, qish oylarida 70-75 %, yoz mavsumida esa 20-30 % ni tashkil etadi.

Subtropik iqlimli subarid zona hisoblangan Qrimning Janubiy qirg‘og‘i va keskin kontinental iqlimli arid mintaqa – Qarshi vohasida duragay gulsafsarlarning fenologiyasi o‘simlikning o‘sish xususiyatlarini aniqlashga yordam beradi. Biz olib borgan kuzatishlar natijasida bu ikki xududda duragay gulsafsar fenofazalarida sezilarli farqlar borligi aniqlandi. Jumladan, bahorgi vegetatsiyaning boshlanishi, gulo‘qining hosil bo‘lishi, g‘unchalash va gullashning boshlanish fazalari Qrim sharoitida Qarshi vohasiga nisbatan kechikishi kuzatildi. Bu Qarshi vohasida bahor boshlanishi bilan havo harorati ko‘rsatkichining faol suratda o‘sib borishi natijasida o‘simliklarning Qrimdagiga nisbatan intensiv ravishda o‘sishi va rivojlanishi bilan izohlanadi.

Qrim Janubida to‘pgullarda gul soni Qarshidagiga nisbatan ko‘proq hosil bo‘lgan. Bu xududda bitta o‘simlikda gullashi bitta gulning 2, ba’zi (bulutli kunlarda) da 3 sutka ochilib turishi hisobiga uzoqroq davom etib, 18-20 sutkani tashkil etadi. Qarshi vohasi sharoitida bu ko‘rsatkich 12-14 sutkani tashkil etdi.

Qarshi vohasida may oyining oxiri iyun oyining boshlarida boshlanadigan issiq va quruq havo o‘simlikning umumiy holatiga salbiy ta’sir ko‘rsatdi. O‘simlikdagi gulpoya va barglar ertachi quriy boshladi. Vaholanki, bu paytda Qrim Janubida duragay gulsafsarlar o‘z vegetatsiyasini davom ettiradi va sarg‘ayish Qarshiga nisbatan bir oyga kechikadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO’YXATI:

1. Печеницын В. П., Штонда Н. И. Задачи Ботанических садов Узбекистана на современном этапе // Ўсимликлар интродукцияси: муаммолари ва истиқболлари: Республика илмий-амалий конференция материаллари. – Хива, 2007. – Б. 53-56.
2. Залевская Е. М. Итоги интродукции ириса гибридного в Ботаническом саду АН РУз // Интродукция и акклиматизация растений. – Ташкент: Фан, 2003. – № 28. – С. 30-41.
3. Залевская Е. М., Хакимов С. Т. К итогам интродукции ириса гибридного в Ботанический сад АН РУз // Интродукция и акклиматизация растений. – Ташкент: Фан, 1993. – № 26. – С. 49-52.

Исашов Анваржон,
Абдулхаков Ферузбек Холидинович
Мирфозилов Нодирбек Азамжонович,
Эгамбердиев Мухриддин Мадаминжон ўғли
(Андижан, Узбекистан)

ТОМЧИЛАТИБ СУҒОРИШ УСУЛИ БИЛАН ҒЎЗА ПАРВАРИШЛАШДА ТОРФДАН ОЛИНГАН ГУМИН ПРЕПАРАТИНИНГ ТАЪСИРИ

Аннотация: *Ғўзани суғоришда кўп сув ва бир қанча агротехник тадбирлар талаб қилади хамда озиқлантиришда минерал ўғитлар билан биргаликда ноъанавий агроруда ва биопрепаратдан фойдаланиш мухим ахамият касб этган.*

Калит сўзлар: *Сугориш режими, томчилатиб сугориш, биопрепарат, торфдан олинган гумин препарати, озиклантириш.*

Annotation: *Irrigation the cotton requires a lot of water and several agro-technical measures and the use of unconventional agrarian and biological preparations in conjunction with mineral fertilizers*

Key words: *Irrigation regime, drip irrigation, biological preparation, turpentine gum preparation, feeding*

Андижон вилояти шароитида ғўзани Султон навини парваришлашда торфдан олинган гумин препаратини ўсиши, ривожланиши ва ҳосилдорлигига таъсирини ўрганиб, фермер хўжаликлари учун илмий-амалий тавсиялар ишлаб чиқишдир.

Бугунги кунда дунё бўйича 33 млн. гектар майдонда ғўза етиштирилиб, 25 млн. тоннадан зиёд пахта ҳосили олинмоқда. Бу экинларни суғоришда кўп сув ва бир қанча агротехник тадбирлар талаб қилади хамда озиқлантиришда минерал ўғитлар билан биргаликда ноъанавий агроруда ва биопрепаратлардан фойдаланиш мухим ахамият касб этади.

2019 йилда Андижон вилоятини оч тусли бўз тупроқлар шароитида “Фахриддин замин инвест” фермер хўжалигида ғўзани Султон навини парваришлашда торфдан олинган гумин препаратини ғўзани ўсиши, ривожланиши ва хосилдорлигига таъсири бўйича тадқиқот олиб борилди.

Расм 1. Томчилатиб суғориш тизимини кўриниши.

1.Ғўзани Султон нави таснифномаси

1-жадвал

СУЛТОН ғўза нави	
Оригинатор	Пахта селекцияси, уруғчилиги ва етиштириш агротехнологиялари илмий тадқиқот институти
Нав муаллифи	Намазов Ш.Э., П. Ибрагимов, Н. Хожамбергенов ва бошқалар
Давлат реестрига киритилган йили	2006 й.
Ўсув даври	115 - 120 кун
Ҳосилдорлиги	40,0 – 48,5 ц/ га
Бир дона кўсакдаги пахта вазни	6,0 - 6,5 грамм
1000 дона чигит вазни	125– 130 грамм

Тола чиқими	36,0 – 37,0 %
Тола узунлиги	33,0 – 34,0 мм
Тола узунлиги	1,10 -1,14 дюйм
Микронейри	4,5 - 4,6
Нисбий узилиш кучи	27,5 - 29,0 гс/текс
Тола типи	V тип
Вилт билан зарарланиши	9,6 %

Томчилатиб суғориш усуллининг мавсумий ва суғориш меъёрларига таъсири

Суғориш тартиби берилган экин учун тупроқда муайян агротехник шароитларда сув режимини таъминлаб бермоғи лозим. Фарғона водийсининг ярим гидроморф ва гидроморф тупроқларида ғўза, беда ва маккажўхорининг суғориш тартиблари бўйича Абдукаримов А., Мусаев Й., Исаев С. Х., Абдурахимов Ш., Ўразматов Н. ва бошқалар томонидан батафсил ўрганилиб, уларни амалга ошириш технологиялари яратилган.

Қишлоқ хўжалик экинларини сув таъминоти шароитларига боғлиқ ҳолда турлича муносабат билдирадилар. Барча экинларни максимал ҳосилдорлигига, қонуниятларга бўйсунган ҳолда, ўсимликни ўсиши ва ривожланишининг барча даврлари давомида узлуксиз сув билан қониқтириш орқали эришилади.

Арид зоналарида қишлоқ хўжалик экинлари учун зарур бўлган сув тартибига фақатгина суғоришлар орқали эришиш мумкин. Суғоришларнинг меъёри ва сони эса ўсимликни тури ва навига, иқлимий, гидрогеологик ва тупроқ-мелиоратив шароитларга боғлиқ ҳолда Рыжов С.Н. рухсат этилган намлик меъёри формуласи орқали аниқланади:

$$m = (W_{ЧДНС} - W_{ФАК})100Jh + к$$, м^3/га

бунда: $W_{чднс}$- тупроқнинг чегараланган дала нам сиғими, тупроқ оғирлигига % ҳисобида;

$W_{фак}$- суғоришолди тупроқнинг фактив намлиги, тупроқ оғирлигига % ҳисобида;

J- тупроқнинг ҳажмий оғирлиги, г/см^3;

h- ҳисобий қатлам, м;

к- суғориш давомида буғланишга кетган сув сарфи, м^3/га (ҳисобий қатламдаги намлик етишмовчилигидан 10 %).

Суғоришларнинг ҳақиқий сони барча тажрибаларда берилган суғориш олди тупроқ намлигига, етиштирилаётган экинларнинг биологик хусусиятларига ва суғоришлар меъёрига боғлиқдир.

3.5.1–жадвалдан кўринадики мавсум давомида эгатлаб суғорилган назорат вариантда 4 маротаба суғорилди мавсумий суғориш меъёри 4700 м^3/га ни ташкил этди. Томчилатиб суғорилганда экиш схемаси (60х60 см) бўлган ғўзанинг Султон нави экилган вариантда эса 34 маротаба суғорилди мавсумий суғориш меъёри 2380м^3/гани ташкил этдган бўлса бу кўрсатгич экиш схемаси (60х60 см) бўлган ғўзанинг Султон нави экилган вариантда мавсумий суғориш меъёри 2736м^3/гани ташкил этиб, назорат вариантга нисбатан 1,7 баробар сув иқтисод қилинди.

3.Турли суғориш усулларида мавсумий ва суғориш меъёрлари

2-жадвал

Вариантлар	Кўрсаткич	Суғоришлар сони				Мавсумий суғориш меъёри $м^3$ /га
		1	2	3	4	
1-2	Суғориш санаси	24-27.06	09-10.07	23-27.07	04-05.08	
	Суғориш меъёри $м^3$/га	1120	1240	1260	1080	4700
3-4	Суғориш санаси	24.06-20.09				
	Суғориш меъёри $м^3$/га	70 $м^3$/га дан 34 маротаба суғориш ўтказилди.				2380
5-6	Суғориш санаси	24.06-20.09				
	Суғориш меъёри $м^3$/га	72 $м^3$/га дан 38 маротаба суғориш ўтказилди				2736

1-жадвалда суғориш тизими келтирилган. Тажриба майдони 1 гектарни ташкил этди. Препаратни суғориш суви билан биргаликда июн ойининг1-2-3 декадалари ва июл ойининг 1-2 декадасигача берилди.

Тажриба тизими

4-жадвал

т/р	Кўрилаётган тадбирлар	Ўғит меъёри (л/га)
Ғўзани Султон нави		
1.	Томчилатиб суғориш (назорат биоўғитсиз)	-
2	Томчилатиб суғориш (сув билан биргаликда биоўғит берилган)	40

Ғўзани ўсиши ва ривожланиши фақат уларнинг биологик хусусиятларига боғлиқ бўлмай, балки жойнинг тупроқ-иқлим шароити, етиштириш агротехникаси, тупроқ унумдорлиги, озиқлантириш ва суғориш режимига бевосита боғлиқдир.

2-жадвалда ғўза “Султон” навини ўсиши ва ривожланишига, торфдан олинган гумин препаратини таъсири таҳлил қилинганда 1-июнда ғўзани бўйи, хосил шохлари. Шонаси бўйича унчалик фарқ қилмади. 1-июлда ғўзани бўйи назорат вариантда 84 см ни, хосил шохлари 12.0 дона, шона сони, 5.7 донани ташкил этган бўлса бу кўрсатгичлар торфдан олинган гумин препаратини суғориш суви билан биргаликда берилган 2 вариантда 88,8:13ни ташкил этди. 1-августда назорат вариантда ғўзани бўйи 89,0 см ни, хосил шохлари 12.7 донани, кўсаклар 3.6 донани ташкил этган бўлса бу кўрсатгичлар торфдан олинган гумин препаратини суғориш суви билан биргаликда берилган 2 вариантда ғўзани бўйи 93.8,0 см ни, хосил шохлари 13,8 донани, кўсаклар 4.2 донани ташкил этди. 1-сентябрда назорат вариантда ғўзани бўйи 89,0 см ни, хосил шохлари 13.0 донани, кўсаклар 11.3 донани ташкил этган бўлса бўлса бу кўрсатгичлар торфдан олинган гумин препаратини суғориш суви билан биргаликда берилган 2 вариантда ғўзани бўйи 93.8,0 см ни, хосил шохлари

20,3 донани, кўсаклар 14.5 донани ташкил этди. Демак ғўза "Султон" навини ўсиши ва ривожланишига. Торфдан олинган гумин препаратини таъсири ижобий бўлиб назорат вариантга нисбатан ғўзани бўйи 4.8,0 см га, хосил шохлари 2.0 донага, кўсаклар 4..2 донага ортди

Ғўза "Султон" навини ўсиши ва ривожланишига торфдан олинган гумин препаратини таъсири

5-жадвал

Ойлар	1-июн			1-июл			1-август			1-сентябр		
Вариантлар	**Бўйи, см**	**Чин-барг сони, дона**	**Шона сони, дона**	**Бўйи, см**	**Ҳосил шох-лари сони, дона**	**Шона сони, дона**	**Бўйи, см**	**Ҳосил шох-лари сони, дона**	**Кўсак Дона**	**Бўйи, см**	**Ҳосил шох-лари сони, дона**	**Кўсак дона**
Томчилатиб суғориш (назорат биоўғитсиз	20,5	5,7	0,3	84,0	12.0	5,7	89,0	12,7	3,6	88,0	13.0	11.3
Томчилатиб суғориш (сув билан биргаликда биоўғит берилган	21,3	5,9	0,4	88,8	13.0	5,9	93,8	13.8	4,2	97,8	14.5	15.2

Ғўза "Султон" навида торфдан олинган гумин препаратини бир кўсакдаги пахтанинг вазнига ва пахтанинг ҳосилдорлик бўйича олинган маълумотлар натижалари кўрсаткичларига ижобий таъсир кўрсатиши яна бир бор исботланди. 3-жадвал

Олиб борилган изланишларимизда сув билан биргаликда торфдан олинган гумин препарати берилганда 6,5 грамни ташкил қилган бўлса, бу кўрсатгич назорат вариантда 5,4 грамни ташкил этди.

Ғўза навини суғориш тартибининг бир кўсакдаги пахта вазнига таъсири, гр ҳисобида

6-жадвал

Ғўза нави	**Ғўзани озиқлантириш**	
	Томчилатиб суғориш (назорат биоўғитсиз	**Томчилатиб суғориш (сув билан биргаликда био ўғит берилган**
Султон	5.4	6.5

Ғўза "Султон" навида торфдан олинган гумин препаратини бир кўсакдаги пахтанинг вазнига ва пахтанинг ҳосилдорлик бўйича олинган маълумотлар натижалари кўрсаткичларига ижобий таъсир кўрсатиши яна бир бор исботланди. Тажрибада энг юқори ҳосил торфдан олинган гумин препаратини суғориш суви билан биргаликда озиқлантирилган вариантда 44,5 ц/га ни ташкил этди, бу кўрсаткич назорат вариантда 39,9 ц/га ни ташкил этди.

Демак Ғўза “Султон” навинида торфдан олинган гумин препаратини таъсири ижобий бўлиб назорат вариантга нисбатан хосилдорлик 3.9 ц/га га ортди.

Ғўза навини суғориш тартибининг пахта ҳосилдорлигига таъсири. ц/га

7-жадвал

Вариантлар	Теримлар		Умумий ц/га
	1	2	
Томчилатиб суғориш (назорат биоўғитсиз)	36,4	3.5	39,9
Томчилатиб суғориш (сув билан биргаликда био ўғит берилган)	39,3	5.2	44,5

Маълумки, жаҳон бозорида пахта толасининг сифати яхши бўлса, пахта толасига харидорлар ҳам кўп бўлади.

Пахта толасининг сифат кўрсаткичлари Андижон вилояти пахта саноатида таҳлил қилинди ва таҳлил натижаларига кўра, ўрганилаётган ғўзанинг “Султон”, навида торфдан олинган гумин препаратини пахта толасининг сифат кўрсаткичларига таъсирини тадқиқот натижаларига кўра энг юқори тола чиқиши суғориш торфдан олинган гумин суғориш суви билан биргаликда озиқлантирилган вариантда препаратини 36,8% ни, Тола узунлиги 33, мм, ни 1000 дона чигит оғирлиги 127 граммни, Микронейр 4,5 ни, нисбий узилиши гс/текс ни ташкил этиб, бу кўрсатгичлар назорат вариантида паст бўлгани аниқланди.

(44,5 ц/га ни ташкил этди, бу кўрсатгич назорат вариантда 39,9 ц/га ни ташкил этди ва торфдан олинган гумин препаратини суғориш суви билан биргаликда берилганда пахтадан юқори ва сифатли пахта ҳосили олиш билан бирга, унинг тола сифат кўрсаткичлари ҳам яхшиланган.

Ғўза “Султон” навида торфдан олинган гумин препаратини пахта толасининг сифат кўрсаткичи

8-жадвал

Вариантлар	Тола чиқиши (%)	Тола узунлиги (мм)	1000 дона чигит оғирлиги (грамм)	Микронейр	Нисбий узилиши (гс/текс)
Томчилатиб суғориш (назорат биоўғитсиз)	36,4	33,4	120	4,5	28,2
Томчилатиб суғориш (сув билан биргаликда био ўғит берилган)	36,8	33,8	127	4,5	29,3

Андижон вилояти шароитида ғўзани навларини парваришлашда торфдан олинган гумин препаратини фермер хўжаликларида қўллаш бўйича тавсиялар:

Ғўза “Султон” навини ўсиши ва ривожланишига. торфдан олинган гумин препаратини ижобий таъсир этди ва хосилдорлик 3,9 ц/га га юқори бўлди, бир кўсакдаги пахта вазни 6,5 граммни ташкил этиб, пахта толасини сифат кўрсатгичлари яхшиланди.

Андижон вилоятининг суғориладиган, оч тусли бўз тупроқлари шароитида ғўзани навларини парваришлашда торфдан олинган гумин препаратини ғўза ривожланишини 1-фазасида 4-8 барг хосил бўлган муддатда гектарига 10 литрдан, гуллаб шоналаш фазасида 30 литрдан суғориш суви билан биргаликда бериш тавсия этилади.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ:

1. Костяков А. Н. Основы мелиорации. - М. Сельхозгиз, 1960, 622 с
2. Сурин В. А., Сабитов А. У., Зухриддинов С. С. Оросительная система. вторское свидетельство №1658918 А 01 G 25/06 г. Москва 1991
3. Сурин В. А., Сабитов А. У., Зухриддинов С. С. Техника самотечного полива на террасированных склонах. Мелиорация и водное хозяйство Москва №4, 1995.ст 24...26

СЕКЦИЯ: СОВРЕМЕННЫЕ ИНФОРМАЦИОННЫЕ ТЕХНОЛОГИИ

Amirkhanyan Nelly
(Yerevan, Armenia)

THE LANGUAGES OF SMS

In recent years instant messaging has become a standard form of communication for many people. This communication technique is typically linked with many social networking websites. Short messaging service (SMS) is a form of instant message that is available through most cell phone providers. The SMS language is a special shorthand slang language that is used by the instant messaging community.

The SMS language is vast communication shorthand that contains hundreds of phrases. There are several online dictionaries and directories that outline the complete list of these phrases. These dictionaries are freely available to individuals and provide the necessary information to correctly format SMS messages.

Most of the SMS language can be typed in fewer than six letters. This makes it easier to enter information on a cell phone. Much of the format is based on the first letter of each word within a phrase, but some words are also represented with numbers. An example of a simple text message is OBE, which stands for overcome by events. The number 411 is the number shorthand for information. Text messaging has become a dangerous problem for drivers because many people are manipulating the SMS language while they drive. Many states have passed laws prohibiting text messaging while operating a motor vehicle. This is typically considered reckless driving and should be avoided. A new form of popular texting is the sending anonymous messages. With this form of instant messaging the recipient is unaware of who sent the original message. Anonymous SMS is only available on smart phones that have special application. Many Internet instant messaging sites allow anonymous messages but standard cell phone will always include the phone number of the sender. Some advertising companies are beginning to use the SMS language. They have found that SMS marketing is a new domain for advertisement. The mobile marketing association has created guidelines that define the best practices for sending advertising information over mobile devices. This form of marketing has exploded in many countries, which has made this a viable marketing media.

All SMS messages are not pleasant and at times filtering is important. There is a method to block SMS messages from specific individuals. This is a good way to remove unwanted harassment. Most cell phones offer customizable SMS services through online configuration tools. This online process enables custom sounds and filtering by phone number. This makes it easier to determine who is sending the SMS.

The primary motivation for the creation and use of SMS language was to convey a comprehensible message using the fewest number of characters possible. This was for two reasons; one, telecommunication companies limited the number of characters per SMS. Two, typing on a phone is normally slower than with a

keyboard, and capitalization is even slower. As a result, punctuation, grammar, and capitalization are largely ignored.

SMS language is similar to that used by those sending telegraphs that charged by the word. SMS has found a niche in our communication needs[9]. He tends to use the least amount of letters to create over-pressed words and feelings when solving problems related to space, time and cost of text messages. This follows from how early SMS permitted only 160 characters and that carriers began charging a small fee for each message sent. This, together with the difficulty and inefficiency in creating messages led the desire for a more economical language for the new medium. It also shares some of these characteristics with Internet and Telex speak following from how its evolution is rather symbiotic to the evolution of use of shorthand in Internet chat rooms. Likewise, such a change sought to accommodate the small number of characters allowed per message, and to increase convenience for the time-consuming and often small keyboards on mobile phones. In addition, similarly elliptical styles of writing can be traced to the days of telegraphs 120 years back, where telegraph operators were reported to use abbreviations similar to those used in modern text when chatting amongst themselves in between sending of official messages. Faramerz Dabhoiwala wrote in *The Guardian* in 2016: *"modern usages that horrify linguistic purists in fact have deep historical roots."OMG"* was used by a septuagenarian naval hero, admiral of the fleet Lord Fisher, in 1917". Nevertheless, the invention of mobile phone messaging is considered to be the source for the invention of SMS language. In general, SMS language thus permits the sender to type less and communicate more quickly than one could without such shortcuts. One example is the use of *"tomoz"* instead of *"tomorrow"*. Nevertheless, there are no standard rules for the creation and use of SMS languages. Any word may be shortened (for example, *"text"* to *"txt"*). Words can also be combined with numbers to make them shorter (for example, *"later"* to *"l8r"*), using the numeral *"8"* for its homophonic quality.

Some may view SMS language to be a nascent dialect of the English language that is a dialect strongly if not completely derivative of the English language. This may not be so. Languages are not just sets of symbols. They also contain a grammar, or system of rules, used to manipulate the symbols.[10] Such generalization may have risen from the fact that mobile phones had only been able to support a limited number of default languages in the early stages of its conception and distribution. A mobile operating system (OS) such as Symbian and language packs enable the linguistic localization of products that are equipped with such interfaces, where the current Symbian release (Symbian Belle) supports the scripts and orthographies of over 48 languages and dialects, though such provisions are by no means fully comprehensive as to the languages used by users all over the world. Researcher Mohammad Shirali-Shahreza (2007) further observes that mobile phone producers offer support *"of local language of the country"* within which their phone sets are to be distributed. Nevertheless, various factors contribute as additional constraints to the use of non-English languages and scripts in SMS. This motivates the anglicization of such languages, especially those using non-Latin orthographies (i.e. not using Latin alphabets) following for instance, the even more limited

[9] https://www.researchgate.net/publication/226933560
[10] https://freelanguage.org/general-language-info/properties-of-language

message lengths involved when using for example, *Cyrillic or Greek letters*. On the flip side, researcher Gillian Perrett observes the de-anglicization of the English language following its use and incorporation into non-English linguistic contexts.

As such, on top of the measures taken to minimize space, time and cost constraints in SMS language, further constraints upon the varied nature and characteristics of languages worldwide add to the distinct properties and style of SMS language(s).

The primary motivation for the creation and use of SMS language was to convey a comprehensible message using the fewest number of characters possible. This was for two reasons; one, telecommunication companies limited the number of characters per SMS, and also charged the user per SMS sent. To keep costs down, users had to find a way of being concise while still communicating the desired message. Two, typing on a phone is normally slower than with a keyboard, and capitalization is even slower. As a result, punctuation, grammar, and capitalization are largely ignored. In many countries, people now have access to unlimited text options in their monthly plan, although this varies widely from country to country, and operator to operator. However, screens are still small and the input problem persists, so SMS language is still widely used for brevity.

While vowels and punctuation of words in SMS language are generally omitted, David Crystal observes that apostrophes occur unusually frequently. He cites an American study of 544 messages, where occurrence of apostrophes in SMS language is approximately 35 percent. This is unexpected, seeing that it is a hassle to input an apostrophe in a text message with the multiple steps involved. The use of apostrophes cannot be totally attributed to users attempting to disambiguate words that might otherwise be misunderstood without it.[11]

There are not that many cases in English where leaving out the apostrophe causes misunderstanding of the message. For example, *"we're"* without the apostrophe could be misread as *"were"*. Even so, these are mostly understood correctly despite being ambiguous, as readers can rely on other cues such as part of sentence and context where the word appears to decide what the word should be. For many other words like *"I am"* and *"She Is"*, there is no ambiguity. Since it is not imperative that users use apostrophes to ensure that their message is understood accurately, this phenomenon may in part be attributed to texters wanting to maintain clarity so that the message can be more easily understood in a shorter amount of time. The widespread mobile phone auto-correct feature contributes to the frequency of the apostrophe in SMS messages, since, even without user awareness, it will insert an apostrophe in many common words, such as *"I'm"*, "I'll", and *"I'd"*.

Despite using SMS in a number of some European companies, according to all available information in business sphere.

Experts consider, that SMS language is a way of informal dialogue which does not promote a successful establishment of business contacts (it would be not correct to use it, for example, for official invitations).

Nevertheless, popularity of SMS-slang is so great, that it began to make a serious influence on the modern English language. Even more there is a substitution of alive language by language of abbreviations and symbols. There are translations

---

[11] http://en.wikipedia.org/wiki/SMS_language

on SMS language of Shakespeare works, which are called to draw attention of the British students and schoolchildren to help them to understand better the classical literature and more effectively to prepare for examinations.

Thus, mobile communication and original SMS language get into the most different areas of our life, influencing on culture as a whole. It is possible to consider some aspects of this influence positive, and other aspects cause alarm in the public.

Opinions of people were divided: experts of education, scientists-philologists, sociologists, psychologists, even doctors enter polemic.

Popularity of SMS language causes fear among linguists considering, that the slang is widely used among schoolchildren whose language culture is not finally generated. “Pupils write the same way as they think” (Goldenkov, 1999, p. 272). From the linguistic point of view SMS language is full of reductions, punctuation, grammar, and capitalization are largely ignored.

Welsh journalist and television reporter John Humphrys has criticized textese as *"wrecking our language*". The author cites ambiguous examples such as *"lol"* which may mean *"laughing out loud"* or *"lots of love"*, depending on the context in which it is used. Humphrys describes emoticons and textese as "irritating" and essentially lazy behaviors, and surmises that *"sloppy"* habits gained while using textese will result in students' growing ignorance of proper grammar and punctuation.

David Crystal has countered the claims that SMS has a deleterious effect on language with numerous scholarly studies. Despite scholarly research to the contrary, the popular notion that text messaging is damaging to the linguistic development of young people and to the English language itself persists.

Hence, present young generation practicing a new way of self-expression through SMS language, in the future become illiterate experts.

Teachers are anxious by the developed position and insist on eradication of text messages in favour of preservation of classical language.

The experts concerned on the future of literary English language, consider, that similar experiments can render destructive influence, both on formation of the young person, and on educational process as a whole.

According to researches of the American psychologists studying for a long time *"SMS-psychology"*, there is a formation of conditional *"SMS-dependence"* which starts to appear if the person who sends more than five messages for one day. In experts opinion, it means fear of contacts “eyes - in eyes” and attempt of flight from a reality.

At the same time there is the other point of view on that problem. The group of scientists in Britain accepts this phenomenon, believing that “the new kind of language has already settled, and they include the list of reductions in the new Oxford dictionary. The most suitable way of solving that problem was found in Scotland. At Glasgow University there is an experiment – texting courses.

With help of scientists the program and rules of telephone slang is developed. In the future they plan to draw up the standard of a writing to make messages more universal and clear for all.

Moreover, the online dictionary of acronyms, confirms, that reductions is one of productive ways of word-formation in the modern English language. The dictionary exists for 10 years and is the greatest and the most authoritative web site.

The broad audience of users comes on this site in searches of interpretation of the reductions used in different spheres. Monthly about 1 million visitors from 180 countries receive the competent information on more than 3 million inquiries about acronyms and abbreviations.

Acronym Finder contains over 550000 terms, and their quantity increases, on the average, 200 new units a day. Students and teachers, government officials, pharmacists, translators and any person who had problems with decoding abbreviations use the dictionary.

There is one more opinion of psychologists on that kind of hobby. They consider it as a new way of the self-expression, convenient means for realization of needs in the world of new technologies. From the linguistic and psychological point of view SMS texts is the phenomenon more likely positive. The person writing SMS message solves a little bit important problems, besides simple transfer of the maintenance.

As a result of researching SMS language, we have come to the conclusion that SMS messages, serve as means of communication. This phenomenon is natural, as the language is «living organism», constantly developing and changeable. It is difficult to say if SMS is a positive or a negative phenomenon, but it is necessary to recognize the fact of existence of a kind of modern language.

SMS language should be considered not only as an element of youth subculture. Being a popular tool of dialogue, it allows removing a problem of existence in language space and it is an original source of updating vocabulary. Therefore, despite of discrepancy of points of view, SMS language is the part of culture. It also demands theoretical judgment of philologists and psychologists to reduce its negative influence on traditional language and education.

The sociological survey has confirmed, that the use of certain SMS reductions promotes development of special linguistic skills: pronunciation skills, grammatical structures, development of informal conversation, and expansion of vocabulary.

The process of drawing up and decoding SMS reductions promotes not only fastening new material, but also develops creative abilities and skills.

REFERENCES:

1. Goldenkov M. “Hot Dog! Modern Active English”., M., 1999, 272 p.
2. Lutskevich V.A. “English-Russian Dictionary of Modern Reductions”., M., 2002, 571 p.
3. Journal “Speak Out” 1/2002, M.: GLOSSA-PRESS, 2009, 63 p.
   Internet Sources
4. http://en.wikipedia.org/wiki/SMS_language
5. https://freelanguage.org/general-language-info/properties-of-language
6. http://ezinearticles.com/?Why-SMS-Language-Isnt-So-Bad-After-All
7. http://www.independent.co.ug/index.php/society/society/37-society/231-sms-spells-end-of-gd-grammar-
8. http://living.oneindia.in/expressions/life-expressions/2009/sms-new-type-language-020709.html SMS Lingo: The New Kind Of Language
9. http://y2u.co.uk/knowledge_information/ technology/rn_mobile_sms_texting_slang.htm « SMS language»

10. http://www.eslteachersboard.com/cgi-bin/english/index.pl?read=1918 «SMS Language - Improving Lives Or Infecting Our English?» By:Dennis Paguio
11. http://www.pbs.org/teachers/learning.now/2006/10/do_ students_need_to_learn_text.html «Should Schools Teach SMS Text Messaging?»
12. http://library.thinkquest.org/06aug/02130/ ICQ & SMS language - convenience or corruption?
13. http://coolsms.by.ru/sokr.html
14. https://www.researchgate.net/publication/226933560

СЕКЦИЯ: ТЕХНИЧЕСКИЕ НАУКИ

Каипбергенова Гулжамила Расбергеновна,
Мамутова Айгул Калмурзаевна
(Нукус, Узбекистан)

АНАЛИЗ ТЕХНОЛОГИЧЕСКОГО ПРОЦЕССА ФЕРМЕНТАЦИИ КАК ОБЪЕКТА МОДЕЛИРОВАНИЯ И УПРАВЛЕНИЯ

Аннотация. *В статья представлены ферментационный процесс как объект моделирования и управления. Изучены закономерности технологического процесса ферментации в производственных биореакторах.*

Ключевые слова: *ферментация, концентрация, pH, температура, биореактор, аппроксимация, моделирования, прогнозирования*

Рассматривая ферментационный процесс как объект моделирования и управления, все параметры процесса можно разбить на входные, возмущающие, выходные и режимные переменные.

Рассмотрение связей между различными переменными [1] показало, что ферментационный процесс представляет собой сложный процесс с разветвленной структурой динамических взаимосвязей между переменными и наличием существенных возмущающих воздействий. Анализ технологии производства кормовых дрожжей [2] показал, что процесс характеризуется большим числом параметров, значительная часть которых либо не контролируется, либо определяется вручную.

С целью исследования стабильности развития процесса было проанализировано 30 производственных процессов ферментации в биореакторах емкостью 320 $м^3$ на биохимическом заводе.

Стабильность проведения процесса ферментации в производственных биореакторах характеризуется большим числом параметров технологического процесса – коэффициентом вариации h [3], который представляет собой отношение среднеквадратического отклонения той или иной величины σ к ее математическому ожиданию M. Рассматривались величины вариабельности начальных концентраций сахаров, азота, фосфора (входные переменные), продолжительность ферментации, концентрация биомассы. Концентрация микроорганизмов основного культивируемого штамма (выходные параметры), концентрация PB, pH и температура (режимные параметры).

Результаты показали, что вариабельность автоматически регулируемой температуры среды находится на довольно низком уровне, в то время как численные значения вариабельности переменных, применяющихся в результате ручного управления процессом, достигают значительных величин.

Для исследования тенденции изменения вариабельности параметров во времени определялись со значением для концентрации биомассы, микроорганизмов основного культивируемого штамма по одной из реализаций промышленной ферментации, в которых результаты определялись вариабельностью данных параметров в виде графиков.

Из графиков определили, что вариабельность переменных возрастает во времени по закону, близкому к линейному, до 90-100 часов, после чего скорость изменения h становится интенсивнее, а закон изменения – близким к экспоненциальному. При этом концентрация микроорганизмов основного культивируемого штамма резко падает.

Анализ результатов исследования вариабельности переменных позволяет выявить источник нестабильности ферментационного процесса.

Высокая вариабельность входных переменных, величина которых полностью формируется на предыдущей стадии подготовки питательной среды, свидетельствует о нечетком функционировании этого участка и необходимости применения мер к обеспечению выдачи сред стабильного состава.

Возрастание вариабельности выходных переменных в течение осуществления ферментационного процесса может быть объяснено рядом причин.

Прежде всего, существенным источником изменчивости хода ферментационного процесса является наличие в питательном субстрате неучтенных ингибиторов, концентрация которых изменяется во времени.

Следующим источником вариабельности развития ферментационного процесса является нестабильность питательной среды по качественному составу сахаров, вызванная применением на стадии гидролиза различного вида сырья с различным качеством.

Основным, на наш взгляд, источником изменчивости хода ферментационного процесса является снижение, вследствие плохой стабилизации pH, а также плохой асептики концентрации микроорганизмов основного культивируемого штамма.

Устранение указанных источников вариабельности переменных будет способствовать улучшению результатов ферментационного процесса вследствие действующих на процесс возмущений.

Эффективность управления в значительной степени зависит от частоты измерения параметров процесса.

Завышенная частота измерения ведет к увеличению затрат труда на взятие проб и их анализ, а при автоматическом измерении – к усложнению конструкции системы; заниженная же частота не дает достоверной картины изменения определенной величины.

В настоящее время на биохимическом заводе осуществляется измерение концентрации биомассы и PB, временной интервал между соседними замерами для которых составляет 2 часа.

Частота измерения параметра для нестационарных процессов [4] связана с заданной среднеквадратической погрешностью аппроксимации выражением

$$\varepsilon^2 = D_{x(t+\tau)}\left[1 - R_{x(t+\tau)x(t)}\right] + \varepsilon^2, \qquad (1)$$

где $D_{x(t+\tau)}$ - дисперсия показателя X в момент $t+\tau$; $R_{x(t+\tau)x(t)}$ - коэффициент корреляции между значениями X в момент t и $t+\tau$; ε - среднеквадратическая погрешность, обусловленная точностью лабораторного анализа.

Уравнение (1) решалось относительно τ графически с использованием кривых $R_{x(t+\tau)x(t)} = R(\tau)$, построенных для различных значений t, поскольку теснота связи между значениями одного и того же параметра не остается постоянной во времени. Для построения кривых рассчитывались $R_{x(t+\tau)x(t)}$ при значениях τ, взятых с интервалом 2 часа, затем строились графики $R_{x(t+\tau)x(t)}$ для t и по ним с учетом формулы (1) определялись интервалы времени τ_n. Через которые нужно было отбирать следующую пробу. При этом величина $\tau_{n\min}$ получена равной 0,5 часа.

Таким образом, анализ ферментационного процесса в производстве кормовых дрожжей [5, 6], как объекта управления показал, что представляет собой сложный нестационарный процесс с разветвленной структурой динамических взаимосвязей между параметрами, вариабельность которых является функцией их абсолютных значений, управляющих воздействий и текущего времени. Потребная для достоверного прогнозирования протекания ферментационного процесса частота отбора проб превышает возможности заводской лаборатории [7], что не позволяет ее использовать для управления таким процессом необходимо применять детерминированную математическую модель, вскрывающую внутренние механизмы, происходящие в среде превращений. Для практического решения задачи оптимального управления ферментационным процессом необходима реализация комплекса мер по снижению величин, действующих на процесс возмущений.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ:

1. Якубов Э. М., Юлдашев А. В. АСУ процессом ферментации. Вопросы кибернетики. Теоретические и методологические проблемы. Ташкент: РИСО АНРУз, 1983, вып. 124.
2. Андреев А. А., Брызгалов Л.И. Производство кормовых дрожжей. М., “Лесная промышленность”, 1970.
3. Закс Л. Статистическое оценивание. М.: Статистика, 1976.
4. Писменный В. В. Оценка точности измерения показателей качества лабораторными методами. Заводская лаборатория, 1977, №1.
5. Семенова Т. Б. Исследование процессов ферментации и созревания сыров с термокислотным свертыванием молока: дис.... канд.техн.наук: 05.18.04. - Кемерово, 1999.- 169 с.
6. Рабинович Г. Ю. Биоконверсия органического сырья: дис. … докт. биол. наук, 2000. - 406 с.
7. Гаврилова Н. Б. Научные и практические аспекты технологии производства молочно-растительных продуктов: монография / Н. Б. Гаврилова, О. В. Пасько [и др.]. - Омск: Изд-во ОмГАУ, 2006. - 336 с.

СЕКЦИЯ: ФИЛОЛОГИЧЕСКИЕ НАУКИ

Гуламова Малика Якубовна
(Самарканд, Узбекистан)

ТАКТИКО-СТРАТЕГИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ПОСТРОЕНИЯ ИТАЛЬЯНСКОГО ПОЛИТИЧЕСКОГО ДИСКУРСА

Аннотация: *В статье рассматриваются особенности построения итальянского политического дискурса, национально-культурная специфика, а так же средства используемые в политическом дискурсе.*

Annotation: *The article deals with the peculiarities of the construction of the Italian political discourse, national-cultural specificity and the terms used in political discourse*

В политическом дискурсе реализуются стратегии стандартизированности, информационной полноты, краткости, логической ясности, убеждения. Функция воздействия (убеждения) является важнейшей для политического языкового пространства и обусловливает острую потребность политической сферы общения в оценочных средствах выражения. На лексическом уровне в политическом дискурсе задействованы из литературного языка почти все средства, обладающие свойством оценочности [1, 437]. В качестве примера можно привести такие оценочные слова как *clicca dominante, voltefaccia politicis, scribacchino, rush lavoro, biblicismi (“scapego* и.т.д.)

Однако в политическом дискурсе используется не только готовый материал, политические клише и шаблоны. Под влиянием воздействующей функции политического дискурса публицистика преобразует, трансформирует слова из разных сфер языка, придавая им оценочное значение. Для этой цели используется также специальная лексика в переносном значении: *politica farsa, tragedia legale, parodia sulla democrazia, drama di tutta la nazione, maratona pre-elettorale.*

Воздействующая сила публицистичекого стиля проявляется и в синтаксисе, конструкции которого, как правило, сжаты, емки, лаконичны, в нем, в отличие от научно-технического языка, редко встречаются сложные грамматические конструкции и обороты. Таким образом, реализуются стратегии стандартизированности, стратегия информационной полноты, краткости и стратегия логической ясности.

Риторические стратегии и тактики позволяют выявить национально-культурную специфику конкретного политического дискурса. Национально-культурная специфика политического дискурса обуславливается тем обстоятельством, что являясь важной сферой жизни общества, политическая коммуникация отражает его основные социокультурные процессы, в том числе и уровень его национального самосознания. Как отмечает Н. В. Сальникова, прагматика политической коммуникации, характеризующаяся высокой степенью интенциональности и определяющая речевое воздействие как основную цель коммуникации, основывается, в первую очередь, на

манифестации национально-культурных ценностей, которые определяют политический курс ритора. Национально-культурные ценности, будучи базисными установками этноса, переходят в устойчивые компоненты национального самосознания, образуя единство взглядов и убеждений политического ритора и народа [6, 7].

Соответственно национально-культурная специфика проявляется на всех уровнях речевого воздействия – этоса, логоса и пафоса. Так, этос речей итальянских политиков составляют такие базовые для итальянского общества ценности, как свобода личности, патриотизм и др., использование которых позволяет им добиваться доверия аудитории и решения своих стратегических целей. При анализе этносных характеристик итальянской лингвокультуры исследователи выделяют такие национальнокультурные ценности итальянского общества конца XX – начала XXI вв. как личный успех, активность и упорный труд, эффективность и полезность, независимость и самодостаточность, прогресс, свобода личности, перемены, соперничество, состязание, свободное сотрудничество, волонтерство и гуманизм, наука и образование. Они находят свое отражение в речах политических деятелей в качестве национально-культурной составляюшей их риторики. Например, этос риторики *Министра культуры и культурного наследия Италии Альберто Бонисоли,* которого принято считать «великим коммуникатором», составляют такие ценности, как свобода личности, свободное сотрудничество, патриотизм и др. Оперируя данными ценностями, являющимися общеитальянскими, *Альберто Бонисоли* сумел добиться доверия народа, сумел оказать существенное воздействие на мировое развитие в развитие культуры. С точки зрения категории логоса для публичных выступлений А. Бонисоли характерно использование прагматически релевантных средства убеждения. Исследователи отмечают богатство и разнообразие его лексикона, определенность и точность используемых понятий, правильность, чистота, лаконичность и связность речи, композиционная стройность, уместность, целесообразность и логическая завершенность высказывания. Логос ритора характеризуется умением говорить убедительно и уверенно, призывая общество к действиям и переменам. Пафос публичных выступлений создается набором лингвориторических средств, среди которых наиболее прагматически значимыми являются метафора, анафора, эпитет, антитеза, анадиплозис, риторический вопрос. Особенности пафоса лингвориторической традиции итальянской культуры характеризуются обширным набором экспрессивных средств создания выразительности. Для итальянского публичного выступления, помимо вышеуказанных лингвориторических средств, характерно частое использование шуток, анекдотов, рассказывание притч, что особенно ярко проявлялось в национально-культурной риторике А. Бонисоли. Особенно важным в коммуникации А.Бонисоли было создание образа «своего простого человека», находившего для всех слова сочувствия и поддержки. Для речей А. Бонисоли характерно частое использование метафор, некоторые из которых превратились в крылатые выражения. Так, используя метафору «*открытая стройка*». В общественно-политическую лексику это выражение вошло после того как А.Бонисоли в качестве министра Италии использовал его применительно к России-Италии. В скором времени будут сданы два «объекта» русско-итальянской «стройки».

Межнациональные отношения являются одной из болевых точек современной политической жизни. Неосторожные высказывания политических деятелей могут спровоцировать межнациональные конфликты, поэтому вступая в коммуникацию говорящие должны быть предельно осторожными в своих высказываниях, касающихся сферы межнациональных отношений.

В современном политическом дискурсе активно используются как ресурсы, которые были охарактеризованы еще в древних риториках, так и новые, созданные и осмысленные в рамках постмодернистской эстетики, в том числе интертекстуальность и интерстилевое тонирование, допускающее использование разных стилей речи. Современный политический текст часто строится и воспринимается как своего рода диалог с другими текстами: автор развивает и детализирует высказанные ранее идеи, полемизирует с ними, дает свою интерпретацию фактов, подчеркивает собственную позицию. Такой текст оказывается насыщенным множеством скрытых и откровенных цитат, реминисценций, аллюзий, прецедентных метафор; его полное восприятие возможно только в дискурсе, с использованием множества фоновых знаний из различных областей.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ:

1. Аннушкин В. И. Риторика. Экспресс-курс [электронный ресурс]. М.: ФЛИНТА: Наука, 2011. – 224 с.
2. Баранов А. Н., Казакевич Е. Г. Парламентские дебаты: традиции и новации. М.: Знание, 1991. – 63 с.
3. Сальникова Н. В. Национально-культурная риторика политического дискурса (на материале публичных выступлений Р. Рейгана и М. С. Горбачева): автореф. дис.. канд. филол. наук: 10.02.19. Ставрополь, 2011. – 21 с. Bir ikkita italyanskiy adabiyot qushgin

Ниязова Озода Холтемировна
(Қарши, Узбекистон)

БОБУР ИЖОДИДА ВАТАН ВА ТАБИАТ УЙҒУНЛИГИ

Аннотация: *Ушбу мақолада Бобур ва унинг ижодининг ўзига хос томонлари янгича талқин қилинган бўлиб, Бобурнинг ватанпарварлик ғоялари, унинг табиат билан муштараклиги масаласига алоҳида эътибор қаратилган. Мақолада шоҳ асар- “Бобурнома” нинг ёш авлод тарбияси, унинг дунёқараши ва маънавиятига ҳар томонлама ижобий таъсири ва аҳамияти таъқидланган.*

Калит сўз: *Ватан, табиат, маънавият, инсонпарварлик, дунёқараш, бунёдкор*

Аннотация: *Эта статья дает новую интерпретацию деда и его творений, с особым упором на патриотические идеи Бабура и его отношения с природой. В статье подчеркивается позитивное влияние и значение королевского труда - Бабурнома на воспитание молодого поколения, его позитивный кругозор и духовность.*

Ключевые слова: *Родина, природа, духовность, гуманизм, мировоззрение, креатив*

Annotation: *This article gives a new interpretation of the grandfather and his creations, with particular emphasis on the patriotic ideas of Babur and his relationship with nature. The article emphasizes the positive impact and importance of royal labor - Baburnom on the upbringing of the young generation, its positive outlook and spirituality.*

Keywords: *Homeland, nature, spirituality, humanism, worldview, creativity*

Ҳар бир янги давр босиб ўтилган йўл – тарихни ва унинг ўзига хослигини англаш эҳтиёжини пайдо қилади. Бобур ижодини ўрганиш, уни таҳлил қилиш ва самарали қўллаш келажак авлод маънавиятини, дунёқарашини бойитишга хизматқилади. Бобур ижодидаги оддий инсоний кечинмаларга, қалбда жунбушга келадиган туғён ва талотўпларга, турмуш зиддиятларидан, ҳаётий воқеа-ҳодисалардан кўнгилда содир бўладиган изтиробли ҳолатлар, оғриқли нуқталарга самимийлик ва табиийликка йўғрилган бадиий жило беради, уларни санъаткорона сайқаллаштиради. Шу боис даврлар ўтса-да, шоир ижоди, лирик мероси ўз қадр-қимматини тўла сақлаган ҳолда бадиият ихлосмандларини ўзига жалб этиб келмоқда. Биз биламизки, Бобур нозик дидли сўз санъаткори бўлиш билан бир қаторда умрининг маълум қисмини сарсону саргардонликда, жангу жадалларда ўтказган, тақдир ҳукми ила "ўз юрти қолиб, ўзга юртларда шоҳ бўлган" буюк тарихий шахс, саркарда. Шунга кўра, шоир лирикасининг асосий мавзуси - Ватан, Ватан соғинчи; етакчи ғояси – ватанпарварлик, адолатпешалик, самимиятга бой меҳр-муҳаббат, садоқат тараннуми. Унинг бир умр талпиниб етолмаган, ҳаловати, оромини ўғирлаган, юрагига битмас оғриқ солган, "гул юзи ҳажрида сарғайтирган", "оёғига хазон баргидек тўкилиб ёлбортирган", "толеъидан нолитган" бераҳм маъшуқаси – Ватан; томирида оқаётган қони, бўғзидан отилаётган нафаси - Ватан соғинчи. Бобур умрининг ҳар дақиқасида Она юрти ишқида ёниб яшадики, бу оташин қалбдаги муҳаббат ҳарорати, соғинч изтироби ҳар бир ғазал сатрига сингиб кирди, ҳар бир рубоий моҳиятини тайин этди, ҳар бир маснавий, ҳар бир мухаммас қатигажо бўлди, ҳар қитъа, ҳар туюқда акс-садо берди. Адабиётшуносликда бу борада жуда катта ҳажмдаги илмий-тадқиқот ишларининг амалга оширилганини яхши биламиз. Шоир ижодининг айни хусусиятларини чуқур англаган, унинг алам-изтиробларини юракдан ҳис қила олган китобхон наздида Бобур билан бир вақтда Ватан тушунчаси гавдаланади, Ватан туйғуси, муҳаббати камолга етади. Буни биз шоир ғазаллари мисолида кўриб ўтамиз.

"Чархдан беҳисоб жавру жафо кўриш", "жондан ўзга маҳрами асрор топа олмаслик", "кўнгилнинг гулзор майл қилмаслиги", "диёру ёрнинг ҳаргиз вафо кўрсатмаслиги" Бобур лирикасининг етакчи мавзулари. Бу нолиш ва тушкун кайфиятларнинг бош манбаи эса - Ватан соғинчи, Она юрт ҳажри. Шоирнинг ана шу табиий ва самимий соғинчи унинг бутун ижодий фаолияти давомида ҳамроҳ бўлди, илҳом манбаи сифатида қўлига қалам тутқазди. Тўғри, бу билан биз Бобур фақатгина Ватан соғинчини куйлаган, унга ишқий мавзу, ошиқлик бегона, демоқчи эмасмиз. Бобур ўз навбатида адабиётнинг азалий ва абадий мавзуси саналмиш ишқ-муҳаббат кечинмаларини ҳам қаламга олган.

Бобур Она юрт қайғусини, Ватан соғинчини нафақат лирик кечинмалар орқали, балки буюк “Бобурнома”си орқали ҳам ниҳоятда кенг ва таъсирчан ифодалайди. Бу мемуар асарда ота заминнинг ҳар қарич ерини ва хосликларини, табиий тароватини меҳр-у муҳаббат, юксак маҳорат билан тасвирлаб беради. Бобурноманинг 37-саҳифасида шундай таърифга дуч келамиз: “Жуд тоғининг орасида ҳамвор ере тушибтур, бу ҳамвор ернинг ўртасида бир улуғ кўлдур, атрофидағи тоғлардин ёмғир сувлари йиғилиб бу кўл бўлубтур, гардо-гирди уч куруҳга ёвушғай. Шимолида яхши ўланг воқе бўлибтур, ғарбида, тоғ доманасида чашмадур, бу чашма суви баландилар-ғаким, бу кўлга мушрифдур, ўлтурур учун қобил ер эди, боғе солдим”. Шоир ва саркарда ўша даврда жангу-жадаллар, нотинчликлар орасида яшашига қарамай, ўз асарида Жуд тоғининг ўртасида улуғ кўл борлигини ва бу кўл суви тоза ичимлик суви эканлигини, у ёмғир сувлари тўпланиши натижасида ҳосил бўлганлиги ҳақидаги маълумотларни батафсил ёзиб қолдиради. Ёмғир суви тоза чучук сув, ундан ўт-ўланлар баҳра олиб, униб- ўсади, кўлда тиниқ ҳолда узоқ сақлангани учун истеъмолга ҳам ярайди. Инсоният яшар экан, ҳамма вақт тоза, чучук сув муаммоси ҳам мавжуд бўлиб келган. Бобур ўзи тасвирлаган кўл сувидан шимолдагилар ҳам, ғарбдагилар ҳам фойдаланиб келганлигини айтади, ғарбдан бир чашмадан сув чиқиб, шу кўлга оқиб тушади. Бу жойлар жуда сўлим, обод. Шуни эътиборга олиб ушбу ердан боғ солдим деб ёзади у. Бу сўзларни ёзар экан, у бу боғларда ширин-шакар мевалар берадиган дарахтлар ўстириб, одамларни баҳраманд қилишни кўнгли тилайди. Боғларда соя-салқин, хушҳаво жойлар, инсон боласи ором олиши учун шарт-шароитлар келишини хоҳлайди.

Бобур одамларнинг саломатлиги, соғлом турмуш тарзи учун жиддий қайғурган. Жумладан, у Ҳиндистонга келганда шундай деб ёзади: “..элида ҳусн йўқ… яхши от йўқ ва яхши ит йўқ ва узум ва қовун ва яхши мувалар йўқ ва ях йўқ, бозорларида яхши ош ва яхши нон йўқ ва ҳаммом йўқ ва мадраса йўқ ва совуқ сув йўқ ва шам йўқ ва машъала йўқ, шамдон йўқ…дарёларидин ва қора сувларидин ўзгаким, жарлар ва чуқурларда оқадур, боғ ва иморатида оқар сувлар йўқ”. Ушбу қимматбаҳо ёзувлар Бобурнинг таъби нозиклигини, эл-юрт ободлиги, маъмурлиги, тоза турмуш тарзини ўзига асосий дастур қилиб олганлигини кўрсатади. Самарқанд ва Андижонда ширин-ширин меваларни, бозорлари ошу нонлар билан тўла бўлганини эслаб, Ҳиндистонда бундай ноз-неъматлар йўқлигини, мамлакат ғариб, қашшоқ ҳаёт ичида қолганини афсус билан шарҳ этади. Одамларнинг тозаланиб чўмилиб олишлари учун ҳаммом, илм олишлари учун мадраса йўқлигини ёзар экан, кўз олдимизга Бобурнинг Ҳиндистон халқи учун, табиати учун нақадар жон куйдиргани келади. Шам йўқ, машъала йўқ ва шамдон йўқ деб ёзар экан, Бобур ўзи шу ҳалққа илмий маънавий тарбиядан ташқари, экологик тарбия ҳам олиб келганига ишора қилади. Улуғ шоир бу ернинг сувларига эътибор бериб, қора ифлос сувлар оқишини, одамлар яшаб турган иморатлари олдида тиниқ сувлар йўқлигини, боғлар барпо этилмаганлигини афсус билан таъкидлайди. Экологик тарбия “Бобурнома”нинг бошдан охиригача ёзиб борилади, бир жойларда филни ўзига ўргатиш, яна бир жойларда одамга зарар етказмасдан арслон овлаш усуллари, йилнинг фасллари, дарахтлар тури, мевалар таъми, йириклиги, ҳатто ёмғирнинг қанча миқдорда ёғишини ҳам ипидан-игнасигача таърифлайди.

Бобур қимматбаҳо обнус дарахти ҳақида ҳам батафсил маълумот беради. Хуллас, Бобурнинг табиатга меҳри, сувларни асраб-авайлаб, улардан одамларнинг эҳтиёжларини қондириш, гуллар ва боғларни суғориш, юртни обод қилиш учун фойдаланганлари, табиат неъматларини кўз қорачуғидек асраб-авайлаб, покиза сақлашга интилганларига гувоҳ бўламиз. Бобур ўсиб-улғайган замин – она юртига ана шу муқаддас анъаналар асрлардан бери барқарор яшаб, авлоддан-авлодга мерос бўлиб келмоқда эди.

Бобур асарлари фақат адабий-бадиий ёдгорлик эмас, Ўрта Осиё, Хуросон, Афғонистон, Ҳиндистон табиати ҳақида бебаҳо маълумотлар берувчи, халқнинг экологик маданиятининг юксалишига хизмат қилувчи улкан қомусий асар. Бу эса ёш авлодни ватан табиатини севишга, асрашга, хуллас ватанпарварлик туйғусини ривожлантиришга хисса қўшади.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР:

1. Ахмедов С, Қосимов Б, Қўчқоров Р, Ризаев Ш. 5- синф Адабиёт дарслиги. 2015.- 176-б.
2. Бобур. Бобурнома.Т. “Ўзбекистон”. - 2000.
3. Сирожжиддин Саййид. Юз оҳ, Заҳриддин Муҳаммад Бобур! Т.: Шарқ. - 2006

Рустамова Малика Мурадуллаевна
(Самарканд, Узбекистан)

СЎЗ ТУРКУМЛАРИНИНГ ЎРГАНИЛИШ ТАРИХИ

Аннотация: *В статье рассматривается история изучения частей речи и роль мирового лингвистического наследия в образовании современных грамматических правил.*

Annotation: *The article deals with the history of study of parts of speech and the role of the world linguistic heritage in the formation of modern grammatical rules.*

Тилшунослик фани ҳозирги даражага етгунча узоқ тарихий ривожланиш йўлини босиб ўтди. Бу - табиий ҳол. Чунки тилшунослик фани ҳам бошқа фанлар сингари йўқ жойдан пайдо бўлмаган. Унинг яратилишида ҳам ўтмишда яшаган ва ижод этган жуда кўп мутафаккирларнинг иштироки бор. Уларнинг фаолияти туфайли фанга қўшилган илмий меросни эътибор билан ўрганиш лозим.

Ўрта асрларнинг охиригача Европада тилшунослик фақат қадимги лотин, иврит ва Юнон тилларини ўрганиш ва ўргатишдангина иборат бўлиб қолди. Ғарб мамлакатларида XIV асрда бошланган Ўйғониш даври антик давр санъати ва маданиятига қизиқиш уйғотгани каби антик тилшунослик анъаналарига, жумладан жонли тилларни ўрганишга бўлган қизиқишни рағбатлантиради. Шунингдек, XVI аср охирида Европанинг илғор давлатларида капиталистик муносабатлар шакллана бошлади, европаликлар Ер юзининг турли бурчакларини кашф этиб, у ердаги халқларни буйсундира бошладилар. Ушбу факторларнинг барчаси тилларни, биринчи навбатда Европа тилларини илмий ўрганиш, уларни ижтимоий турмушнинг барча соҳаларида устивор

қўллаш ҳамда забт этилган ҳудудларнинг аҳолиси ўртасида ёйиш заруратини келтириб чиқарди ва лингвистик тадқиқотларнинг юксалиши учун ижтимоий туртки бўлиб хизмат қилди. Худди антик даврда бўлгани каби ўрта асрлар тилшунослиги бошида ҳам файласуфлар турган эдилар. Жумладан, XVII асрга келиб Бэкон ва Локк (Англия), Лейбниц (Германия), Декарт (Франция) каби файласуф-олимлар тил ва тафаккур муаммоларини ёрита туриб, йўл-йўлакай сўз туркумлари ҳақидаги қимматли мулоҳазаларини ўртага ташладилар. «XVII аср файласуфлари мавҳум отларнинг келиб чиқиши тўғрисидаги масалага катта эътибор бердилар. Улар барча мавҳум отлар ҳиссий сезиш мумкин бўлган конкрет нарса ва ҳодисаларнинг номига бориб боғланади, деб ҳисоблардилар» [1, С. 29]. Бу фикр қадимги Юнон фалсафасидаги «исмларнинг тўғрилиги ҳақидаги мунозара»да баён қилинган мулоҳазаларга ҳам ўхшаб кетишини таъкидлаб ўтиш лозим.

В. А. Звегинцевнинг фикрича, XVI, XVII ва XVIII асрлар Европада тилшунослик учун турли тилларга оид лисоний материалларни йиғиш, тартибга солиш даври бўлди, бу даврда амалга оширилган ишлар кейинги асрларда тилшуносликнинг жадал ривожланишига асос бўлди. [2, С. 29]

XVI-XVII асрларга оид бўлган грамматикалар антик дунё грамматикаси анъаналари таъсири остида эди.

М. В. Ломоносов ўзининг тилшуносликка бағишланган асарларида XVIII асрнинг фалсафий тилшунослигига қарама-қарши равишда эмпирик асосда иш тутди. У тилни алоқа воситаси деб билади. «Сўз, - деган эди у, - ўз тушунчаларини бошқаларга билдириш учун берилган». «Рус тили грамматикаси» олти бўлимдан иборат бўлиб, унда рус тилининг фонетикаси, орфографияси, сўз ясаш ва сўз ўзгартиш системаси, айрим сўз туркумларининг хусусиятлари, синтаксис масалалари ёритилган. Сўзларни дастлаб у уч туркумга – отлар, феъл ва ёрдамчи сўзларга ажратади. Ёрдамчи сўзларни Яна олтига: олмош, сифатдош, равиш, олд кўмакчи, боғловчи ва ундовларга бўлади.

А. Ф. Бернгардининг ишлари, хусусан, унинг «тил ҳақидаги таълимот» ва «Тилшуносликнинг дастлабки асослари» деб аталган асарлари тил фалсафаси ва грамматикаси соҳасида XIX асргача олиб борилган тадқиқотларга, тилшунослик фанининг тараққиётидаги янги босқичгача бўлган бутун бир даврга якун ясаган эди. У тилшунослик фанининг таркибини аниқлади. Фонетика, этимология, сўз ясаш, морфология, сўз бирикмаси ва синтаксис бўлимларини ажратди. Тилни ўрганишнинг икки аспекти – тарихий ва фалсафий аспектлари бўлишини кўрсатди.

Сўз туркумларини ажратишда Бернгарди мантиққа асосланади. Шунинг учун у сўз туркумларини субъект, предикат ва боғламаларга нисбатлайди. Булардан ташқари, у юкламаларни ҳам ажратиб, бу гуруҳга артикль ва олд кўмакчиларни киритади. Унинг қарашлари Ф. Бопп, В. Гумбольдт каби машҳур тилшунослар қарашларига таъсир кўрсатди.

Ф. Боппнинг хизмати шундаки, у қариндош тилларнинг материаллари асосида системага асосланган, система характеридаги умумий назарияни кўриб берди. У феълларнинг қўшимчаларини қиёслаб, хинд-Европа тилларида нафақат алоҳида ўхшаш ҳодисалар мавжуд, балки ушбу тилларда ўзаро ўхшашликнинг, ўзаро мувофикликнинг бутун бир системаси-грамматик системаларнинг умумийлиги, ўхшашлиги мавжудлиги аниқланди.

Қиёсланаётган тиллардаги грамматик шаклларнинг энг қадимий, дастлабки кўринишини очиб бериш жараёнида бир тилга хос ходисани бошқа тилга оид шаклларни (сўз шаклларини) бошқа тилдаги шакллар орқали тушунтириш, изоҳлаш Ф. Бопп тадкикотларининг янгилиги эди. У шу билан қиёсий-тарихий методнинг асосини яратди ва сўз туркумларининг таснифини келтирди. У 1833-1852 йилларда уч томлик «Санскрит, зенд, арман, грек, лотин, литва, эски славян, гот ва немис тилларининг қиёсий грамматикаси» номли асарини эълон қилди. Асарда санскрит тилига ассосланган ҳолда айрим грамматик шаклларнинг тараққиётини ва уларнинг дастлабки манбаларини аниқлаш мумкин, деган фикрни илгари суради.

Ф. Боппнинг кейинчалик тилшунослик тарихига «агглютинатив назарияси» номи билан кирган таълимотининг моҳияти қуйидагича, яъни узоқ ўтмишда тиллардаги барча сўзлар аввало икки турга бўлинарди – бир буғиндан иборат феъллар ва бир буғинли олмошлар. «Санскрит ва унга қариндош тилларда икки хил ўзаклар бор: биринчи турдагисидан феъллар ва исмлар: (отлар ва сифатлар) ҳосил бўларди ва улар феъллар билан яқин муносабатда эдилар. Улар феълнинг ҳосиласи эмас, балки у билан баровар бир тананинг шохларидай тараққий қиладилар… Биз уларни «феъл ўзаклар» деб атаймиз. Иккинчи турдаги ўзаклардан олмошлар барча бирламчи кўмакчи, боғловчи ва юкламалар келиб чиққан. Биз бу турдаги сўзларни «олмош ўзаклар» деб номлаймиз. Уларнинг барчаси у ёки бу маънода олмошлик маъноларини ифодалайди» [2, С. 29]. Куринадики, Ф. Бопп сўз туркумларининг генезиси тўғрисидаги мулоҳазаларида феъл - мустақил сўз туркумларининг, олмош эса ёрдамчи сўзларнинг келиб чиқишига асос бўлган деган фикр келиб чиқади.

В. Гумбольдт 1820 йилда Берлин академиясида «Тиллар тараккиётининг турли даврларида уларни қиёсий-тарихий ўрганиш ҳақида» деган мавзуда маъруза қилди. Ушбу маърузада унинг тилга оид дастлабки қарашлари, тил ҳақида алоҳида, мустақил фан яратиш зарурлиги ғоясини ўртага ташлайди ва уни асослаб беради. Шунингдек, олим қариндош ва қариндош бўлмаган тилларнинг типологик қиёсий грамматикасини яратиш тарафдори бўлиб чиқади. У озигача бўлган, яъни ҳар бир тилнинг ўзига хослигини, мустақиллигини тан олмайдиган, барча дунё тилларини тайёр мантикий жадвалларга мажбуран киритишга интилувчи дедуктив умумий грамматикани – Пор Рояль грамматикасини инкор қилади. В. Гумбольдт турли тиллардаги айнан бир тушунчани - фикрни ифода этишнинг, етказишнинг турлича усулларини аниқлашга интилади.

Умумий назарий тилшуносликнинг – тил фалсафасининг асосчиси бўлган В. Гумбольдт томонидан тилнинг система сифатида талқин қилиниши, тилнинг организм, органик бир бутунлик сифатида берилиши А. Шлейхер, Ф. де Соссюр, Бодуэн де Куртенэ каби тилшуносларнинг таълимотларига таъсир қилди, уларнинг лисоний ғояларида кузатилди.

А. Шлейхер умумназарий фикрларни илгари сурадики, бу фикрлар тилшунослар томонидан эътибор билан қабул қилинди. Ушбу фикрлар товуш қонуни, аналогия, тилнинг систем характерга эгалиги, сўзнинг шакли ва вазифаси ҳақидаги ғоялар билан боғланади

Август Шлейхер ўзаклардан иборат бўлган (аморф) тилларни (масалан, хитой ва бирма тилларини) кристаллга (жонсиз жисмга) ўхшатади,

агглютинатив тилларда ўзак (асосий мазмун ташувчи бирлик) ва қшшимча (муносабатни ифодаловчи бирлик) мавжудлигини инобатга олиб, уларни ўсимликка ўхшатади (масалан, туркий ва угор-фин тиллари), флектив тиллардаги ички флексия усули билан маъно англатиш (фақат ўзакдаги ўзгаришлар ёрдамида, бошқа воситаларсиз) ҳодисаси туфайли тирик организмга қиёсланади [1, С. 98-103].

Мазкур ёндашув таъсири А. Шлейхернинг сўз туркумлари тўғрисидаги фикрларида хам намоён бўлди. Масалан, у қадимги ҳинд-герман бобо тилида ҳар бир сўз, ҳар бир гап бўлаги ё феъл, ё от бўлишини, равиш, юкламалар, кўмакчилар аввал бошда келишик ёки феъл шакллари эдилар, деб ҳисоблайди

Хуллас, юқорида кўриб чиқилган барча тилшунослик мактаблари ва оқимлар сўз туркумлари бўйича олиб борилган тадқиқотлар асосида умуман олганда ўзаро ўхшаш хулосаларга келдилар. Бу ҳол ўз навбатида барча тиллар учун сўз туркумларини тасниф этиш ва таҳлил қилиш учун универсал тамойиллар ва ёндашувлар мавжуд эмаслигининг дастлабки исботи бўлди.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР:

1. Венкович В. М., Шайкевич А. Я. История языкощзнания. Ч.1. с. 26.
2. Звегинцев В. А. Очерк истории языкознании до XIX века. С. 29.

Садыкова Баҳора Махмуровна
(Самарканд, Узбекистан)

ИТАЛЬЯН АДИБИ Н.АММАНИТИНИНГ “IO NON HO PAURA” (“МЕН ҚЎРҚМАЙМАН”) АСАРИДАСЎЗЛАШУВ НУТҚИ ЭЛЕМЕНТЛАРИ

Аннотация: *Мақолада замонавий итальян адабиёти намоёндаси Н. Амманитининг “Мен қўрқмайман”асарида сўзлашув нутқи тузилишини белгиловчи мазмун учун характерли ҳолатлар,эмоционал, вульгар сўзлар хусусида фикр юритилган.*

Таянч сўзлар: *роман, лексик сўзлашув нутқи, вульгар сўзлар, эмоционаллик, информативлик, коммуникативлик.*

Аннотация: *В данной статье рассматриваются характерные особенности содержания разговорной речи, вульгарных, эмоциональных слов, в произведении автора Н. Амманити “Я не боюсь”.*

Ключевые слова:*роман,разговорная речь, вульгарные слова, эмоциональный, информативный, коммуникативный.*

Annotation: *This article discusses the characteristics of the content of spoken language, the vulgar, emotional words, in the workof Italian author N. Ammaniti “I don’t fear”.*

Keywords: *roman, spoken language, vulgar words,emotional, informative, communicative.*

Никколо Амманитининг “Мен қўрқмайман” асари қаҳрамонлик ва дўстлик, золимлик ва муҳаббат ҳақидаги беқиёс романдир. Бошқа романларга қараганда бу роман жуда қисқа бўлсада унда битта ҳам ортиқча сўз ишлатилмаган. Асарни ўқиб биз баъзида бизнинг энг яқин инсонларимиз қалтис вазиятларнинг қоқ марказида бўлиб қолишини кўришимиз мумкин... Бу драмматик асар бадавлат оила фарзандининг ўғирланиши ва бу воқеага ўғрилардан бирининг ўғли гувоҳ бўлиши ҳақидадир...

Н. Амманитининг 2001 йилда ёзилган “Мен қўрқмайман” (“Io non ho paura”) асарида оғзаки нутқ жуда кўп бора ишлатилганлигига гувоҳ бўлишимиз мумкин. Роман биринчи шахсда ҳикоя қилинади. Асарни тўққиз ёшли бола Микеле Аммитрано ҳикоя қилиб беради. Асарда бўлиб ўтадиган барча воқеаларни биз шу боланинг кўзлари билан кўрамиз, у хис қиладиган туйғуларни ҳис қиламиз. Шу сабабли ҳам романдаги ҳикоя боланинг ёшига мос оддий, содда ва тушунарли тилда ёзилган.

Сўзлашув нутқи қўлланишининг оммавийлиги билан характерланади. Чунки ундан барча ёшдаги ва турли касбдаги кишилар фойдаланади. У бадиий адабиётда ҳам ўзининг муносиб ўрнини эгаллаган. Сўзлашув нутқининг бадиий адабиётда ишлатилиш ҳолатларини аниқ кўриб чиқиш мақсадида биз ушбу мақолада машҳур замонавий итальян адиби Никколо Амманитининг “Мен қўрқмайман” асарида сўзлашув нутқининг ишлатилиш ҳолатларини кўриб чиқишни мақсад қилдик.

Сўзлашув нутқи гаплашувчиларнинг бевосита диалогик шаклда сўзланган бетакаллуф, эркин нутқдир. Ушбу нутқ тил материалига кўра адабий, диалектал, «оддий нутқ» ёки қоришиқ кўринишларига ҳам эга бўлиши мумкин. Адабий сўзлашув нутқи, масалан, итальян адабий тилининг бутун Италияҳудудида тарқалган адабий сўзлашув кўринишидир. Шунинг учун адабий сўзлашув нутқи бугун мамлакат ҳудуди бўйлаб маҳаллий шеваларга катта таъсир ўтказаётган, аммо оз бўлса-да ўзи ҳам маҳаллий шеваларнинг таъсири фонида кўринаётган нутқдир.

Сўзлашув нутқи тузилишини белгиловчи мазмун учун қўйидаги ҳолатлар характерлидир:

1. Тўла мазмунни ифодаламаслик даражаси. Ҳар бир нутқий матннинг мазмунга бойлик даражаси янги ахборот етказиш сони ва сифати билан белгиланади. Кузатилган якка воқеа-ҳодисалар ва предметлар ҳақида хабар етказиш ахборотнинг содда шаклидир:

- *Si.*
- *No, che sono?*
- *Niente…*

2. Яккалик, индивидуалликни ифодалашга интилиш, абстрактликдан конкретликнинг устунлиги. Сўзлашув нутқида кўпинча якка предмет, воқеа-ҳодисалар ҳақида фикр баён этиш билан конкретликка интилади. Масалан: *…Eccola. Era li`. Piccola e infelice. Seduta sopra un cerchio…*Мана у. Ана у ерда. Кичкина ва бахтсиз... [Io non ho paura, 8]. Бу мисолдан Микеленинг объектив характерини билиб ололмаймиз. Чунки бунда кишининг конкрет ҳолати билан боғлиқ кайфият ифодаламаган.

3. Эмоционалликнинг кучлилиги. Кундалик алоқа-аралашув жараёнида кишилар бир-бири билан муносабатда эмоциясини билдиради. Эмоциялар юз кўринишини ўзгартириш, қичқириш, бақириш, кулиш, йиғлаш, ҳар хил имо-

ишоралар орқали ифодаланиши мумкин. Эмоционаллик фонетик, грамматик ва лексик воситалар билан ифодаланади. Эмоция хисларнинг ҳар хил бўлишига (шодлик, эркалаш, ғазаб, афсус, қўрқинч каби) ва уларнинг қай даражада бўлишига қараб, шунга мос равишда интонация ҳам турлича бўлади. Бу нарса сўзлашув нутқига хос бўлиб, улар сўзлашув нутқи тузилишини белгилайди. *Quando mi ha visto, ha storto la bocca e si e` gonfiata come un tacchino. – Michele...?*[Io non ho paura,8].

4. Сўзлашув нутқида кишининг субъектив ва аффектив фикрлари баён этилади. Маълумки, сўзлашув нутқи ўз моҳияти жиҳатидан объектив характерга эга эмасдир: Агар кишининг вақти бўлса, у ўз фикрини объектив тарзда ўйлаб, бирор тартибга солиб ифодалайди. Аксинча, у шошилинч тарзда, тезлик билан бирор воқеа-ҳодиса ҳақида хабар бермоқчи бўлса, у ўз нутқини субъектив қобиққа ўрайди. Масалан,*...Si diceva che il vecchio Melichetti li addestrava a sbranare le galline, e a volte pure i conigli e i gatti….*[Iononho paura,10].

5. Сўзлашув нутқида информативликка нисбатан коммуникативлик кучлидир. Масалан, *-Michele, dove siete stati tutto il giorno? Vostra madre stava impazzendo. Non pensate a questaa povera donna che deve gia` aspettare il maritoe non puo` aspettare pure voi? Che e` successo agli occhiali di tua sorella?* Бу диалогда сўзловчи фикрига жавоб тарзида эмас, балки мавзу нуқтаи назардан узоқлашган фикр баён этилган.

6. Чегараланган лексиканинг қўлланилганлиги. Тилнинг луғат таркибига киритилмаган, фақатгина оғзаки нутқда мавжуд бўлган вульгар сўзлар мавжудки, улар романнутқида қаҳрамон характери, миллий мансублиги ва ички дунёси тасвирида ҳамда воқеа-ҳодисага хослик таъкидини бериш мақсадида ишлатилади. Шунингдек, воқеалар бўлиб ўтаётган ўринга ишора қилиш ёки нутқий вазият, унда иштирок этаётганларнинг дунёқараши ҳақида маълумот бериш истаги билан ҳам киритилиши мумкин. Тилшуносликда ***вульгаризм***лар деб аталувчи ҳақорат сўзларида ўта салбий муносабат, камситиш, менсимаслик каби бир қатор ифода семалари жуда очиқ кўриниб турган бўлади. Бундай сўзлар кўпроқ номинатив маъноларига кўра эмас, айни шу коннотатив маъноларига кўра нутқда яшайди. Лисоний таҳлил жараёнида асарга олиб кирилган вульгаризмларни кимнинг (жинси, ижтимоий табақаси, мавқеи, ёши кабилар) нутқида ишлатилаётганлигига қараб гуруҳлаш, қандай вазиятларда ва нима сабабдан қўлланилаётганлигини ҳамда уларнинг лексик-семантик таркиби, шевага хосланганлиги кабиларни аниқлаш лозим бўлади. Мисоллар:*-Che scifo!* – Қандай жирканч!

- *Cosi` impari a fare la stronza.* – Ана энди қабиҳ ишлар қилишни ўрганасан.

Sembrava un piccolo fantasma straccione – У кичкинагина руҳга, жулдурвақига ўхшаб кетарди.

- *Ti prendo a calci fino al cartello di Acqua Travese.*-Мен сени то Аква Травезе ёзувили тахтача осилган жойгача кетингга тепиб бораман.

- *Dove cazzo ti sei rotolato?* – Қайси гўрда санғиб юрибсан?

- *Avete fatto stronzate su stronzate.* – Сенлар бир аҳмоқликни орқасидан бошқасини қилдиларинг.

- *Sei un imbecile.* – Сен ақлипастсан.

- *Porcoddio! E basta!* – Жин урсин! Бас, етар!

Юқоридаги гапларни Микеленинг отаси ва жиноий гуруҳ бошлиғи Сержо Материя айтишади. Бу ҳолатларда авторнинг асосий вазифаси отанинг психологик ҳолатини кўрсатиб беришдир. Чунки шу куни Микеле одатдагидан жуда кеч қайтади ва унинг қаердалигини ҳатто билмаган отаси ўғлига бақира бошлайди. Ўғриларнинг эса болага бўлган ёмон муносабати, ҳақоратларни ишлатишлари уларнинг ижтимоий ҳолатини ҳам аниқ намоён этади.

Демак, сўзлашув нутқининг долзарб характердаги мазмунини шакллантириш учун ушбу нутққа хос фонетик, лексик, грамматик меъёрлардан ўринли фойдаланиш лозим бўлади. Роман тилидаги сўзлар занжири миллийликка йўғрилган, қуруқ тасвир ва баландпарвозликдан йироқ бўлган оддийлик, соддалик ва самимият, бадиий адабиётда етакчилик қилувчи хусусиятлар асосидир.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РЎЙҲАТИ:

1. Абдураҳмонов Х., Маҳмудов Н. Сўзэстетикаси. - Т: Фан, 1981, 24-б
2. Ўринбоев Б. Сўзлашув нутқи. Тошкент, Фан, 1979, 14- бет
3. Ammaniti N. Io non ho paura.- Einaudi, Stile libero, 2007, p. 219
4. Kovalev V. Dizionario russo italiano italiano russo, Zanichelli, 2005, 2173 p
5. D’Achilli P. Sintassi del parlato e tradizione scritta della lingua italiana, Bonacci, 1990, 388 p.

СЕКЦИЯ: ЭКОЛОГИЯ

Ismayilova I., Maxmudova M.
(Urganch, Uzbekistan)

SOG`LOMLASHTIRUVCHI JISMONIY TARBIYANING INSON HAYOTIDAGI O'RNI

Sog'lomlashtiruvchi jismoniy tarbiyaning turli kasalliklarini yengishdagi ahamiyati xaqida buyuk mutafakkir olim Ibn Sini "Tib qonunlari" kitobida batafsil to'xtalib o'tgan. Sog'lomlashtiruvchi jismoniy tarbiya yoshlarni jismoniy mashqlar va sport bilan shug'illanishga extiyojini mustahkamlash, ularni psixofiziologik asoslarini anglash, jismoniy quvvat va salomatlikni rivojlantirish, sanitar gigienik ko'nikmalarni hosil qilish, sog'lom hayot tarzini yuritishga yo'naltirilgan ko'p qirrali pedagogik jarayondir. Sog'lomlashtiruvchi jismoniy tarbiya yoshlarda jismoniy mashg'ulotlar va sportga ehtiyojini shakillantirish, jismoniy quvvatni va xarakterini mustahkamlashda muxim axamiyat kasb etadi. Sog'lomlashtiruvchi jismoniy tarbiyaning muhim komponentlaridan biri yoshlarni jismoniy mashg'ulotlarning sog'lomlashtiruvchi samarasi va uning inson tanasiga ta'siri to'g'risidagi bilimlar bilan qurollantirish hisoblanadi. Jismoniy tarbiyaning asosiy maqsadi – bolalar sog'ligini mustahkamlash va organizmni chiniqtirish, xayot uchun zarur bo'lgan ko'nikmalarni shakllantirishdir. Jismoniy tarbiya yorug', toza jihozlangan xonalarda yoki hovlida tibbiyot va pedogogika xodimlari nazoratida olib boriladi. Mashg'ulot turi bolaning salomatligiga qarab belgilanadi. Kun tartibi qanchalik to'g'ri tashkil etilsa, chiniqish va salomatdlik shuncha mustahkam bo'ladi. Chiniqish moddalar almashinuvi jarayonini yaxshilaydi, asab va ichki sekretsiya bezlari sistemasi faoliyatiga yaxshi ta'sir ko'rsatadi, qolaversa butun fiziologik jarayonlarni boshqarib turadi. Markaziy asab sistemasining faoliyati o'zgarishi natijasida chiniqish jarayonida ma'lum darajada to'qima va xujayralarda ham moslashish kuzatiladi. Natijada xujayra fermentlarining faolligi va fizik – kimyoviy tarkibi o'zgaradi. Sovuq yoki issiqning ko'p marta ta'sir etishi natijasida organizmning umumiy qarshiligi ortadi. Chiniqish organizmga bevosita va bilvosita ta'sir ko'rsatadi.

Bilvosita ta'sirga quyidagilar kiradi:

1. Sovutish muolajasi qilinganda, meteorologik omillar yoki quyosh nuri ta'siri ostida ultrabinafsha radiatsiyasi ta'siri natijasida organizm chidamliligi oshadi.

2. Chiniqish ta'sirida organizmning har xil ta'sirlarga, yuqumli kasalliklarini tarqatuvchilarga qarshi chidamliligi oshadi. Chiniqish omillari jismoniy ish qobiliyatini oshiradi. Kasalliklarni kamaytiradi, sog'likni mustahkamlaydi. Organizmni tashqi muhitning yuqori va past haroratida ham chiniqtirsa ham bo'ladi. To'qimalar qarshiligining buzilishi, umumiy va mahalliy immunitetning pasayishi, ximoya reaktsiyalarining kuchsizlanishi natijasida yuqori nafas yo'llarining shilliq qavatida mikrofloralar rivojlanishi uchun yaxshi shart – sharoitlar yaratiladi.Tana haroratini bir xil saqlashda issiqlikni boshqarish mexanizmi xizmat qiladi. Atrof – muhitning meteorologik sharoiti o'zgarishiga qaramasdan organizmning ichki muhitdagi asosiy fizik va kimyoviy ko'rsatkichlarining doimiy bo'lishi ta'minlanadi. Kimyoviy issiqlikni boshqarish deganda, to'qimalarda moddalar almashinuvini boshqarish tushiniladi, bunda uncha katta bo'lmagan issiqlik mushak, jigar va boshqa a'zolar modda almashinuviga uzatiladi. Issiqlik bolalar va o'smirlarda yuqori darajada ajratiladi.

Masalan, har kuni 2 yoshdagi bolada 8,1, o'smirlarda (14 yosh) 52, kattalarda esa 35 kkal issiqlik ajralib chiqadi. Fiziologik issiklikni boshqarish deganda, issiqlik berishning ko'payishi yoki kamayishi tushiniladi. Uning ma'nosi quyidagilarda iborat: terining yuqori qismi chegara hisoblanadi, ya'ni u organizm to'qimalarini tashqi muhitdan ajratib turadi. Bu yuzada harorat ichki qismda joylashgan a'zolarga nisbatan past bo'ladi. Qon ichki qismda joylashgan tana qismidan terining yuza qismiga o'tadi. Bunda ancha issiqlik tashqi muhitga ajralib chiqadi. Issqlik darajasidan past issiqlik vaqtida havo va suv orqali chiniqtiradigan vositalarni qo'llaganda teri tomirlarining siqilishi, qonning ichki a'zolar va terining chuqur qavatiga taqsimlanishi kuzatiladi. Chiniqmagan odam terisi issiq va sovuqqa o'ta beriluvchan bo'ladi. Tez orada teri oqaradi, lablar ko'karadi, ba'zan hiqichoq tutadi. Mo'tadil issiqlik vaqtida havo va suv orqali chiniqtirishni o'tkazish (havo uchun 24 – 25^0S, suv uchun ko'krak terisining issiqligiga teng 35 – 33^0S, bolaning yoshiga bog'liq), past issiqlik ta'sirida chiniqqan tanada esa adekvat issiqlik ishlab chiqarish boshlanadi.Chiniqtirish vositalarini boshlashdan oldin albatta bola sog'lig'i, shu bilan bir qatorda har bir bolaning jimoniy o'sishi ham baholanadi. Sog'lomlik guruhi va fizik issiqlikni boshqarish turi o'rtasida to'g'ri bog'liqlik borligi aniqlangan. SHunday qilib, bolalar o'rtasida birinchi sog'lomlik guruhiga kiruvchilar 50 % ni(shulardan ko'p bolalar kuchli fizik issiqlik boshqarishiga ega bo'lganlar), 2 – 3 sog'lomlik guruhida 45 – 50 % ni tashkil etadi. Bitta bolada uzoq qo'llash orqali salomatligining holati fizik issiqlikni boshqarish funktsiyasining pasayishi, yuqori nafas yo'llari kasalligining davomiyligi va sonining oshishiga, issiqlikni boshqarish vazifasining yaxshilanishi bolalar sog'lig'ining yaxshilanishiga va o'tkir yuqori nafas yo'llari kasalligining davomiyligi va sonining kamayishiga olib keladi. Bundan tashqari, yashirin yuqumli o'choqlarga e'tibor berish lozim, sovuq payti kasallik paydo bo'lishi mumkin. Quyosh nurlaridan to'g'ri foydalanganda odam organizmi chiniqadi, moddalar almashinuvi ham yaxshilanadi. Terisida Gistamin, adenozin, xolin va boshqa faol moddalarning ahamiyati katta bo'ladi. Bu moddalar qonga tushib, asab sistemasi orqali har xil a'zo va to'qimalarga ijobiy ta'sir qiladi.

Ortiqcha vaznga ega bo'lgan insonlarda, 40 yoshdan so'ng organizmda modda almashinuvi jarayonlarining buzilishi bilan kechadigan bir qator og'ir kasalliklar paydo bo'ladi. Semizlikka mubtalo bo'lganlar o'rtasida qon tomirlari aterosklerozi 2 marta, qon bosimi oshishi 3 marta, qandli diabet kasalligi 4 marta, o't-tosh kasalligi 6 marta, venalar varikoz kengayishi 2-3 marta ko'p uchrashi aniqlangan.

Semizlikni davolash uchun tarkibida yog'lar va uglevod miqdori kamaytirilgan parhez taomlarni iste'mol qilish tavsiya etiladi. Bunday ovqatlar tarkibida oqsil va vitaminlar etarli bo'lishi lozim. Parhez taom tarkibida asosan meva-sabzavotlardan: karam, sabzi, lavlagi, oshqovoq, sholg'om kabilar bo'lishi lozim. SHu bilan bir qatorda jismoniy faol bo'lish, yoshiga va jinsiga mos badantarbiya mashg'ulotlari bilan shug'ullanish ham semirib ketishning oldini olishda juda muhim ahamiyatga ega. Kamharakatlik, muttasil ravishda asabning zo'riqib ishlashi, surunkali charchash, organizm faoliyatining buzilishiga, mehnat qobiliyatining pasayishiga, barvaqt qarishga sabab bo'ladi.

FOYDALANILGAN ADABIYATLAR RO'YHATI:

1. Арзикулов Р.У. Соғлом турмуш тарзи асослари. Т.; I- II жилд. 2005.
2. Вайнер Е. Н. Валеология. – Учебник для вузов. М. Флинта: Наука, 2002. 416 с.
3. Шарипова Д., Содиков К., Шахмурова Г., Арбузова Т., Маннопова Н. Валеология асослари. - Т.: 2009. - 124 б.
4. Искандаров Т. И., Исаханов В. И. Здоровый образ жизни: восточные традиции и современность. – Т., 1989. - С.118.

Аҳмедова Д., Маткаримова О.
(Фарғона, Ўзбекистон)

УРБАНИЗАЦИЯ ВА ИНСОН САЛОМАТЛИГИ

Ҳозирги кунда урбанизациянинг жадал ривожланиши экологик вазиятнинг мураккаблашишига олиб келмоқда. Урбанизация жараёни барча табиат компонентларида кучли ўзгаришлар содир этади. Шаҳарларда грунт, рельеф, тупроқ, гидрографик тармоқлар, ер ости сувлари, атмосфера ҳавоси, ўсимлик қоплами, ҳайвонот дунёси ҳатто иқлим ўзгаради. Шаҳарларда нафақат ҳарорат, нисбий намлик, қуёш радиацияси балки, Ернинг иссиқлик, гравитацион, электр ҳамда магнит майдонлари хусусияти ҳам сезиларли даражада ўзгаради.

Бу борада мамлакатимиз Президенти Ш. М. Мирзиёев "...инсон томонидан биосферага кўрсатилаётган таъсирни тартибга солиш, ижтимоий тараққиёт билан қулай табиий муҳитни сақлаб қолишнинг ўзаро таъсирини уйғунлаштириш, инсон ва табиатнинг ўзаро муносабатларида мувозанатга эришиш муаммолари борган сари долзарб бўлиб қолмоқда" деб таъкидлаган.

Маълумки, шаҳарлар саноат, бошқарув, маданий, транспорт ва бошқа қатор вазифаларини ўзида мужассамлаштирган аҳоли яшайдиган жой бўлиши билан бирга, азалдан кишилар учун ўта қулай меҳнат ва дам олиш шароитларига эга бўлган, маиший эҳтиёжлари қондириладиган бир бутун тарихий-меъморий, ижтимоий-иқтисодий қурилма ҳамдир. Шаҳарларда қаттиқ маиший чиқиндилар (ҚМЧ) ва катта ўлчамли ахлатлар (КЎА) йиғилиб, улар ўз вақтида олиб чиқилмаса ҳамда зарарсизлантирилмаса, атроф табиий муҳитни жиддий ифлослантириши мумкин. Бироқ ҳозирги йирик саноатлашган шаҳарларда атроф-муҳитнинг ифлосланганлиги, транспорт ҳаракатларининг жадаллиги, кучли шовқин-сурон ва бошқа қатор инсон саломатлигига таъсир этувчи омиллар кишиларни хориқишига, турли касалликларнинг авж олишига сабаб бўлмоқда.

А. А. Қаюмов, Ў. Ш. Якубов, А. К. Рахимовлар (2011) таъкидлашича, дунёдаги шаҳарларнинг умумий майдони 0,5 млн. км^2 бўлиб, бу рақам Ер курраси майдонининг 0,3 % ни ташкил этади. Дунё аҳолисининг 49 % аҳолиси 100 мингдан ортиқ бўлган шаҳарларда яшайди.

Шаҳарларнинг катталашиши унинг атроф-муҳитга таъсир радиусини ҳам орттиради, натижада шаҳар ҳудуди билан бирга унинг атрофида экологик вазиятдаги мутаносиблик йўқолади. Ифлос ҳаводан нафас олиш анча қийин бўлади, ўпкага ҳаво тўлиқ етиб бормайди, чанг-ғуборларни ўпкада йиғилиши

нафақат ўпкани, балки тананинг бошқа аъзолари ва тўқималарини ишдан чиқаради. Астма, эмфизема, юқори нафас йўллари қатори касалликлари манбаи ҳам ифлос ҳаводир.

Бутунжаҳон соғлиқни сақлаш ташкилоти экспертларини берган маълумотига кўра, аҳолининг 23 % барча турдаги, 25 % эса онкологик касалликлар касалланиши атроф-муҳит ҳолати билан боғлиқ деб ҳисоблайди.

Ўзбекистонда аҳоли ўртасида энг кўп касалланиш нафас органлари касалликлари бўлиб 27 %, кон ва қон айланиш тизими касалликлари 16,7 % овқат ҳазм қилиш касалликлари эса 12,8 % ни ташкил қилади.

Шаҳарларнинг кенгайиши, шаҳар атрофларида қўшимча кичик шаҳарларнинг пайдо бўлиши билан боғлиқ. Масалан, Тошкент шаҳри унга йўлдош Сирғали шаҳри, Бектемир тумани, Тошкент вилоятига қарар эди. Ҳозирда Тошкент шаҳрига қўшилиб кетган, Фарғона шаҳри, унинг мегаполиси Марғилон ва Киргули шаҳарчалари ҳам келажакда катта Фарғона шаҳрига қўшилиб кетиш эҳтимоли кўпроқ.

Фарғона вилояти шаҳарларида 2015-2018 йиллардаги доимий аҳоли сони тўғрисида маълумот

1-жадвал

Шаҳарлар	Доимий аҳоли сони				Жами
	2015 йил 1 январь	2016 йил 1 январь	2017 йил 1 январь	2018 йил 1 январь	
Марғилон	218,9	222,1	225,2	228,3	894,5
Фарғона	268,1	271,0	274,5	278,5	1092,1
Қувасой	85,9	87,5	88,8	90,2	352,4
Қўқон	236,8	239,9	243,1	245,5	965,3
Жами	809,7	820,5	831,6	842,5	3304,3

Юқоридаги жадвалда 2015-2018 йиллар давомида Фарғона вилояти шаҳарларида аҳоли сони ортиб бориб, бу ҳолат айниқса, Фарғона, Қўқон шаҳарларида яққол намоён бўлмоқда.

Шунингдек, урбанизациянинг инсон саломатлиги ёмонлашувига ўта таъсирли омилларидан бири шовқин-суронлдир. Унинг асосий манбаи-транспорт (автомобил, темир йўл, ҳаво транспорти) саноат ва маиший корхоналар ҳамда қурилиш техникасидир. Инсон умуман шовқинсиз муҳитда яшаши мумкин эмас, аммо шовқин кучи ортиши киши саломатлигига салбий таъсир этади. Шовқин кучи децибелда ўлчанади. Унинг 0-50 дб бўлиши инсонга ёқимли овоз сифатида таъсир этади (дарахт баргларини шитирлаши, майин мусиқа овози), 60-90 дб шовқин ёқимсиз (бақириб гапириш, ёзув машинкалари хонасидаги товуш), 100-120 дб кучдаги шовқин зарарли (юк машинаси, жаз мусиқаси), шовқин кучининг 130-200 дб бўлиши хавфли ҳисобланади (реактив самолиёт, артиллериянинг тўп отиш вақтидаги товушлар), шовқин кучининг рухсат этилган меъёри (РЭМ) 80 дб, энг юқори чегараси 110 дб, ҳозирда шовқин кучи йирик шаҳарларда меъёридан 10-20 дб га ортиб бораётганлиги кузатилмоқда. Шовқин кучининг 180 дб ортиши ўлим билан тугаши мумкин. Кучли шовқин меҳнат унумдолигини 10-60 % камайтиради. Сершовқин муҳитда фаолият кўрсатадиган кишиларда турли

касалликларга чалиниш, одатдаги шароитда меҳнат қиладиган кишиларга нисбатан 25% юқори бўлади.

Шаҳарлардаги турар жой, саноат, транспорт, омборхоналар, дам олиш, даволаниш ва санитария ҳимоя минтақаларини тўғри жойлаштиришда экологик омиллар яъни шамол ва оқим (дарё) йўналиши кабилар қатъий эътиборда бўлиши шарт. Шаҳарлар қурилишидаги ушбу экологик ёндашув шаҳар ҳудудида табиий компонентларнинг антропоген таъсирлари бардошлигини орттиради, табиатни ўз-ўзини тозалаш ва тиклаш қобилиятига ёрдам беради.

Шаҳар худудидаги саноат тармоқлари ва хўжаликларда ишлаб чиқариладиган ҳар хил модда, маҳсулот ва материалларнинг сифат-миқдор кўрсаткичларини сақлаб қолган ҳолда, атроф-муҳитга чиқариб юборилаётган чиқиндиларни кескин камайтириш уларни зарарсизлантириш ва инсон саломатлигинисақлашда қуйидаги чора-тадбирлар белгиланади:

1. Шаҳар худудида атроф-муҳитнинг ифлосланиш даражасини экологик-гигиена ва санитария меъёрларигача пасайтириш;
2. Атроф-муҳит ифлосланиши, табиий ресурслардан фойдаланиш ва чиқиндиларни утилизация қилиш устидан назоратни кучайтиришда ҳозирги замон илм-фан ютуқларидан самарали фойдаланиш;
3. Шаҳарлар ҳавосини соғломлаштириш, атмосферани ифлосланишдан сақлаш ва шовқинни камайтиришда ишончли усул дарахт ва бошқа кўкаламзор майдонларни кўпайтириш;
4. Саноат корхоналаридан чиқадиган атмосферани ифлослантирувчи чанг, қурум, тутун ва заҳарли моддаларни атмосферага чиқаришдан олдин зарарли таъсирини камайтирадиган ва йўқотадиган тозалаш ускуналаридан кенг фойдаланиш ва бу чиқиндилардан иккиламчи хом ашё сифатида қайта фойдаланиш;
5. Атроф-муҳитни соғломлаштириш, исрофгарчиликни олдини олиш, маиший чиқиндилардан хўжалик фаолиятида оқилона фойдаланиб иқтисодий самарадорликка эришиш.

АДАБИЁТЛАР:

1. Мирзиёев Ш. М. “Экология ва атроф-муҳитни муҳофаза қилиш соҳасида давлат бошқаруви тизимини такомиллаштириш тўғрисида” ги Фармони 21-апрел 2017 й Тошкент
2. Қаюмов А. А, Якубов Ў. Ш., Рахимов А. К. “Табиатдан фойдаланиш ва уни муҳофаза қилиш” Тошкент 2011
3. Тумишова А., Юнусова А. Атмосферага ифлослантирувчи моддалар чиқарилишига нисбатан талаблар: муаммо ва ечимлар. Фуқаролик жамияти. Умумназ.ижтимоий-сиёсий ж. 2018 №15.1(53) 14 б.

СЕКЦИЯ: ЭКОНОМИЧЕСИКИЕ НАУКИ

Мардонов Шерзод Рустамович
(Такшкент, Узбекистан)

ПАХТАЧИЛИК ТАРМОҒИНИНГ МАРКЕТИНГ ФАОЛИЯТИНИ ЯНГИ СТРАТЕГИК РИВОЖЛАНИШГА МОСЛАШТИРИШ

Бозор иқтисодиётига ўтиш, ички ва ташқи савдо шароитининг доимий ўзгариб бориши бозор муносабатларига ўтиш шарт – шароитини, унинг ўзига хос хусусиятларини атрофлича ўрганишни тақозо этади. Ҳозирги вақтда республикамиз экспорт салоҳиятини мустаҳкамлашда муҳим тармоқлардан бири саналган – пахтачилик мажмуи тараққиётига жиддий эътибор қаратилмоқда. Шу билан биргаликда, иқтисодиётда таркибий ўзгаришлар сиёсатини амалга ошириш орқали тайёр маҳсулот ишлаб чиқаришларни йўлга қўйиш масаласи долзарблигича қолмоқда. Шунинг учун пахта толасига чуқур ишлов бериш натижасида тайёр маҳсулотлар ишлаб чиқаришга ҳукуматимиз жиддий эътиборини қаратмоқда. Шу сабабли 2017-2021 йилларда Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегиясида, жумладан «...таркибий ўзгартиришларни чуқурлаштириш, миллий иқтисодиётнинг етакчи тармоқларини модернизация ва диверсификация қилиш ҳисобига унинг рақобатбардошлигини ошириш,...» бўйича муҳим вазифалар белгилаб берилган [1]. Бинобарин, пахтачилик мажмуи ва уни қайта ишловчи турдош тармоқларда якуний маҳсулот ишлаб чиқаришга қаратилган таркибий ўзгаришларни амалга ошириш муҳим вазифалардан саналади. Шу билан биргаликда, пахта тозалаш саноатида етарлича хом ашё етишмаслиги сабабли мавжуд ишлаб чиқариш қувватларидан, ресурсларидан самарасиз фойдаланиш ҳолатлари кузатилмоқда. Жаҳон бозорида рақобатнинг шароитда маълум даражада келгуси ривожланиш жараёнининг ноаниқлигини кучайтираётган вазиятда, корхона мақсади ва вазифаларига жавоб берадиган, ички ва ташқи омилларга ўз таъсирини ўтказа оладиган муқобил ривожланиш стратегик вариантларни амалиётга муваффақиятли жорий этиш муҳим масалалардан бири ҳисобланади. Шу сабабли маркетингнинг тамойиллари ва қоидаларини чуқур ўрганиш натижалари асосида пахта тозалаш корхоналарида самарали маркетинг хизматини ташкил этиш долзарб масала саналади.

Маркетинг самарадорлигини аниқлаш муаммоси бугунги кунда ғоят мураккаб муаммо саналиб, у ҳали етарлича услубий жиҳатдан ишлаб чиқилмаган. Шу боисдан, илмий адабиётларда уни ҳисоблаш формулалари ва баҳолаш услубиётига хос бўладиган маркетинг самарадорлиги тушунчасининг ўзига нисбатан ҳар хил ёндашувлар ва талқинлар амалга оширилган. Ушбу муаммо қуйидаги бир қанча хорижлик олимлар – Д.Абелл [2], Котлер Ф., Армстронг Г., Сондерс Дж., Вонг В. [3], Бернет Дж., Мориарти С. [4], Е.П. Голубков Е.П. [5], Завгородняя А. А., Ямпольская Д. О. [6], Ўзбекистонлик олимлардан – А.Ш. Бекмуродов [7], М.Р. Болтабоев [8], М.С. Қосимова, Ш.Д. Эргашходжаева [9] ва бошқаларнинг асарларида ўрганиб чиқилган. Ушбу тадқиқотларда маркетинг самарадорлигини баҳолашнинг қуйидаги усуллари

кўрсатиб ўтилган: миқдорий, сифатий, балли, ахборот, социологик, маркетинг аудити.

Бекмуродов А. Ш. томонидан маркетинг самарадорлигини баҳолашга мақсадли ёндашув асосида ҳисоб-китоблар амалга оширишни назарда тутадиган услубиёт ишлаб чиқилган бўлиб, бунда маркетинг харажатларининг самарадорлигини фойда ўсишининг маркетинг харажатлари улушига тўғри келган қисмига нисбати каби аниқланган [7].

Болтабоев М. Р. томонидан пахта толаси экспортида маркетинг – микс мажмуаси самарадорлигини ҳисоблашда маркетинг тадбирларини амалга ошириш ҳисобига олинган фойда миқдорининг ушбу тадбирларни амалга ошириш харажатларига нисбати олинган [8].

Бу каби маркетинг самарадорлигини аниқлаш услубиётларини амалиётга қўллаш фойда ва харажатларни алоҳида бўлакларга ажратиш орқали ҳисоб-китоб ишларини олиб боришда кўплаб қийинчиликларни келтириб чиқаради.

Маркетинг самарадорлигини баҳолашда бир қанча усуллар қўлланилади. Маркетинг самарадорлигини баҳолашнинг социологик усуллари амалий социология воситаларидан фойдаланишга қаратилади. Бунда социологик тадқиқотлар олиб бориш дастури ишлаб чиқилади ва у асосида мақсад қилиб қўйилган тегишли изланишлар олиб борилади [10]. Амалий социология воситаларини қўллашга маркетинг коммуникациялари (реклама самарадорлиги, сотишни рағбатлантириш, жамоат билан алоқа, якка сотиш, директ-маркетинг) самарадорлигини баҳолашда ҳам таянилади [4].

Маркетинг самарадорлигини баҳолашнинг балли усули маркетинг концепцияси таркибий тузилмаси ва жараёнларини тавсифлайдиган мезонларга мос равишда баллар қўйиш ҳамда ҳар бир тадбир бўйича самарани “аъзоларга” ажратишга таянади [11].

Маркетинг салоҳияти деганда мавжуд маркетинг ресурсларидан самарали фойдаланиш орқали ташқи муҳит билан муқобил ўзаро ҳаракат жараёнида бозор эҳтиёжларини аниқлаш, шакллантириш ва максимал даражада уни қондиришни таъминлайдиган пахта тозалаш корхонасининг имкониятлари йиғиндисини тушунамиз. Бунда биз пахта тозалаш корхонаси ривожланишининг маркетинг стратегиясини амалиётга тадбиқ этиш доирасида маркетинг ресурсларининг корхона ривожланиш мақсадларига мос келишига таянамиз.

Пахта тозалаш корхонаси маркетинг салоҳиятидан фойдаланиш даражасини баҳолашнинг хусусий мезонлари сифатида қуйидагиларни ажратиш мумкин: ташқи муҳит ўзгаришига мослашиш қобилияти; рақобатга бардошлик ва унинг ошишини таъминлаш қобилияти; пахта тозалаш корхонаси маркетинг фаолиятининг ички имкониятларини кенгайтириш қобилияти. Биринчи икки мезон корхона рақобат мавқеи мазмунига мос келади. Учинчи мезон – пахта тозалаш корхонаси стратегиклигини баҳолаш, яъни ривожланиш маркетинг стратегиясини амалга оширишга тайёргарлик даражасини баҳолашнинг мазмунини қараб чиқамиз.

Бинобарин, маркетинг салоҳиятидан фойдаланиш даражасининг умумлашган баҳоси корхонадаги мавжуд маркетинг ресурслардан фойдаланишни танланган мезонлар бўйича миқдорий баҳолари йиғиндиси саналади.

Маркетингни ташкил этиш маълум бир вазифаларни бажариш юзасидан масъулият ҳамда бўйсуниш тизимини белгилаб берувчи маркетинг вазифаларини бошқариш мақсадида тузилган таркибий тузилма ҳисобланади. Унинг таркиби қўйилган мақсадга эришишга ҳамда мақсадли бозорни таъминлашга хизмат қилувчи маркетинг элелментларининг аниқ мужассамлашувини англатади.

Маркетинг фаолияти самарадорлигини баҳолаш мураккаб масалалардан бири саналади. Биз ўз тадқиқотларимизда «Ўзпахтасаноат» АЖ ва унинг таркибий тузилмаларида маркетинг фаолияти ҳолатини ва унинг самарадорлигини ўргандик.

Маълумки, маркетинг самардорлигини баҳолаш усуллари икки тоифага: миқдорий ва сифатий кабиларга ажратилади. Маркетинг фаолиятини олиб борувчи хизматларнинг бошқарув самарадорлигини миқдор жиҳатдан баҳолаш бир қанча қийинчиликларни туғдирганлиги сабабли сифатий усулларни қўллашни лозим топдик. Сифатий усулларни қўллашда маркетинг аудити қоидаларига таянилади. Маркетинг аудитини ташкил этишда эса экспертлар баҳоси усулини қўллаш юқори самара беради. Шунинг учун биз ўз тадқиқотларимизда «Ўзпахтасаноат» АЖ ва таркибий бўлинмаларидаги маркетинг фаолияти самарадорлигини баҳолашда экспертлар баҳоси усулини қўлладик.

Экспертлар сўрови жараёни қуйидаги босқичарга олиб борилди: I босқич (тайёргарлик) – бунда сўров варақномалари тайёрланди, экспертлар танланди ва улар сони аниқланди; II босқич (ташкилий) – сўровни ташкил этиш, варақномаларни тарқатиш ва йиғиб олиш; III босқич – экспертлар берган маълумотларни қайта ишлаш.

Экспертлар сўровини ташкил этишда биз томондан таклиф этиладиган социологик тадқиқотлар ўзида қуйидаги масалаларни қамраб олади: услубиёт қисмида – муаммони асослаш ва шакллантириш, мақсадни аниқлаш, тадқиқот объекти ва предметини аниқлаш, асосий ташунчаларни мантиқий жиҳатдан таҳлил қилиш, тахмин ва тавсияларни шакллантириш (асосий ва қўшимча); услубий қисмида – тадқиқот кўламини аниқлаш, қўлланиладиган усуллар тавсифи, йиғиладиган маълумотлар учун воситалар мантиқий тузилмаси, уни қайта ишлашнинг мантиқий схемаси.

Социологик тадқиқотларни олиб бориш учун экспертлар сифатида тармоқнинг маркетинг, менежмент, технология соҳаларида фаолият олиб бораётган 26 та етук мутахассислари, шунингдек унинг сифатли амалга оширилишини таъминлаш мақсадида илмий-тадқиқот институтлари, таълим муассасалари ва турдош тармоқларнинг 12 та мутахассиси жалб этилди. Сўровнома вароғи 14 та саволдан иборат бўлиб, уларда ўрганилаётган объектнинг ташкилий таркибининг маркетинг концепцияси мезонларига мослиги, маркетинг фаолиятининг маркетинг тадқиқотлари, бозорни сегментлаш ва товар ҳаракати, нарх сиёсати, маркетингни ривожлантириш ҳамда маркетинг коммуникацияларини тавсифловчи саволлар ташкил этган. Ушбу сўровномани ташкил этишдан мақсад маркетинг стратегиясини ишлаб чиқиш ва уни амалиётга тадбиқ этишда мавжуд таркибий тузилмани такомиллаштириш бўйича тавсияларни ишлаб чиқиш саналади. Социологик тадқиқотлар бўйича маркетинг фаолияти самрадорлиги 0 дан 10 гача балл оралиғида баҳоланди.

Социологик тадқиқотдан олинган маълумотлар шуни кўрсатадики, пахта тозалаш тармоғи корхоналарида ташкилий таркибнинг маркетинг концепциясига мослиги ҳамда маркетинг фаолиятининг бозор ўзгаришларига мосланувчан тарзда ташкил этилиши даражаси «ўрта» даражада баҳоланади, яъни максимал баллнинг 40,7 %ини ташкил этган (5,7/14*100).

Бундай ҳолатнинг бўлишлигига асосий сабаб акциядорлик жамияти ва унинг таркибига кирувчи пахта тозалаш ҳакциядорлик жамиятлари бошқарув таркибий тузилмасида тегишли маркетинг бўлимлари ва хизматларининг ташкил этилмаганлиги ҳисобланади. Ваҳоланки, ташқи савдо билан шуғулланувчи жаҳондаги кўплаб йирик компаниялар Президентларининг вице-президент лавозимини маркетинг масалалари билан шуғулланувчилар эгаллаган.

Жаҳон амалиёти шуни кўрсатадики, ўзгарувчан бозор иқтисодиёти шароитида иқтисодиётда юқори самарадорликка маркетинг тамойилларидан унумли фойдаланмасдан эришиб бўлмайди. Бинобарин, пахта тозалаш саноатида ҳам маркетинг хизмати мақомини юқори даражага кўтариш лозим бўлади.

Олиб борилган социологик тадқиқотлар натижасида пахта тозалаш саноатида маркетинг самарадорлигини ошириш учун қуйидагилар оширилиши лозим:

- таркибий тузилма маркетинг хизмати мақомини ошириш маҳсулот турлари бўйича маркетинг хизматларини ташкил этиш;
- маркетинг фаолиятини мувофиқлаштириш ва самарали ташкил этилишини таъминлаш мақсадида меъёрий-услубий ҳужжатларни ишлаб чиқиш;
- маркетинг самарадорлигини баҳолаш мезонларини ишлаб чиқиш, мониторинг олиб бориш ва доимий равишда баҳолашни амалга ошириш;
- мақсадли бозорларни излаб топиш бўйича маркетинг тадқиқотларини олиб бориш, натижаларга қайта ишлов бериш ва уларни қуйи бўғинларга ўз вақтида етказиб беришни таъминлаш;
- бизнес-режаларни тузишда маркетинг бўлимига алоҳида эътиборни қаратиш, стратегик режаларни тузишни амалга ошириш;
- реклама ва ярмаркаларни самарали ташкил этиш;
- маркетинг тадбирларини амалга оширганлиги учун рағбатлантириш тизимини такомиллаштириш;
- маркетинг мажмуаси элементлари ўзаро алоқадорлигини таъминлаш.

Шунинг учун пахта тозалаш саноати корхоналарида ривожланишнинг маркетинг стратегиясини ишлаб чиқиш ва уни амалиётга тадбиқ этиш бўйича тавсиялар ишлаб чиқиш зарур бўлади. Бинобарин, пахта тозалаш саноатида ҳам маркетинг хизмати мақомини юқори даражага кўтариш лозим бўлади.

АДАБИЁТЛАР:

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 7 февралдаги ПФ-4947-сонли “2017-2021 йилларда Ўзбекистон Республикасини ривожлантиришнинг бешта устувор йўналиши бўйича Ҳаракатлар стратегияси тўғрисида”ги фармони / www.lex.uz.
2. Abell D.E. Defining the Business: The Starting Point of Strategic Planning. Englewood Cliffs, NJ, Prentice-Hall, 1998.

3. Котлер Ф., Армстронг Г., Сондерс Дж., Вонг В. Основы маркетинга / Пер. с англ.; 2-е изд. – М.: СПб.: К.: Изд. дом "Вильямс", 2007. – 1199 с.
4. Бернет Дж., Мориарти С. Маркетинговые коммуникации: интегрированный подход / Пер. с англ. под ред. С. Г. Божук. – СПб.: Питер, 2001. – 864 с.
5. Голубков Е. П. Маркетинговые исследования: теория, методология и практика. – М.: Финпресс, 2008. – 414 с.
6. Завгородняя А. А., Ямпольская Д. О. Маркетинговое планирование. – СПб.: Питер, 2002. – 352 с.
7. Бекмуродов А. Ш., Янг Сон Бе. Стратегия развития текстильной промышленности Узбекистана: Кластерный подход. Монография. – Т.: ТГЭУ, 2006. – 112 с.
8. Болтабоев М. Р. Тўқимачилик саноатида маркетинг стратегияси. Монография. – Т.: ФАН, 2004. – 223 б.
9. Qosimova M.S., Yusupov M.A., Ergashxodjayeva SH.D. Marketing. Darslik. – T.: TDIU, 2010. – 265 b.
10. Ковалев А. И., Войленко В. В. Маркетинговый анализ / 2-е изд., перераб. и доп. – М.: Центр экономики и маркетинга, 2000. – 256 с.
11. Фасхиев Х. А. Определение конкурентоспособности предприятия // Маркетинг в России и за рубежом. – 2009. – №4. – С. 75-83.

Омонова Насиба Рахмонкуловна
(Такшкент, Узбекистан)

ПАХТА ТОЗАЛАШ КОРХОНАЛАРИ БАРҚАРОР РИВОЖЛАНИШИДА УЛАР ФАОЛИЯТИ САМАРАДОРЛИГИНИ БАҲОЛАШНИНГ ЎРНИ

Республикамизда мустақилликнинг дастлабки йилларидан бошлаб, халқ хўжалигининг барча соҳаларида, жумладан пахтачилик мажмуасида ҳам амалга оширилаётган иқтисодий ислоҳотлар янада чуқурлаштиришга йўналтирилмоқда. Ушбу соҳада олиб борилаётган иқтисодий сиёсат, тармоқ ишлаб чиқаришида таркибий ўзгаришларни амлга ошириш, маҳсулот ишлаб чиқарувчилар эркинлигини таъминлаш, мулкчиликнинг турли шаклларини жорий қилиш ҳамда хўжалик, ташкилот ва корхоналар ўртасида моддий-техника таъминоти, молиявий-иқтисодий ўзаро муносабатларни такомиллаштиришга катта эътибор берилмоқда. Корхоналар ишини яхшилаш, уларга эркинлик бериш, уларни бошқариш тизимини такомиллаштириш янада сифатлироқ маҳсулот ишлаб чиқариш, натижада ишлаб чиқариш самарадорлигини ошириш имконини беради. Ўзбекистонда пахта хомашёсини чуқур қайта ишлаш асосида юқори қўшилган қийматли экспортбоп тайёр маҳсулот турларини ишлаб чиқариш ҳажмини ошириш зарурати ортиб бормоқда. Шу боисдан 2017-2021 йилларда Ўзбекистон Республикасини ривожлантиришнинг бешта устувор йўналиши бўйича Ҳаракатлар стратегиясида “таркибий ўзгартиришларни чуқурлаштириш, миллий иқтисодиётнинг етакчи тармоқларини модернизация ва диверсификация қилиш ҳисобига унинг рақобатбардошлигини ошириш” бўйича муҳим вазифалар белгилаб берилган [1].

Бу каби улкан вазифаларнинг муваффақиятли бажарилиши республикамиз иқтисодиётининг етакчи тармоқларидан бири саналган пахтачилик мажмуаси корхоналарида фаолият самарадорлигини бошқариш асосида фойдаланилмаётган ички салоҳиятлардан янада оқилона фойдаланишни таъминлашнинг аниқ чора-тадбирларини ишлаб чиқишни талаб этади. Шу жиҳатдан, пахта тозалаш корхоналари фаолият самарадорлигини ошириш бўйича илмий асосланган таклиф ва тавсиялар ишлаб чиқиш бугунги кунннинг долзарб масалаларидан бири ҳисобланади.

Ҳар қандай иқтисодий тизимнинг узоқ муддатли муҳим мақсадларидан бири иқтисодий ўсишга эришиш саналади. Иқтисодий ривожланиш ҳеч қачон бир текис, юқорилаб борувчи чизиқ бўйича рўй бермайди.

Ушбу жараён ўз ичига юксалиш ва инқироз даврларини, иқтисодиётдаги миқдор ва сифат ўзгаришларини, ижобий ва салбий томонларни олганлиги боис нотекис боради. Иқтисодий ўсиш иқтисодий ривожланишнинг таркибий қисми бўлиб, ўз ифодасини реал ялпи миллий маҳсулот (ялпи ички маҳсулот) ҳажмининг ва унинг аҳоли жон бошига кўпайишида топади

Саноат корхонаси фаолияти самарадорлигини баҳолаш мураккаб жараён ҳисобланиб, ушбу жараённи баҳолаш учун ҳозирда мавжуд услубий ёндашувлар барчаси ҳам амалий ишлар учун қўллашга лойиқ эмас. Шу билан биргаликда “самара”, “самарадор”, “самарадорлик” каби атамалар мазмунининг ҳам бир-биридан фарқланиши баҳолашни бир қадар қийинлаштиради.

Умуман, “самарадорлик” тушунчасини фанга биринчи марта итальян олими Вильфредо Парето (1848-1923) киритган, у чегараланган ресурслар бозорида товарлар ишлаб чиқариш ва хизматлар кўрсатиш ишлаб чиқариш самарадорлигини ўрганишга алоҳида эътибор қаратган. Изланишлар натижасида у “самарадорлик – бу, бозордаги шундай вазиятки, унда бирор киши бозордаги ўз ҳолатини бошқага халақит бермасдан ўзгартира олмайди”, – деган хулосага келди. Шу тариқа бу самарадорлик “Парето самарадорлиги” деб аталди [2, 115-б.].

Макконнелл К. Р., Брю С. Л.лар эса самарадорликни камёб ресурслардан оқилона фойдаланиб, инсонлар эҳтиёжини қондириш, деб тушунтирадилар [3, 156-б.].

С. Фишер, Р. Дорнбуш, Р. Шмалензилар самарадорликни талқин қилишда ишлаб чиқариш самарадорлигини имкониятлар чизиғи билан боғлашган. Улар агар ишлаб чиқариш вариантлари шу имкониятлар чегарасида бўлса, ишлаб чиқариш ресурсларидан самарасиз фойдаланилмоқда, деган хулоса чиқаришади [4].

Самарадорлик масалаларига Ўзбекистонлик олимлар Шарифхўжаев М., Абдуллаев Ё. [5, Б.652.], Ўлмасов А., Ваҳобов А. В. [6, Б.52], Пардаев М. Қ., Абдукаримов А. [7, Б.154], Абдурахмонов К. Х. [8], Ғуломов С. С.лар [9] ишлаб чиқаришдан олинган натижани ресурс сарфлари билан боғлаган ҳолда ўз фикрларини билдирган.

Умуман олганда самарадорлик (*efficiecy*) – бу корхонанинг эришилган натижа (самара)сининг ушбу натижага эришишни таъминлайдиган ресурс (харажат)ларга нисбатидир.

Иқтисодий ва махсус адабиётларда, шунингдек, ишлаб чиқариш амалиётида иқтисодий самарадорлик икки турларга ажратилади: мутлақ ва нисбий самарадорлик.

Мутлақ самарадорлик муайян олинган натижа микдорини уни шакллантириш жараёнида сарфланган харажатларга нисбатини билдириади. Муайян кўрсаткичнинг бошқа ёки умумий кўрсаткичга нисбатан афзаллигини ва фойдалилик даражасини аниқлаш усули нисбий самарадорлик усули дейилади.

Нисбий самарадорлик кўрсаткичлардан бирортасининг афзаллигини, фойдалилигини техник иқтисодий жиҳатдан асослаш учун ҳисоблаб чиқарилади. Бунда натижа сифатида ишлаб чиқарилаётган маҳсулотнинг фойдалилик даражаси ўрганилади. Бундан ташқари, самарадорликни ички ва ташқи турларга ҳам ажратиш мумкин. Ички самарадорлик – бу корхонада мақбул тежамкорлик тизимини жорий этиш, ёки юқори сифат омили асосида мавжуд ресурслардан оқилона фойдалана олишдир. Бу ўринда, самарадорлик ишлаб чиқариш натижалари билан биргаликда бошқарув тизими самарадорлиги, меҳнат унумдорлиги, сотув самарадорлиги каби кўрсаткичларни қамраб олади.

Ташқи самарадорлик эса, асосан корхонада замонавий менежмент усуллари татбиқи натижаларини акс эттиради.

Халқаро амалиётда фирма фаолияти натижадорлигини ўлчаш (баҳолаш)да бир қанча концепциялар яратилган бўлиб, ушбу концепциялар асосан, мувозанатлаштиришни назарда тутган. Улар жумласига Р. Линч ва К. Кросларнинг натижалар пирамидаси (*performance pyramid*) [10], Д. Киган ва бошқаларнинг натижани ўлчашнинг матрицаси (*the performance measurement matrix*) [11], Р. С. Каплан ва Д. П. Нортонларнинг баланслаштирилган кўрсаткичлар харитаси [12] киради.

Тадқиқот ишининг мақсадига биноан пахта тозалаш тармоғи корхоналарининг ишлаб чиқариш-хўжалик фаолияти ажралиб турадиган хусусиятларидан келиб чиққан ҳолда ушбу корхоналар фаолияти самарадорлигини баҳолаш ва уни ошириш бўйича таклифларни ишлаб чиқиш мақсадида ушбу корхоналар фаолиятини баҳолаш услуби ишлаб чиқилди.

Ушбу услуб қуйидаги босқичларни ўз ичига олиши мақсадга мувофиқдир:

1-босқич. Пахта тозалаш корхонаси ички ва ташқи муҳити омилларини таснифлаш ва ҳар бир ресурсдан фойдаланиш самарадорлигини тавсифловчи кўрсаткичларни танлаб олиш.

2-босқич. Умумий самарадорликни аниқлаш учун ҳар бир кўрсаткичлар гуруҳининг муҳимлик даражасини аниқлаш.

3-босқич. Кўрсаткичларни қиёсланадиган кўринишга – бир асосга – келтириш ҳисобини амалга ошириш. Бунда ҳисоб-китоб қуйидаги формулалар ёрдамида ҳисобланади:

$$\overline{\mathrm{Y}_{\text{ke.иж}}} = \frac{\mathrm{Y}_{\text{ke}}}{\mathrm{Y}_{\text{ke}}{}^{\max}}, \text{ ижобий кўрсаткичлар учун,} \quad (1)$$

$$\overline{\mathrm{Y}_{\text{ke.сал}}} = \frac{\mathrm{Y}_{\text{ke}}{}^{\min}}{\mathrm{Y}_{\text{ke}}}, \text{ салбий кўрсаткичлар учун,} \quad (2)$$

бунда $\overline{Y_{ke.иж}}$ ва $\overline{Y_{ke.сал}}$ – k-корхона, мос равишда, ижобий ва салбий e-кўрсаткичининг ўлчовсиз (индекс) баҳоси;

Y_{ke} – k-корхона e-кўрсаткичининг ўлчовли баҳоси;

$Y_{ke^{max}}$ – k-корхона -кўрсаткичининг максимал ўлчовли баҳоси;

$Y_{ke^{min}}$ – k-корхона -кўрсаткичининг минимал ўлчовли баҳоси;

4-босқич. Корхона фаолияти самарадорлигини баҳолаш.

Биз ўз тадқиқотларимизда пахта тозалаш корхоналари хўжалик-ишлаб чиқариш фаолияти, ишлаб чиқаришни ташкил этишнинг ўзига хос жиҳатларига таянган ҳолда ушбу корхоналарда фаолияти самарадорлигининг даражасини баҳолашда кўрсаткичларни танлаш учун унинг ҳар бир фаолиятини самарадорлигини тавсифловчи кўрсаткичларни танлашни лозим топдик.

Зероки, корхоналар фаолияти самарадорлигини баҳолашга бағишланган кўплаб илмий-тадқиқот ишларини таҳлил қилиш натижалари бу жараёнга комплекс тизимли ёндашиш талабини қўяди.

Пахта тозалаш корхоналари фаолияти самарадорлигини баҳолаш учун танлаб олинган кўрсаткичлар қуйидаги талабларга жавоб бериши лозим, деб ҳисобладик:

- ўзаро боғлиқлик;
- холислик;
- релевантлик;
- ишончлиликнинг тўлиқлиги;
- ҳисоблашдаги қулайлик ва соддалик;
- изоҳланганлик.

Тайёрланган пахта хом ашёсидан самарали фойдаланилганликни тавсифловчи кўрсаткичларга қуйидагилар киради: тола чиқиши ҳамда пахта хом-ашёси сортларидан тола саноат сортларига ва синфларига ўтиши; олинган толанинг сифат кўрсаткичлари бўйича давлат стандартига мувофиқ келиши.

Кўрсатиб ўтилганидек, пахта тозалаш заводи ишлаб чиқариш-хўжалик фаолиятини тавсифловчи хусусий кўрсаткичлар кўлами кенгдир, приц317пиал жиҳатдан қараганда уларни танлашда қандайдир чегараланиш мумкин эмас. Аммо, бу ҳолатда ҳар бир кўрсаткич салмоғини ифодаловчи коэффициентларни ҳисоблаш жараёни қийинлашади. Шунинг учун барча кўрсаткичлар тизими ичидан корхонанинг у ёки бу фаолиятини ёхуд у ёки бу ресурсларидан қай даражада фойдаланилаётганини тўлароқ тавсифлайдиган кўрсаткичлар гуруҳидан фойдаланиш мақсадга мувофиқдир. Шу танлаб олинган кўрсаткичлар бўйича интеграл баҳони ахтармоқ лозим. Бизнинг фикримизча, қуйидаги кўрсаткичлардан фойдаланиш мақсадга мувофиқдир: тола чиқиши; меҳнат унумдорлиги; фонд қайтими; ресурс қайтими, тайёр маҳсулот айланувчанлиги коэффициенти, ўз капитали айланувчанлиги коэффициенти.

Шундай қилиб, корхонада фаолият самарадорлиги унинг фаолият жабҳаларини кенг қамровли тарзда тавсифлайдиган иқтисодий категориялардан бири саналади. Шу боисдан, биз томондан, юқорида пахта тозалаш корхоналари фаолият самарадорлигини баҳолаш учун танланган кўрсаткичлар нафақат ҳозирги ҳолатдаги корхонанинг хўжалик-ишлаб чиқариш

ва сотиш фаолиятининг самарадорлиги ҳамда маҳсулдорлигини тавсифлабгина қолмай, балки динамикасини ўрганишни ҳам назарда тутади.

Пахта тозалаш корхоналари фаолияти самарадорлигини ошириш бўйича қуйидаги таклифларни берамиз:

мавжуд пахта хомашёсининг сифат кўрсаткичларини сақлаб қолган ҳолда пахта толаси чиқиши миқдори ва сифатини ошириш;

ишлаб чиқаришга замонавий тежамкор техника ва технологияларни жорий этиш орқали харажатларни камайтириш ҳамда маҳсулот рақобатбардошлгини оширишга эришиш;

юқори малакали кадрларни жалб қилиш ва уларнинг малакасини мунтазам равишда ошириб бориш;

ишлаб чиқаришда замонавий менежмент усулларидан фойдаланиш;

тармоқда хом ашёга чуқур ишлов бериш орқали қўшимча қиймат ҳосил қилувчи ишлаб чиқаришларни ташкил этишда самарали диверсификация сиёсатини амалга ошириш;

корхона томонидан маҳсулот ишлаб чиқариш ва уларни сотиш ҳажмини ошириш, истеъмолчилар сонини кўпайтиришга эътибор қаратишда дебиторлик ва кредиторлик қарзларини ошиб кетмаслигини қатъий назоратга олиш. Бунда корхона дебиторлик ва кредиторлик қарзларини тўғри бошқарилишини таъминлаши муҳим аҳамият касб этади;

тармоқ корхоналарида товар-моддий захираларини йирик миқдорда тўпланиб қолмаслигини таъминлаш. Хўжалик юритувчи субъектларда товар-моддий заҳиралар (ишлаб чиқариш захираларининг қолдиқлари, тугалланмаган ишлаб чиқариш суммаси, тайёр маҳсулот ва товарлар кабилар)нинг юқори миқдорларини узоқ муддат давомида сақланиши ҳам айланма маблағлар самарадорлигига салбий таъсир қилувчи омил ҳисобланади. Шу сабабли, мазкур кўрсаткичнинг ўзгариш динамикасини доимий равишда кузатиб бориш мақсадга мувофиқдир.

АДАБИЁТЛАР:

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 7 февралдаги ПФ-4947-сонли “2017-2021 йилларда Ўзбекистон Республикасини ривожлантиришнинг бешта устувор йўналиши бўйича Ҳаракатлар стратегияси тўғрисида”ги фармони / www.lex.uz.
2. Румянцева Е. Е. Новая экономическая энциклопедия. – М: ИНФРА-М, 2005. – 724 с.
3. Макконнелл К. Р., Брю С. Л. Экономикс: Принципы, проблемы и политика. В 2 т. / Пер. с англ. Т. 1 – Таллинн, 1993. – 400 с.
4. Фишер С., Дорнбуш Р., Шмалензи Р. Экономика. – М.: Дело Лтд., 1993. – 829 с.
5. Шарифхўжаев М., Абдуллаев Ё. Менежмент: Дарслик. – Т.: Шарқ, 2002. – 704 б.
6. Ўлмасов А., Ваҳобов А. В. Иқтисодиёт назарияси: Дарслик. – Т.: "Шарқ" нашриёт-матбаа акциядорлик компанияси Бош таҳририяти, 2014. – 480 б.
7. Пардаев М. Қ., Абдукаримов А. Корхонанинг иқтисодий салоҳияти таҳлили. – Сам. ИСИ, 2007. – 154 б.
8. Абдурахмонов К.Х. Меҳнат иқтисоди ва социологияси. – Т., 2004. – 215 б.
9. Ғуломов С. С. ва бошқ. Иқтисодиёт назарияси. – Т.: Молия, 2002. – 224 б.

10. Lynch, R. L., Cross, K. F. (1991). Measure up! How to measure corporate performance. Cambridge: Blackwell Publishers.
11. Keegan, D. P., Eiler, R. G., Jones, C. R. (1989). Are your performance measures obsolete? – Management Accounting, June, 45–50.
12. Kaplan, R. S., Norton, D. P. (1992). The Balanced Scorecard: measures that drive performance. – Harvard Business Review, January–February, 71–79.

СЕКЦИЯ: ЮРИДИЧЕСКИЕ НАУКИ

Абдреймов Юсупбай Турдибаевич,
Досназарова Айгул Даулетназаровна
(Нукус, Узбекистан)

МЕЦЕНАТСТВО В УЗБЕКИСТАНЕ

Аннотация: *В работе изучены современное состояние меценатства в Республике Узбекистан, определены сущность, цели и задачи меценатской деятельности. Даны точные понятия ключевых терминов, используемых в этой сфере. Выдвинуты проблемы, возникающие в этой сфере.*

Ключевые слова: *меценатство, меценат, меценатская деятельность, субъекты и объекты меценатской деятельности*

Проблема меценатства как своеобразной формы социально-культурной деятельности привлекает все большее внимание исследователей. Актуальность проблемы определяется тем, что вне ее раскрытия невозможно воссоздать объективную картину истории мировой, и, в том числе, отечественной культуры.

В этой связи представляется важным рассмотреть сущность и причины возникновения этого феномена, а также способы мотивации и оптимизации меценатства, практикуемые в зарубежных странах, показать, какие конкретные рычаги существуют в их культурной политике для обеспечения развития и поддержания благотворительной деятельности в условиях рыночных отношений, с тем, чтобы, ознакомившись с ними, предложить способы перенесения положительного опыта на почву узбекских реалий.

В современных условиях в Узбекистане немаловажное место имеет обсуждение вопроса о сущности культурной политики в целом и о финансово-экономических основах культурной деятельности в том числе.

Существуют некоторые ограничения в экономике - возможность государства в деле предоставления необходимых ресурсов организациям культуры для их работы в целях осуществления последними перспективных проектов и программ, а также для обеспечения сохранности накопленного культурного богатства. В этой связи существовании многих культурных организаций и в целом культурной деятельности без существенной благотворительной помощи со стороны представляется достаточно сложным.

С появлением в республике значительных частных и акционерных капиталов остался в стороне капиталовложение в культуру, которая открывает возможность стать объектом благотворительной деятельности, меценатства и спонсорства. Наметилась тенденция возобновления тех связей и отношений, которые некогда успешно, к взаимной выгоде, которая существует между культурой и экономикой во многих других странах. Кроме того уже утверждаются новые формы этих связей, отвечающие современным условиям цивилизованных контактов между данными сферами.

На наш взгляд, нынешнее состояние благотворительности (меценатства) в нашей стране требует более основательного его изучения.

Прежде всего, нужно провести параллели между причинами, которые толкали людей на совершение благотворительных поступков в прошлом, и теми мотивами, которые движут современными благотворителями и меценатами. Ведь известно, что меценатство - это культурно-исторический феномен, возникший едва ли не на заре человеческой цивилизации одновременно со способностью человека сочувствовать, сопереживать.

В этой связи нельзя оставить без внимание принятие в нашей республике закона «О меценатстве» от 16 октября 2019 года. Этот закон определяет свою цель – регулирование отношений в области меценатства. Так в законе четко приведены определения таким понятиям, как меценатство, меценат и меценатская поддержка.

Таким образом, закон определяет понятие меценатства следующим образом: благотворительная деятельность, осуществляемая физическими и юридическими лицами в сфере культуры и искусства, а также науки, образования, просвещения и иной деятельности, связанной с развитием культуры и искусства. А меценат, следовательно, физическое или юридическое лицо, осуществляющее меценатскую деятельность.

В каких целях осуществляется меценатская власть? Прежде всего меценатская деятельность осуществляется в целях создания условий для сохранения, охраны и использования объектов культурного наследия нашей родины; поддержки профессиональной деятельности в сфере культуры и искусства; участия в реализации государственных и иных программ, проектов в области сохранения, охраны и использования объектов культурного наследия Узбекистана; поддержки молодых талантов и деятелей в сфере культуры и искусства; а также для расширения моральных и иных стимулов для участия физических и юридических лиц в развитии культуры и искусства.

Отмеченные явления культурной и социальной жизни общества были широко распространены во многих других странах и постепенно начинают возрождаться уже в наши дни. Их описанию и анализу посвящено достаточное количество книг и статей. Однако изучение этих явлений до сих пор шло и по-прежнему продолжает двигаться преимущественно в историческом ключе: главное внимание исследователей концентрируется на биографиях выдающихся меценатов и благотворителей, в опубликованных работах даются оценки масштабов и направлений вложений меценатов в сферу культуры, вскрываются последствия этих решений. В результате проведенных исследований утвердилось справедливое мнение, что коллекционеры и меценаты - это достаточно большая, но весьма неоднородная как в социальном, так и культурном отношении социальная прослойка.

В этой связи представляется важным рассмотреть сущность и причины возникновения этого феномена, а также способы мотивации и оптимизации меценатства, практикуемые в зарубежных странах, показать, какие конкретные рычаги существуют в их культурной политике для обеспечения развития и поддержания благотворительной деятельности в условиях рыночных отношений, с тем, чтобы, ознакомившись с ними, предложить способы перенесения положительного опыта на почву российских реалий.

В результате исследования современного отечественного меценатства выявлено, что в настоящее время оно вновь появилось государством в как способ осуществления деятельности для развития именно культуры и

искусства, в связи с чем целевая благотворительная деятельность и социальные программы не вызывают большого энтузиазма у представителей бизнеса. В целом можно отметить, что со временем этот вид деятельности обретет свое место в отечественной экономике. И в свою очередь, меценатство, стимулируемое законодательством, может стать элементом его дальнейшего нравственного совершенствования. В этой связи важно осознавать, что в нынешних условиях, роль государства в области развития меценатства остается ведущей. И именно государство должно определять приоритеты благотворительной деятельности меценатов, создавая при этом оптимальное правовое и информационное пространство для обеспечения ее эффективности.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ:

1. https://lex.uz/docs/4556125
2. https://www.norma.uz/proekty_npa/kak_budut_pooshchryat_mecenatov

ИНФОРМАЦИЯ О СЛЕДУЮЩЕЙ КОНФЕРЕНЦИИ

Уважаемые научно-педагогические работники учебных заведений, аспиранты, соискатели и студенты. Приглашаем Вас принять участие в
LVIII Международной научной конференции
«Актуальные научные исследования в современном мире».
(26-27 февраля 2020 г.)

Для участия в конференции необходимо до **25 февраля 2020 г**. **(включительно)** отправить статью на электронную почту оргкомитета: iscience.in.ua@gmail.com.

Рабочие языки конференции: *українська, русский, english, polski, беларуская, казақша, o'zbek, limba română, кыргыз тили, Հայերեն*

Планируется работа следующих секций:

1. БИОЛОГИЧЕСКИЕ НАУКИ
2. ГЕОГРАФИЧЕСКИЕ НАУКИ
3. ГЕОЛОГО-МИНЕРАЛОГИЧЕСКИЕ НАУКИ
4. ЖУРНАЛИСТИКА
5. ИСКУССТВОВЕДЕНИЕ
6. ИСТОРИЧЕСКИЕ НАУКИ
7. КУЛЬТУРОЛОГИЯ
8. МЕДИЦИНСКИЕ НАУКИ
9. МЕНЕДЖМЕНТ И МАРКЕТИНГ
10. ПЕДАГОГИКА
11. ПОЛИТИЧЕСКИЕ НАУКИ
12. ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ НАУКИ
13. СЕЛЬСКОЕ ХОЗЯЙСТВО
14. СОВРЕМЕННЫЕ ИНФОРМАЦИОННЫЕ ТЕХНОЛОГИИ
15. СОЦИОЛОГИЧЕСКИЕ НАУКИ
16. ТЕХНИЧЕСКИЕ НАУКИ, ТРАНСПОРТ
17. ТУРИЗМ И РЕКРЕАЦИЯ
18. ФИЗИКО-МАТЕМАТИЧЕСКИЕ НАУКИ
19. ФИЗИЧЕСКОЕ ВОСПИТАНИЕ И СПОРТ
20. ФИЛОЛОГИЧЕСКИЕ НАУКИ
21. ФИЛОСОФСКИЕ НАУКИ
22. ХИМИЧЕСКИЕ НАУКИ
23. ЭКОЛОГИЯ
24. ЭКОНОМИЧЕСКИЕ НАУКИ
25. ЮРИДИЧЕСКИЕ НАУКИ

УСЛОВИЯ УЧАСТИЯ

Для участия в конференции необходимо до **25.02.2020 г. (включительно)** отправить на электронный адрес: iscience.in.ua@gmail.com:

1. Текст статьи (оформлен в соответствии с нижеприведенными требованиями);
2. заявку участника;
3. копию документа об оплате орг.взноса в электронном виде или (СНГ. Отправить на email № перевода и название системы перевода. Украина (сума, дата, время и ФИО плательщика).
4. личную фотографию в формате.jpeg (по желанию).

АКТУАЛЬНЫЕ ВЫЗОВЫ СОВРЕМЕННОЙ НАУКИ

XLV Международная научная конференция
26-27 января 2020 г.

ВЫПУСК 1(45)

Ответственность за новизну и достоверность результатов научного исследования несут авторы

Ответственный за выпуск: Водяной О.
Дизайн и верстка: Вовкодав А.

Учредитель: ОО "Институт социальной трансформации"
свидетельство о государственной регистрации №1453789 от 17.02.2016 г.

Подписано к печати 04.02.2020.
Формат 60х84 1/16.
Тираж 300 шт. Заказ №042
Изготовитель: ФЛП "Кравченко Я.О."
свидетельство о государственной регистрации В01 №560015
Адрес: 03039, Украина, Киев, просп. В. Лобановского, 119
тел. +38 (044) 561-95-31

Адрес ред. коллегии:
08400, Украина, Киевская обл., г. Переяслав,
ул. Богдана Хмельницкого, 18
тел.: +38 (063) 5881858
сайт: http://iscience.in.ua
e-mail: iscience.in.ua@gmail.com